

Tyresö kyrka

SVERIGES KYRKOR
SÖDERMANLAND

BARBRO FLODIN

Tyresö kyrka

Tyresö kyrka

SOTHOLMS HÄRAD,
SÖDERMANLAND BAND III: 3

Av BARBRO FLODIN

VOLYM 179 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIEÄMBETET OCH KUNGL VITTERHETS HISTORIE

OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

Almqvist & Wiksell International Stockholm 1979

REDAKTIONSKOMMITTÉ: ARON ANDERSSON, EVALD GUSTAFSSON,
STEN KARLING, R AXEL UNNERBÄCK

FOTO GABRIEL HILDEBRAND (där ej annat anges)

Beskrivningen av Tyresö kyrka avslutades i maj 1977. Manuskriptet har granskats av Aron Andersson, Sten Karling och R Axel Unnerbäck. Redigeringen har utförts av Ingrid Rosell. Översättning till engelska av bildtexter och sammanfattning har utförts av Albert Read. Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

Omslagsbilden återger Gabriel Gustafsson Oxenstiernas porträtt, målat av Cornelius Arentz 1640. Detalj av Oxenstiernska epitafiet, fig. 1. Foto 1978.

På omstående sida: Sotholms härads sigill (Ständernas beslut och försäkringar N6-1569-N2, RA).

ALMQVIST & WIKSELL, UPPSALA 1979
ISBN 91-7402-057-9
ISBN 91-7402-059-5 (inb)

Förord

Tyresö kyrka uppfördes för att fylla den dubbla uppgiften att vara församlingskyrka och samtidigt slotts- och gravkyrka för ägarna till Tyresö slott. Kyrkans byggherre var riksdrotsen friherre Gabriel Gustafsson Oxenstierna (1587–1640). Hans porträtt återges på volymens omslag.

Tyresö slott övergick genom donation av den 1930 bortgångne markis Claes Lagergren 1932 i Nordiska Museets ägo. Museets dåvarande styresman professor Andreas Lindblom hyste ett varmt intresse för kyrkan. Vid hans bortgång 1977 hyllades hans minne genom gåvor, som genom hans makas försorg ställdes till Sveriges Kyrkors förfogande för att möjliggöra färgillustrationer i här föreliggande volym. Från Tyresö församling har verket fått mottaga ett värdefullt bidrag till tryckningskostnaderna.

Fil dr Barbro Flodin har genom sin avhandling »Murmästaren Hans Ferster. Verksamheten i Sverige 1634–1653» (1974) gjort sig särskilt väl ägnad att lösa uppgiften att författa volymen om Tyresö kyrka, uppförd 1638–40 av Hans Ferster. Det rika arkivmaterialet, såväl Tyresö kyrkoarkiv i landsarkivet i Uppsala som olika arkiv rörande ägarna till Tyresö slott i Riksarkivet har genomgåts av författaren. Hon har även noggrant följt den restaurering kyrkan genomgick 1977–78. I Sveriges Kyrkors arkiv föreligger en tidigare, kortfattad beskrivning av kyrkan, utförd 1934 av fil lic Henrik Alm.

Vid beskrivningen av några avsnitt har olika specialister ställt sig till förfogande. 1:e antikvarien Inger Estham, som har ägnat stor möda åt kyrkans rika textilskatt i samband med restaureringen, har granskat textilavsnittet och framfört konstruktiva synpunkter. Undertecknad R Axel Unnerbäck har bearbetat orgelavsnittet. Under arbetets gång har välvillig hjälp lämnats av kyrkoherden Erik Grundberg samt personalen på Tyresö pastorsämbete. Tjänstemän vid Nordiska museet och Sjöhistoriska museet har beredvilligt medverkat i samband med illustreringen av volymen.

Stockholm i mars 1979

Aron Andersson
Evald Gustafsson

Sten Karling
R Axel Unnerbäck

Innehåll

TYRESÖ KYRKA	
<i>Inledning</i>	9
TVÅ ÄLDRE KAPELL	
<i>Medeltiden – 1600-talets början</i>	11
<i>Inventarier</i>	13
<i>Kapellet på 1620- och 1630-talen</i>	16
<i>Inredning och inventarier</i>	19
KYRKAN	
<i>Kyrkogården</i>	25
<i>Kyrkobyggnaden</i>	31
<i>Kyrkans byggnadshistoria</i>	46
<i>Kyrkans konsthistoriska ställning</i>	51
<i>Inredning och inventarier</i>	53
HUVUDSKÄRS KAPELL	107
<i>Inredning och inventarier</i>	108
BILAGA	110
NOTER	111
KÄLLOR OCH LITTERATUR	115
FÖRKORTNINGAR	118
SUMMARY	119

ASCENDI

ASCENDI DENS IN IVBILO

ET NOS IMMUTABIMUS

IN MEMORIAM CARISSIMI PATRIS
LEONARDI DE LINDA GABRIELI PRAESIDENTIS
SACRAE THEOLOGICAE ET IURIS CON-
SULTAE UNIVERSITATIS HUIUS CIVITATIS
CIVITATIS HUIUS CIVITATIS HUIUS CIVITATIS
CIVITATIS HUIUS CIVITATIS HUIUS CIVITATIS
CIVITATIS HUIUS CIVITATIS HUIUS CIVITATIS

TYRESÖ KYRKA

Södermanland, Stockholms län, Sotholms härad,
Stockholms stift, Södertörns kontrakt

Inledning

Tyresö socken är belägen på nordöstra Södertörn och begränsas på två sidor av vatten; i norr och öster av Erstaviken, Ägnö-, Ingarö- och Grönöfjärdarna. Öarna Ägnö och Härsö tillhör Tyresö socken. I norr fastlandsgräns mot Nacka, i nordväst Stockholms kommun och i väster och söder Haninge kommun. Landskapet är kuperat, i synnerhet i sin östra del, och till stora delar skogklätt. Åkermark och skärgårdsnatur finns också inom socknens gränser liksom koncentrerad, tät bebyggelse. De viktigaste näringsgrenarna i äldre tid var jordbruk och fiske. En större havsvik, Kalvfjärden, delar socknens östra del i två delar. Längst in i Kalvfjärden, på en halvö, ligger Tyresö slott och nordväst om detta kyrkan. Väster om slottet och kyrkan rinner en å, Kålbrinkströmmen, som avvattnar Fatburen och Albysjön. Strax väster om ån, nära dess utlopp, ligger Lilla Tyresö, som i äldre tid var omflutet av vatten. Här låg den äldre Tyresö gård, föregångaren till slottet.

En större väg leder norr om kyrkan västerut mot Stockholm. Viktigare än landförbindelserna var dock vattenvägarna under äldre tid. Detta bekräftas inte bara av slottets läge utan även av de relativt talrika forn lämningarna, som visar att den tidiga bebyggelsen låg i anslutning till vatten. De flesta lämningarna utgöres av gravfält, men det finns även ett par fornborgar. Gravfälten ligger i huvudsak längs vattenvägen mellan Albysjön och Drevviken vid socknens västgräns. Grupper av högar finns vid Alby, Gudö, Södergården och på ömse sidor om Kumla. Vid Bollmora finns en tresidig

stensättning, några högar och ett kummel. Längre österut, vid Bonduddby, några kullar. Söder om Tyresö-Flaten finns en fornborg och ytterligare en norr om Stensjön. Bland några äldre namnformer för Tyresö märks Thyrisedhe, Tyrizö, Töresö och Törsöö. Samtliga anger platsens läge vid vatten.¹

Det medeltida namnet på Södertörn var Tör (Töör, Thör, Thörh), känt från 1200-talet.² Marken tillhörde då Kronan. Sotholms härad benämndes yttre Tör (i olika stavningsformer). »Töre, tyre» användes i äldre tid i betydelsen kådig furuved och torr ved.³ Det är troligt att den dominerande tallskogen givit trakten dess namn.

Det är okänt hur länge Tyresö varit bebott herresäte. Ägarelängden kan dock ledas tillbaka till 1300-talets mitt. Den förste kände ägaren till Tyresö var lagmannen i Södermanland, riddaren Erengisle Nilsson av Hammersta, tillhörande ätten Natt och Dag. Efter ett par byten inom släkten kom gården sedan att gå i arv en längre tid. Då den ärvdes även på kvinnolinjen, kom genom giftermål ägarna att under ett par sekel tillhöra släkterna Bielke, Lillie och Ryning (bilaga).⁴ Karin Axelsdotter Bielke, maka till Nils Ryning, var under en längre tid »fru till Törissö». Vid hennes död 1613 övergick Tyresö till systemen Barbro Axelsdotter Bielke, mor till Axel och Gabriel Oxenstierna. Med henne slutar en epok i Tyresögodsets historia. Herresätet hade hittills varit förlagt till vad vi kallar Lilla Tyresö, där även ett gårdskapell fanns. Utgrävningar 1934 blottade här grunden till ett senmedeltida hus.⁵ Bevarade inventa-

Fig. 1. Gabriel Gustafsson Oxenstiernas epitafium. Troligen polskt krigsbyte, utfört omkr 1620, uppsatt i Tyresö 1641. Oxenstiernas porträtt målat av Cornelius Arentz 1640, sekundärt insatt. Foto 1978.

Gabriel Gustafsson Oxenstierna's memorial tablet, probably a war trophy from Poland, executed c 1620, placed in Tyresö Church in 1641. The portrait of Oxenstierna, painted by Cornelius Arentz in 1640, was added later.

rier talar för att kapellet tillkommit omkring år 1500. Det är dock troligt att det funnits en barfred på öns högsta punkt, som under tidigare medeltid utgjort både försvarsanläggning och bostadstorn.⁶ Utgrävningar, som kan klargöra dessa förhållanden, har ej företagits. Kyrkligt sett tillhörde Tyresö Österhaninge fram till 1633.

Friherre Gabriel Gustafsson Oxenstierna, från 1634 riksdrots, fick Tyresö i arv efter sin mor 1624. Redan före hennes död hade han dock påbörjat sin byggnadsverksamhet här. Efter en brand 1613 återuppfördes Tyresö gård, en tegelbyggnad, på den medeltida sten-grunden. Ungefär samtidigt, 1620 enligt en uppgift hos Palmiskiöld, påbörjade Oxenstierna sitt slottsbygge.⁷ Efter uppehåll under en del av 1620-talet pågick verksamheten intensivt under 1630-talets första del. Först uppfördes huvudbyggnaderna med två hörntorn och trapptorn. Senare tillkom flyglarna med hörntorn mot norr. I spetsen för arbetet stod murmästaren Hans Grot.⁸ Anläggningen torde ha stått färdig 1636, men kan ha tagits i bruk något år tidigare.

Genom byggnadsverksamheten och de industriella anläggningar, som kom till stånd tack vare strömmen, pappersbruk, kvarn och stångjärnshammare, ökade befolkningen avsevärt i Tyresö på 1620-talet. För att tillgodose behovet av en gudstjänstlokal inreddes därför ett kapell. Enligt traditionen skulle detta ha legat nordöst om slottet i en byggnad, som senare användes som stall.

Tyresö blev egen socken 1633 genom att 23 gårdar avsöndrades från Österhaninge och tre från Brännkyrka.⁹ I gengäld återgick Ornö, Utö, Nämndö och Runmarö till Österhaninge, varifrån de avsöndrats 1607. Påsken 1633 fick Tyresö sin förste kyrkoherde, Petrus Brunnus, då kallad »comminister».¹⁰ Han var tidigare hovpredikant hos fältherren Pontus de la Gardie, far till Gabriel Oxenstiernas hustru Brita de la Gardie. I mars 1634 hölls sockenstämma, den äldsta antecknade, varvid församlingen fattade beslut om en ny roteindelning. Varje predikodag skulle en rote samlas för förhör efter predikan.¹¹ Behovet av i första hand en begravningsplats framstod som stort. Vägen till Österhaninge var lång och besvärlig för många gårdar. De kom sällan eller aldrig till gudstjänsten och kunde inte begrava sina döda »uthan ståppa them nedher uthi backar och mooraas, ther willdiur them undertijden upprijffua och ömkeligen förthära».¹²

Den 8 september 1634 skänkte Gabriel Gustafsson Oxenstierna »åkeren och platzen» till en ny kyrkogård och förklarade sig vilja inrätta ett särskilt pastorat samt på egen bekostnad bygga »Herranom edt hues och tämpell» på samma plats och med »första tjdzhens lägenhet».¹³ Redan samma månad ägde den första begravningen rum. I mars 1636 bekräftade biskopen i Strängnäs, Laurentius Paulinus Gothus, sockenbildningen och gav sin välsignelse till kyrkobygget.¹⁴ Den 20 juni samma år beviljade förmyndarregeringen tionde till kyrkoherden i Tyresö.¹⁵ Kyrkan uppfördes åren 1638–1640 under ledning av murmästaren Hans Fester. Oxenstierna avled i november 1640. Hans begravning och kyrkans invigning skedde samtidigt den 9 mars 1641.

Kyrkan tillkom således på bekostnad av godsherrn, kyrkans patronus, med hjälp av dagsverken utförda av församlingsborna. Detta samarbete och denna ekonomiska fördelning kom att gälla även för kyrkans fortsatta historia och i hög grad präglade den miljö som skapades. De flesta inventarierna är donationer av slotsherrskapet. Bogården med dess gravplatser innanför muren blev av särskild angelägenhet för sockenbönderna. Den står med sina nischer med inristade gårdsnamn på stenplattor som ett unikt minnesmärke i vårt land.

Tyresö ärvdes av riksdrotsens son Gustaf Oxenstierna och efter hans död 1648 av dennes maka, den driftiga Maria Sofia de la Gardie. Hon ledde den industriella blomstringen i Tyresö under 1600-talets andra hälft.¹⁶ Vid denna tid tillkom det nya fiskarkapellet på Huvudskär 1646 och kapellet i Dalarö omkring 1650. Båda var direkt underställda Tyresö. Slottet och godset kom sedan att gå i arv på kvinnolinjen till 1794, då det såldes. Omväxlande arv och försäljningar präglar ägarbytena på 1800-talet. Den siste private ägaren, markis Claes Lagergren, donerade vid sin död 1930 slottet till Nordiska museet (bilaga).

Tyresö bildade tillsammans med Dalarö eget pastorat under Tyresö slotts patronat till den 1 maj 1923. Båda blev då komministeraturer och annex till Saltsjöbaden. Den 1 januari 1944 blev Tyresö egen församling. Efter att tidigare ha tillhört Strängnäs stift överfördes Tyresö 1942 till det då nybildade Stockholms stift.

Fig 2. Flygbild över Tyresö slott och kyrka med omgivningar. Nedtill i mitten den sk Prinsvillan på platsen för det äldre Tyresö hus (jfr kartan, fig 3 a). Foto NordM.

Aerial photo of Tyresö Palace with the church and surroundings. In the middle, at the bottom, is the so-called Prince Villa, on the site of the older Tyresö Manor House (cf the map in fig 3 a).

TVÅ ÄLDRE KAPELL

Medeltiden–1600-talets början

Tyresö gård, föregångaren till slottet, anlades på en ö längst in i Kalvfjärden. Gården är synlig på Bodings karta från 1748–52 ovanför texten KROG (fig 3 a). Vid utgrävningar 1934 blottades stengrunden till ett medeltida hus vid den sk Prinsvillan och delvis dold av denna. Bland fyllnadsmassorna fanns medeltida murtegel och gotiska formtegel. Till de senare hör avfasade tegel av olika slag, profiltegel tillhörande dörr- eller fönsteromfattning samt ett formtegel tillhörande en tri-

foliebågfris eller fyrpassfris (fig 4).¹⁷ Den sistnämnda är av speciellt intresse, då den är tämligen unik i dessa trakter. En fris av detta slag är endast känd från Uppsala domkyrkas torn från omkr 1400 samt dess efterföljare i Skepptuna och Björksta.¹⁸ Formtegel av samma typ finns i en fris under koromgångens taklist på S Petrikyrkan i Malmö från 1300-talets förra hälft.¹⁹ Grunden visar att huset haft ett utbyggt trapporn mitt på ena långsidan. Samma plantyp fanns bla i Ervalla hus i

Fig 3 a. Karta över Tyresö av G Boding 1748-52, detalj. LMV

Map of Tyresö by G Boding, 1748-52; detail.

södra Västmanland, uppfört omkr år 1500.²⁰ Fynden i Tyresö talar för att byggnaden måste ha varit huvudbyggnad och ej någon magasinsbyggnad.

Det kapell, som fanns i Tyresö under medeltiden, kan inte ha varit något annat än ett gårdskapell. Det torde ha varit förlagt till någon av gårdsbyggnaderna, troligen den ovan nämnda sten- och tegelbyggnaden eller möjligen utgjort en egen byggnad i nära anslutning till de övriga. Som redan sagts i inledningen, talar de bevarade inventarierna för att kapellet tillkom omkr 1500. Omfattande utgrävningar skulle möjligen kunna bringa någon klarhet i saken. Kapellet torde ha varit i bruk ett stycke in på 1600-talet.

1613 ärvdes Tyresö gård av Barbro Bielke, mor till Gabriel Gustafsson Oxenstierna. Samma år, på annandag påsk, utbröt en eldsvåda, som förstörde de tre bästa byggnaderna.²¹ Om kapellet låg här, räddades

Fig 3 b. Kyrkan. Detalj av fig 3 a.

The church. Detail from figure 3 a.

Fig 3 c. Stall. Detalj av fig 3 a. I denna byggnad inrymdes troligen kapellet åren 1628-1640.

Stable. Detail from figure 3 a. The chapel was probably in this building during the years 1628-40.

dess inventarier eller en del av dem undan branden. Ätminstone en av byggnaderna på gården, det ovan nämnda stenhuset, reparerades eller återuppfördes dock inom en ganska snar framtid. Vid utgrävningarna 1934 påträffades som fyllnadsmassa stora mängder tegel av samma slag som ingår i såväl slottets som kyrkans murar. Detta tegel tillverkades vid tegelbruket i Tyresö. Den sekundära tegelbyggnaden på den medeltida stengrunden har av Sällström daterats till 1600-talets andra fjärdedel. Huset revs senare och ersattes på 1660-talet av ett nytt stenhus, uppfört av Maria Sofia de la Gardie och använt som arrendatorsbostad.²²

De omfattande arbeten, som finns dokumenterade för »Töresö Cappel» åren 1628-33, måste ha gällt inredandet av ett nytt kapell.²³ Denna period behandlas därför för sig.

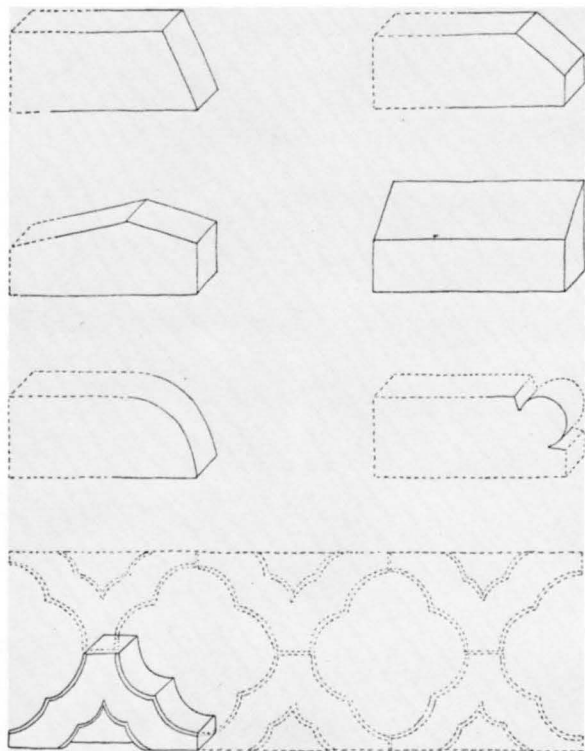

Fig 4. Formtegel från Tyresö hus. Efter Sällström. Ur Fataburen 1935.

Moulded bricks from Tyresö Manor House.

Inventarier

Träskulptur

Stående madonna med barnet, skuren i ek (fig 5). Skulpturen fullrund, Maria i lätt kontrapost, vänster knä något böjt, huvudet något framåt–nedåtböjt. Barnet i halvprofil med huvudet framåtvänt. Marias krona har ring med pärlrand vid basen. Håret vid tinningarna i horisontalborstade vågor, övergående i rika parallella våglockar, som omsorgsfullt utarbetade täcker ryggen. Klänningen har rund urringning med bård, ett finveckat, korslagt tunt halslin sticker fram; det tättslutande livet har ett fåtal lodräta åsar, som vid midjan mjukt övergår i ett invecklat brutet vecksystem, då kjorteln är lyft diagonalt från höger fot och upp under den böjda vänstra armen; rik, mjuk veckning av fällen mot sockeln. Underklänningens fällveck synliga i vänster sida, brutna över vänsterskon. Skon har tunn sula, sandalartad skärning. Manteln faller slätt över axlarna, bildar en mjuk båglinje på Marias vänstra sida och på högra sidan en oregelbunden serpentinlinje ner till marken.

Ryggsidan täcks av lodräta mantelveck, som först vid basen bryts mot sockelkullen. Sockeln sexsidig. Barnets huvud runt, hjässan täckt av små runda hårringlar. Dräkten består av en löst hängande rock, sammanhållen i halsen under den utvikta kragen med en knapp; kroppen blottad, i vänstra handen ett världsklot. Polykromin delvis bibehållen: Marias mantel gyllene med målad oregelbunden geometrisk mönstring, blått foder; klänningen gyllene med brokadmönstring intryckt i kritgrunden, underklänningen vit, skospetsen undertill spår av rött; barnets kappa gyllene, slät med rött foder. Skador: Marias krona saknar tinnar, vänster hand saknas, vänster tåspets skadad, vänstra mantelflikens kant skadad, barnets högra hand borta, liksom höger fot och tårna på vänster. Höjd 112. Marias ansikte omhugget på 1600-talet, då den ommålade karnationen säkerligen även tillkom.²⁴ Rhenländskt influerat arbete, sannolikt utfört i Lübeck, omkr 1500.²⁵ Dep hos SHM, inv nr 6267. Konserverad 1975 av konservator Peter Tångeberg.

Nådstolen, skuren i ek (fig 6). Gud fader sitter frontalt på tronstol med båda händer stödjande den törnekrönte Kristi sårmärkta kropp, vid Kristi fötter världsklotet. Gud fader, iförd hög spetsig tiara med spetsknopp och tre bladkantade kronor, har skarpkonturerade ögon, lång, spetsig näsa och liten, fast sluten mun. Finlockigt, långt hår. Långt, finstrimmigt skägg med mittmarkering. Slät kåpa över axlarna och bröstet, höger slag in över knäna bakom Kristusgestalten, dalmatika med ärmar. Höger fot blottad, naken. Kristusfiguren mindre än Gud fader, höger hand vid bröstsåret, hopfallande med knäande mot höger vriden gångställning. Ansikte och ögon insjunkna, lång, spetsig näsa, sluten mun, kort, kluvet skägg, öglesnodd törnekrona. Smalt, tvärveckat ländkläde med lång flik mitt fram. Hela skulpturen djupt urholkad. Stolen har snett ställda sidor, som antyder att skulpturen varit infogad i skåp eller dorsale med skränande sidor. På en teckning i ATA från omkr 1870 har skulpturen avbildats med en fialprydd stolskarm.²⁶ Polykromin skadad men tillräcklig för bestämning av färgschemat; Gud fader i gyllene, blåfodrad mantel, gyllene tiara, Kristus med gyllene blåfodrat ländkläde; ljus karnation, rödbruna ögon, grön törnekrona. Skador: tiarans blad till största delen förlorade, sockelns framkant naggad. Höjd 117, bredd vid sockeln ca 42,5. Mellansvensk verkstad. Omkr 1500. Dep hos SHM 1878, inv nr 6267.

Prinsessa från St Göransgrupp, skuren i ek (fig 7). Knäböjande gestalt, lätt lutad åt vänster, huvudet och blicken riktad uppåt. Krona med låg ring ovan det rent tecknade ansiktet, smala ögonslitsar, smal näsa, liten

Fig 5. Madonna med barnet. Rhenländskt influerat arbete, sannolikt utfört i Lübeck, omkr 1500. Marias ansikte omgjort på 1600-talet. SHM inv nr 6267. Foto ATA.

Virgin and Child. Shows Rhenish influence, and was probably executed in Lübeck, c 1500. The Virgin's face was re-modelled in the 17th century.

Fig 6. Nådstolen. Mellansvensk verkstad, omkr 1500. SHM inv nr 6267. Foto ATA.

The Mercy Seat, from a central Swedish workshop, c 1500.

Fig 7a–b. Prinsessa från S Göransgrupp. Tillskriven Henning von der Heide, Lübeck, omkr 1500. Th prinsessan bakifrån. SHM inv inv nr 6267. Foto ATA.

The princess from a St George group. Ascribed to Henning von der Heide, Lübeck, c 1500. Right, rear view of the princess.

mun, lätt öppnad så att en övre tandrad skimtar. Håret i vågor vid tinningarna, fritt fallande på båda sidor och över ryggen, midjelånga parallella skruvlockor. Klänningen tätsittande, djup spetsig ringning fram i vilken den släta underklänningen med smal fäll syns, slätt bälte, kjol med lodräta veckåsar fram och bak. Manteln nerfallen till sitshöjd, bildar på ryggen brett foderslag, där nedanför ett svall av brutna veck ut över sockeln ur vilket ytterst sticker fram en sandalsula, fritt skuren. Den djupt, rikt veckade manteln drages framåt in under prinsessans böjda vänsterarm. Svagt kullrig sockel med ornerad gräsimitation i låg relief. Tapp i prinses-

sans huvud. Polykromin något bevarad, karnationen delvis kvar; markering av ögon med brun iris, håret mörkt brunt, gyllene slät mantel med blått foder, gyllene slät klänning på rött underlag, spår av grönt på markytan. Delvis textilunderlag för färgen. Skador: Prinsessans krona saknar blad, vänster hand borta, hela höger arm, som varit infälld i höger axel, borta; näsan något skavd, sandalsulan avbruten; svår sprickbildning i vänster sida, mindre i höger. Höjd 78, basplattans djup 51, bredd 43. Tillskriven Henning von der Heide, Lübeck. Omkr 1500.²⁷ Dep hos SHM 1878, inv nr 6267.

Fig 8. Ciborium av gjuten malm. Senmedeltid. SHM inv nr 26687. Foto ATA.

Ciborium, cast bell-metal, late medieval.

Nattvardskärl

Ciborium, av gjuten malm (fig 8). Sexpassformad fot, pyramidformigt stigande mot det sexkantiga, uppåt avsmalnande skaftet. Vid övergången mellan fot och

skaft en nod i form av ett plant, sexkantigt brätte. Sexsidig behållare, profilerad upptill och nedtill, men i övrigt släta, plana sidor. Scharner av koppar för ett nu förlorat lock. På askens sidor sekundärt ristade tecken: TL 62 och HR samt bomärke. Höjd 17. Senmedeltid. Dep hos SHM 1961, inv. nr 26687.

Kalk av silver, förgylld. På fotens ena sida ett krucifix, på den andra sidan ett vapen samt bokstäverna KADB (=Karin Axelsdotter Bielke).²⁸ Troligen skänkt av Karin Bielke (d 1613), maka till Olof Rynning (d 1589), ägare till Tyresö från 1578.²⁹ – Tillhörande paten i förgyllt silver, dekorerad med »Blomwärcck». Från 1755 nyttjade som sockenbudstyg (O 1). Patenen gjordes då något mindre och av det som avklippes tillverkades en oblatask. Denna ask ingick sedan i den omarbetning, som gjordes 1812 (inv 1773, tillägg), se kyrkans sockenbudstyg.

Kalk av tenn med tillhörande paten. 1734 beskrivs kalken som »liten aldeles obrukelig» (inv). – Halvstop av tenn. På 1740-talet gavs dessa föremål tillsammans med ytterligare tennföremål till glasmästaren som ersättning för fönsterlagning.³⁰

Övriga inventarier

Bland de inventarier, som upptages i ett inventarium från 1634 (C 1), torde en del härröra från det här behandlade gårdskapellet. Främst märks: – En »Altartaf-la, gammal». Kan ha bestått av ett skåp innehållande den ovan behandlade träskulpturen Nådastolen. – Textilier: En mässhake av svart »Kafhsammet». En gammal »Mässesärk». Gammalt altarkläde. Gammal duk av »Ryswärcck».³¹ – Gammal ekkista med en nyckel. – Två stora, släta, gjutna malmstakar. Tre fötter med lejonbilder. Försålda 1839, behandlas även under kyrkans Försvunna ljusredskap.

Kapellet på 1620- och 1630-talen

Enligt traditionen skulle det äldre kapellet i Tyresö ha legat ca 200 meter nordost om slottet, i en byggnad som senare kom att användas som stall. Denna uppgift står att läsa i Geografiskt lexikon 1866 och återkommer senare i litteraturen. Detta hus, 25 meter långt och 11 meter brett och med en bred portgång genom mittpartiet, är bevarat i ombyggt skick (fig 9). Huset är orienterat i sydost-nordväst. På Bodings karta från

1748–52 står det angivet som »Stall» (fig 3 c). Vi ser här en rektangulär byggnad med förstuga och högt sadeltak med vimplar på gavlarna. Enligt senare uppgifter skulle murverket på några undersökta ställen ha vendiskt förband.³² Byggnaden skulle således till vissa delar kunna vara uppförd före 1600-talet.³³ I övre delen av murarna finns runt om hela byggnaden ankarlutur av typisk 1600-talskaraktär.

Fig 9. Förrådsbyggnad, belägen ca 200 m nordöst om Tyresö slott, under 1700-talet använd som stall (jfr fig 3 c). I denna byggnad inrymdes troligen kapellet åren 1628–1640. Foto 1978.

Storehouse, situated about 200 m northeast of Tyresö Palace, used during the 18th century as a stable (cf fig 3 c). The chapel was probably in this building during the years 1628–40.

Några skäl, som talar för att denna byggnad anlagts som medeltida gårdskapell, finns inte. Orienteringen är något oegentlig och huset påfallande stort, om de ursprungliga måtten var desamma som dagens, större än gårdens huvudbyggnad, som var 17 meter lång och 11 meter bred. Vidare förefaller det inte rimligt att förlägga kapellet på så långt avstånd från gården, som det här skulle ha varit fråga om. Då denna dessutom låg isolerad på en ö, måste en relativt stor å passeras för att nå kapellet.

Genom Gabriel Gustafsson Oxenstiernas byggnadsverksamhet på 1620-talet kom förhållandena att ändras i Tyresö. Antalet hantverkare och andra anställda samt deras familjer ökade. Tillkomsten av tegelbruk, pappersbruk, stångjärnshammare och kvarn bidrog till befolkningsökningen. Kravet på en gudstjänstlokal, större och av en annan karaktär än gårdskapellet, måste ha varit en realitet.

Kapellets räkenskaper påbörjades 1628 (C 1). Av utgifterna här framgår att kapellet var inrymt i en befintlig byggnad, som krävde genomgripande förändringar. Med tanke på dessa omständigheter förefaller det troligt att en del av det nämnda »stallet», under äldre tid möjligen magasins- eller ladugårdsbyggnad, med sitt

fria läge i närheten av slottet, togs i anspråk för inredandet av ett kapell.

Den första utgiften 1628 gällde lagningar av fönstren, som tjuvar brutit sönder. 1629 gjordes golv och läktare. Till insamlingen för detta bidrog bla murmästarna Hans Grot samt Daniel och Olof. 1630 betalades 30 daler kopparmynt för »heela målningen den nygiorda». Samma år lades golvet i förstugan. Om denna »förstuga» eller vapenhus motsvarade förstugubyggnaden på 1700-talets stall, skulle det innebära att kapellet inrymts i den sydöstra delen av huset. 1632 skänkte Mäster Hans glasmästare i Stockholm två fönster att infattas vid predikstolen. Samma år gjordes en fönsterkarm »öffuer altareth». Om det är samma fönster som avses i båda fallen, skulle altaret och predikstolen ha varit placerade vid samma vägg mot sydost. 1633 uppfördes sakristian av »Husens bygningz Män». Det rörde sig här om en nybyggnad till en kostnad av 77½ daler kopparmynt. Melcherdt Snickare gjorde dörren med foder och karm, fönsterkarm, en liten skiva samt en fotpall. Anders Hofslagare gjorde galler till fönstret och järn till dörren samt en skoning för klockkläppen. Det är okänt var klockan haft sin plats. Någon klockstapel omtalas inte.

Fig. 10 a. Predikstol med dekor i intarsia. Utförd av Melcherdt snickare 1630 för kapellet i Tyresö, senare överförd till Dalarö kyrka. Foto ATA.

Pulpit with marquetry ornament. Made by Melcherdt the Joiner in 1630 for the chapel at Tyresö, later moved to Dalarö Church.

Fig 10 b (th). Spejarna från Kanaan bärande vindruvsklasar. Detalj av fig 10 a. Foto ATA.

The spies returning from Canaan with bunches of grapes. Detail from figure 10 a. Right.

Påskan 1633 kom Petrus Brunnus till Tyresö som dess förste komminister. Hans förrättningar under 1633 bestod av två vigslar, fyra begravningar och nitton barndop (C 1).

Kapellet torde ha upphört att fungera som gudstjänstlokal när kyrkan invigdes 1641. En stor del av inventarierna flyttades också över dit.

Enligt arkivaliska uppgifter skulle predikan ha hållits på »stenhuset» vid tre tillfällen 1635 och vid två tillfällen 1636 (C 1). Med »stenhuset» avsågs slottets huvudbyggnad, som då torde stått inflyttningsklar. Någon gudstjänstlokal i slottet är inte känd och torde inte

heller ha funnits, utan dessa predikningar kan ha varit tillfälliga företeelser. En andaktsplats fanns dock på slottet, men den inskränkte sig förmodligen till ett altare av mera privat karaktär eller möjligen en bönekammare. I en förteckning över de »Mobilier», som fanns på Tyresö vid Gustaf Oxenstiernas död 1648, under-tecknad av Maria Sofia de la Gardie 1692, upptages bla: »Till altaret i huset, som dagl behöfs, 2 st silkes sydda Nattduukar med fergor guld och silfr spetsar, 2 st dito silkes sydda med färgor, 1 sydd duuk med swardt silke.»³⁴

Inredning och inventarier

Tack vare ett bevarat inventarium från 1634 (C 1) samt uppgifter i räkenskaperna är det möjligt få en bild av kapellets inredning och inventarier.

Altartavlor

Två altartavlor finns upptagna i inventariet. Den ena betecknas som »gammal» och torde ha överförts från det äldre kapellet, den omnämns i samband med detta.

1633 skänkte Gabriel Gustafsson Oxenstierna »en sköön Altar Tafla» (räk). Denna överflyttades sedan till kyrkan och är ännu i bruk. Behandlas närmare under kyrkans Inredning och inventarier.

Predikstol

Kapellets predikstol gjordes av Melcherdt Snickare 1630 och han fick för denna en ersättning av 53 daler kopparmynt (räk). De insamlade medlen uppgick samma år till 117 daler och av dessa hade Melcherdt själv bidragit med fernissa för fyra daler. Taket över predikstolen tillkom 1632, utfört av samme mästare, till en kostnad av 35 daler kopparmynt. Predikstolen flyttades senare till Dalarö kyrka, som stod färdig 1652, och är där ännu i bruk³⁵ (fig 10 a).

Predikstolens korg är fyrsidig med tre mellanliggande, avfasade hörnpartier. De fyra sidorna upptages av vardera två rektanglar inom listverk, en större och en mindre. De övre och större av dessa innehåller figurmotiv i intarsia; två av fälten med spejarna från Kanaan bärande vindruvsklasar (fig 10 b), de övriga två fälten med läsande man. Motiven återges två gånger i samtliga fält i växlande ljusa och mörka färger. De nedre liggande fälten har ytfyllande dekor i intarsia i form av arabesker. Hörnpartierna har nedåt avsmalnande pilastrar. Skaften och kapitälerna på dessa består av fält med intarsia; arabesker upptill avslutade med stiliserade huvuden. Nedtill lyrformiga konsoler. Korgen avslutas upptill med profilerade listverk. Underdelen är vulstformig och avslutas med en knopp. Ramverket är målat i brunt och underdelen marmorerad.

Det sju-sidiga ljudtaket, avpassat till korgens sidor och hörnpartier, är platt och avslutas upptill och nedtill med listverk. På sidornas mittpartier infällda fält med arabesker i intarsia. Takets undersida har sju smala, trapetsformiga fält med arabesker samt ett centralt sju-sidigt fält med en flygande duva i intarsia, samtliga fält inramade av listverk.

Predikstolens stomme är av furu, medan intarsiafältet är av andra, olika träslag.³⁶ Det är därför troligt att

endast de sistnämnda kvarstår av den ursprungliga predikstolen. Vid ombyggnaden av Dalarö kyrka 1787 tillhörde predikstolen de inventarier, som blev »slätt panelade».³⁷ Förmodligen överfördes då de dekorativa intarsiafälten till en ny stomme. Av takfältens form att döma fick den nya korgen samma grundform, som den tidigare haft.

Vid kyrkans reparation 1936 restaurerades predikstolen av konservator Sven Dalén. Den tidigare vita målningen togs då bort så att den underliggande marmoreringen på underdelen framträdde och ramverket brunmålades. Trappan med sitt bröstvärn, indelat i rombiska fält, tillkom också vid detta tillfälle (ATA).

Till predikstolen hör ett bokstöd, på vars skiva återges i intarsia Oxenstiernas och Bielkes vapen, initialerna G O (Gabriel Oxenstierna) och M B (Margareta Bielke) samt året 1630.

Fält med figurmotiv i intarsia från denna tid är sällsynta i Sverige. Liknande arbeten finns på Tidö slott, predikstolen i Brahekyrkan på Visingsö och i Österhanninge samt en dörr från Tyresö slott (nu i Lund), samtliga ungefär samtida med den här behandlade predikstolen.³⁸ Den ornamentala dekoren, arabeskerna, återkommer i riklig mängd hos senare arbeten av Melcherdt Snickare. Som förlagor för dessa kan ha tjänat stick av tyska »Kleinmeister», tex Peter Flötner och Virgil Solis.

Fig 11a-c. Kanna av silver, tysk eller nederländsk bröllopskanna. 1600-talets början. SHM inv nr 26687. Ovan och th detaljer. Foto ATA.

Silver flagon, a wedding flagon from Germany or the Netherlands. Early 17th century. Details above and right.

Bänkinredning

1629 förfärdigades en prästbänk. Året därpå, 1630, renoverades »Herrens bänk» och 1632 »fruens Bänk». Det måste ha inneburit att godsherrskapets bänkar flyttats över från det äldre gårdskapellet. 1632 gjordes sju fastslagna pallar till kvinnfolksbänkarna, tolv lösa pallar »på gålfhueet», en »upslagzbänk» framför Pehr Erikson, Oxenstiernas befallningsman, samt en bänk framför »fruens Bänk». För samtliga dessa arbeten svarade Melchert Snickare (räk).

Läktare

»Lächtarna» uppfördes 1629. Pluralformen tyder på att det fanns minst två läktare. 1632 gjordes läktarna bredare och för detta fick Erik Jönsson tre daler kopparmynt (räk).

Dopredskap

1632 fick Melchert Snickare sex daler kopparmynt för att han »giordt Döpelse fundt» (räk). Det är troligt att denna dopfunt flyttades över till kyrkan och sedan vidare till Dalarö kyrka, då Tyresö kyrka fick sin nuvarande dopfunt 1653 och Dalarö kyrka samtidigt stod färdig.³⁹

Mathias Mölnare skänkte 1632 ett bäcken till funten, värderat till sex daler kopparmynt (räk). Detta torde vara identiskt med ett kopparbäcken, som nu förvaras i kistan i kyrkans sakristia. Det har drivna spiralbucklor och i botten bokstäverna IHS. Övre diam 26.

Nattvardskärl

Kalkar: 1. Av förgyllt silver med tillhörande paten. Från det äldre kapellet, se detta. – 2. Av tenn med

tillhörande paten samt halvstop. Från det äldre kapellet, se detta. – 3. Av tenn med tillhörande paten samt flaska. Inköpta 1628 för 10 mark att användas som sockenbudstyg (räk). Flaskan stulen 1674 (inv 1670, tillägg), resten samt ovan nämnda tennföremål avyttrade på 1740-talet som ersättning till glasmästaren för fönsterlagning.⁴⁰

Tre oblataskar. Den ena, ett ciborium av malm, behandlas i samband med det äldre kapellet.

Vinkanna av silver, gjuten, graverad och ciselerad dekor (fig 11). Cylindrisk på hög fot, svängd grepe, lock med kupigt, förhöjt mittparti, genombrutet tumgrepp. Fotens nedre parti en bred vulst med driven och punsad dekor i form av tre kerubhuvuden samt tre fruktknippen. Fotens övre parti nedåt avgränsat av en veckad silvertråd och ett smalt brätte med naggad kant; uppåt av ett bredare, äggstavformat brätte. Partiet dekorerat med sjölandskap i drivet och punsat arbete; en sjöhäst, olika havsvidunder, en mussla, en fågel, två metande fiskare, en stadsmur och ett skepp.

Livet med rik och säkert utförd gravyr. Inom en oval renässanskartusch Kristus välsignande två äkta makars förening och en ängel, som lyfter kransar över de i rika 1600-talsdräkter utstyrda kontrahenternas huvuden. Medaljongen flankeras av två kvinnliga genier, Hoppet med falk och ankare samt Kärleken med ett diande barn och ett annat barn vid fötterna. Ytfillande dekor i form av beslagsornamentik, voluter, festonger, blomsterknippen, ansiktsmaskaroner, en påfågel och en Fenix-fågel samt under grepen en spindel i sitt nät. Kannans liv avgränsas uppåt av en veckad silvertråd under en profilerad kant.

Grepens utsida med gjuten reliefdekor av en naken och en klädd Venus-figur, två hermer och en fågel. På grepens sidor graverade bladfriser och vid dess undre fäste ett friplastiskt, gjutet änglahuvud. Locket har en yttre bred vulst med samma dekor som fotens undre parti. På lockets upphöjda mitt drivna beslagsornament och på dess runda, plana krön graverat bomärke, en kringla, årtalet 1638 och inskriften: »Christofer Kits Dorthea Lars Dot.» Tumgreppet i form av ett beslagsornament med en manlig och en kvinnlig profilör. Kannan invändigt försedd med fyra måttknoppar.

Stämplar saknas. Lockets inskrift sekundär. Tumgreppets voluter i ena sidan bortbrutna. Höjd 30,2. Bröllopskanna, troligen av tysk eller nederländsk härkomst. 1600-talets början.⁴¹ Av inskriften att döma är kannan skänkt 1638 av bagaren Christofer Kitz och hans hustru Dorothea Larsdotter.⁴² Dep hos SHM 1961, inv nr 26687.

Ljusredskap

Två stora, gjutna malmstakar, troligen från det äldre gårdskapellet, se detta. Vaxljus till stakarna skänktes av Gabriel Gustafsson Oxenstierna och Brita de la Gardie 1631 (räk) samt 1633 (inv 1634).

Textilier

Antependier: – 1. Gammalt altarkläde. Troligen från det äldre gårdskapellet. – 2. Av brun »blommerat» sammet med fransar. Skänkt av Gabriel Gustafsson Oxenstierna 1634 (inv). Överfört till kyrkan, betecknades 1830 som »obrukbart» (inv). – 3. Av röd »blommerat» sammet. Skänkt av Brita de la Gardie 1633 (räk).

Fig 12 a–b. Mässhake av röd guldbrokad med broderat kors på ryggen. Tyget från Italien, omkr 1500 eller något senare. Th detalj. SHM inv nr 26688. Foto 1978.

Chasuble, red gold brocade with an embroidered cross on the back. The cloth is Italian, c 1500 or somewhat later. Detail left.

Överfört till kyrkan, se närmare under kyrkans Textilier, antependium nr 1.

Mässhakar: – 1. Av svart »Kafhsammet». – 2. Av svart »blommerat» sammet. Skänkt 1633 av Brita de la Gardie. – 3. En gammal »förnödt» av gyllenduk, dvs guldbrokad. Skänkt 1633 av Gabriel Gustafsson Oxenstierna. – 4. Av röd guldbrokad med symmetriskt granatäpplemönster (fig 12). Guldtråden nu mörknad. Italien. Omkr 1500 eller något senare. På ryggsidan broderat kors med silke- och guldbroderi i relief, framställande en ranka med granatäppeln och tistelblommor.

Överst ett krucifix och nedanför två medaljonger innefattande Petrus resp en helig biskop. Senmedeltid? Konserverad av Pietas 1933, nr 1463. Mittlinjens höjd bak 126, fram 107. Skänkt 1633 av Gabriel Gustafsson Oxenstierna (räk). Dep hos SHM 1961, inv nr 26688.

Mässärkar: – 1. En gammal. – 2. En ny. Skänkt 1630 av Per Svensson, Oxenstiernas befallningsman. – 3. En ny. Skänkt 1633 av M Arnoldt Kopparslagare.

Dukar: – 1. En gammal. – 2. En gammal av »Ryswärck». – 3. En med »Knytning och nipper». Kan vara det kalkkläde, som 1633 skänktes av Junker Gab-

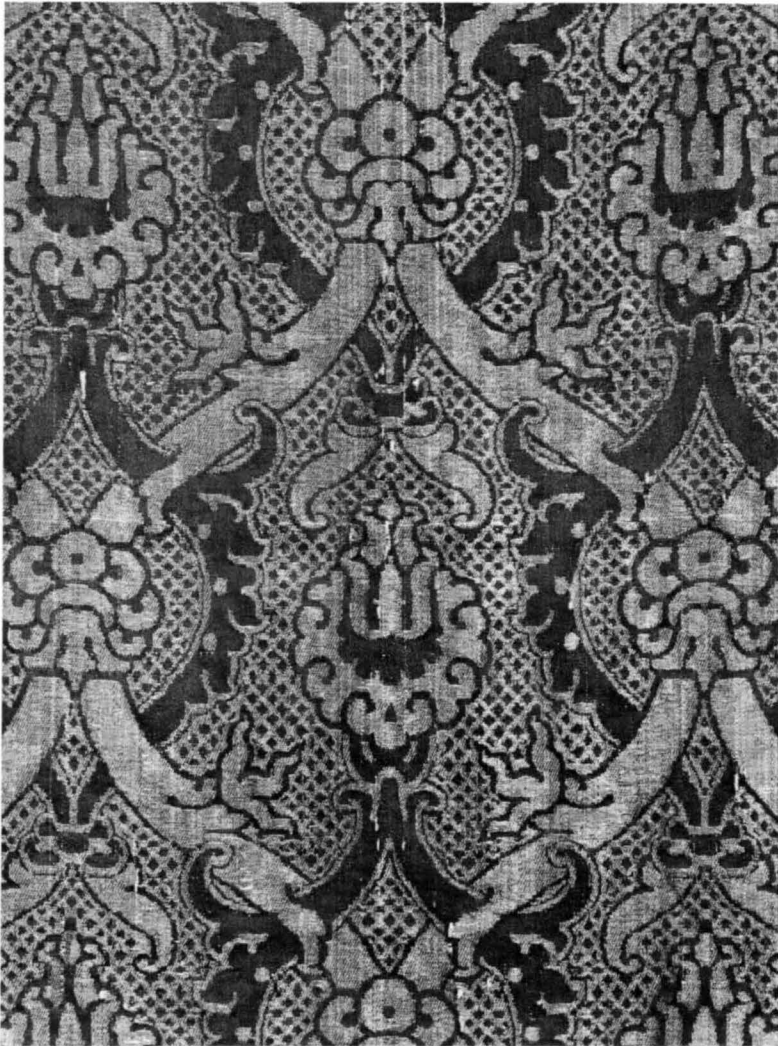

Fig. 12 c. Detalj av fig 12 a. Foto 1978.
Detail from figure 12 a.

riel Oxenstierna (räk). – 4. Kalkduk. Inköpt 1629 för två daler kopparmynt (räk).

Två band. – Två armläden. Skänkta 1632 av Brita de la Gardie. – Två sammetshyenden. Skänkta 1632 av Brita de la Gardie. – Kollektåv av brun »blommerat» sammet. Skänkt 1631 av Pähr Eriksson i Gimmerstad (räk). – Bårkläde med kors av vit atlas. Skänkt 1635 av Brita de la Gardie.

Skepp

Behandlas närmare under kyrkans Inredning och inventarier.

Böcker

1. Bibel med gammalt tryck. Renoverades 1628 (räk).
– 2. Rudbeckii evangeli- och psalmbok. Skänkt 1629

av Pähr Eriksson i Gimmerstad (räk). – 3. Nytryckt sångbok. – 4. Gammal evangeliebok. – 5. Handbok. – 6. Bibel med nytt tryck, in quarto. Skänkt 1637 av pastor Petrus Brunnus till minne av hans avlidna hustru.

Övriga inventarier

Timglas. Skänkt 1633 av Melcherdt Snickare, kostnad fem daler kopparmynt (räk). – Timsten med ställ. Gjord 1632 av Melcherdt Snickare, kostnad tre daler kopparmynt (räk).

Kistor: – 1. Av ek, gammal, med en nyckel. – 2. Av ek, stor, ny, med två nycklar. Tillverkad 1633 av Melcherdt Snickare (räk). Omgjord 1838, se kyrkans Övriga inventarier.

KYRKAN

Kyrkogården

Kyrkan med kyrkogården är relativt högt belägen i det kuperade landskapet. Den femkantiga kyrkogården sluttar svagt mot söder och brant mot norr. Kyrkan är belägen i kyrkogårdens norra del med en orientering av koret i svagt nordöstlig riktning (fig 13). Kyrkogården omgärdas av en bogårdsmur med ingångar i söder och väster. I nordöstra hörnet ligger ett bårhus och norr om kyrkan, i direkt anslutning till denna, tillbyggnader för förråd och hygienutrymmen. Söder om kyrkan växer en stor alm. Själva kyrkogården är indelad i två stora kvarter söder om kyrkan samt en ca 350 cm bred remsa med gravplatser längs östra, södra och västra sidan av bogården.

Den 8 september 1634 hade Gabriel Gustafsson Oxenstierna donerat platsen för den nya kyrkogården och redan samma månad ägde också den första begravningen rum där. En inhägnad av plank uppsattes runt kyrkogården och en port med lås gjordes av Melcherdt Snickare (räk). Planket stod kvar som ett provisorium tills bogårdsmuren uppfördes.

Bogården

Längs kyrkogårdens fria sidor löper den ca 200 cm höga och 80 cm tjocka bogårdsmuren. Östra muren och östra delen av sydmuren har på utsidan synlig sockel i

granit. Norra muren har mot den branta utsidan en hög sockel i råhuggen granit. Muren är uppförd i tegel och vitrappad med överkragat, putsat takparti, täckt med enkupigt tegel. På västra delen av sydsidan finns ringar för fastbindning av hästar. Muren har på insidan 58 stycken stickbågiga nischer (fig 14). De sexton nischerna på sydsidan har inmurade röda sandstensplattor med inristade gårdsnamn.

Förberedelserna för bogårdsmurens uppförande påbörjades 1645 genom att material anskaffades. Nästa år, 1646, uppfördes själva muren. Den bekostades av Gustaf Gabriel Oxenstierna och hans maka Maria Sofia de la Gardie, som svarade för tegel, kalk, taktegel, arbetslöner samt portalen.⁴³ 1648 betalades 1 daler 24 öre silvermynt för »järn till Kyrkiomurringar» (räk). Ytterligare kalk och mursten förädrades av Maria Sofia de la Gardie åren 1649 och 1653. Arbetet med bogårdstaket pågick från 1651 till 1654 då det spånlagda taket tjärades. Till utgifterna för detta bidrog även församlingen (räk).

Av Erik Dahlbergs teckning till Suecia antiqua et hodierna från 1661 och kopparsticket till samma verk framgår att bogårdsmurens nuvarande sträckning och utformning är ursprunglig (fig 15–16).

Den 1 maj 1678 delades bogården upp mellan försam-

Fig. 13. Situationsplan. Skala 1:2000.
Uppm G Wirén 1976. Kompletterad
1978.

General plan.

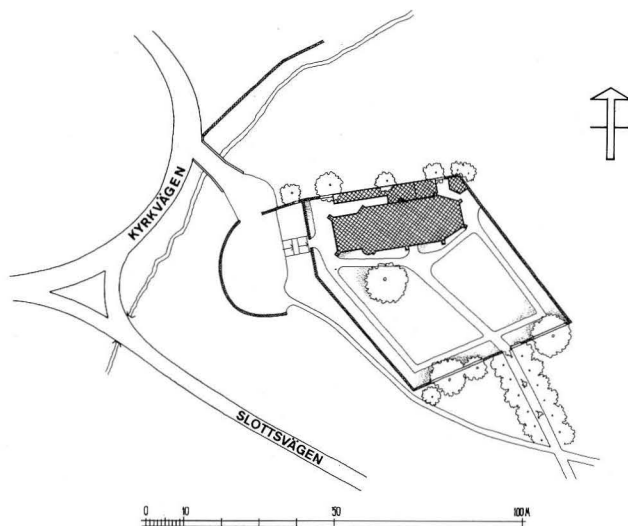

Fig 14. Bogårdsmuren, insidan med nischer. I bakgrunden Tyresö slott. Foto S Hallgren 1976.

The inside of the churchyard wall, with the niches. In the background is Tyresö Palace.

lingsmedlemmarna så att bönderna fick sju alnar var, dvs en nisch med jordrensa innanför, medan två torpare fick dela en nisch. Mjölaren, skräddaren och pappersmakaren vid Uddby kvarn fick vardera en nisch, smeden Hindrich fick dela en med en torpare. Var och en skulle svara för sin del av muren och täcka med näver eller bräder. En längd över »Boogårdzskiffningh A° 1680» bekräftar att 48 gravplatser då utdelats.⁴⁴

Bogårdsmurens underhåll kom att bli en källa till ständiga problem. Inget ärende återkommer så ofta i sockenstämmoprotokollen som just bogårdsmurens reparation. Systemet med att var och en skulle underhålla sin del fungerade inte, då inte alla fullgjorde sina plikter. En övergång till kollektiv skötsel skedde därför under 1730-talet. Enligt föreskrifterna skulle dagsver-

ken och materialleveranser utföras i proportion till gårdarnas mantal.

1730 fattade sockenstämman beslut om att bogårdsmuren skulle beläggas med bräder. Detta skedde dock inte förrän 1748, då muren lagades, rappades och insidan vitlimmades samt ett nytt brädtak tillkom (O 1). 1778 befann sig muren i dåligt skick »emedan en stor del deraf lutar till fall och taket mäst öfweralt är bortruttnadt och förfallit» (st prot). En reparation ansågs angelägen och det tidigare trävirket föreslogs bli utbytt mot takpannor. I brist på pengar kom dock inte detta förslag att genomföras förrän 1851 (st prot). Taket belades då med 1 200 tegel och delar av muren rappades.⁴⁵ 1855 framfördes önskemål om att den bristfälliga muren skulle ersättas med ett järnstaket. På grund av ekono-

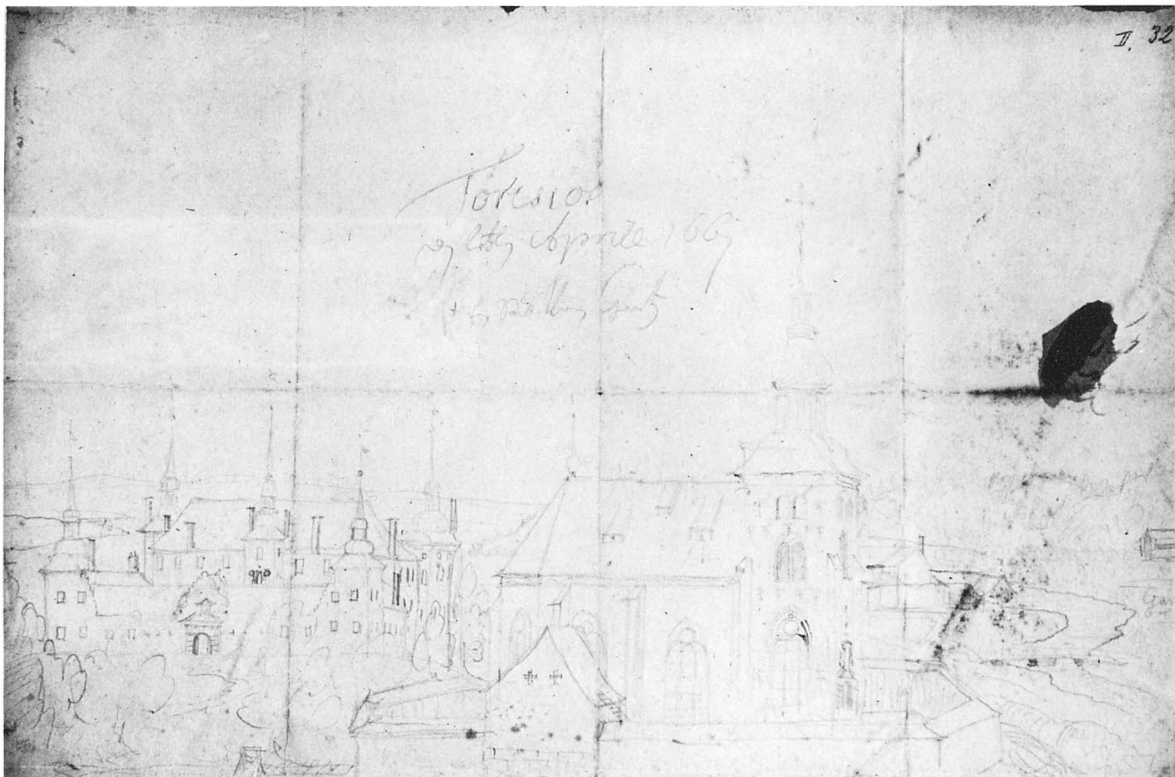

Fig 15–16. Tyresö.
Teckning och förlaga
till kopparstick för
Erik Dahlberghs Sue-
cia antiqua et hodi-
erna. Foto NordM.

*Tyresö. A drawing
and a sketch for
Suecia antiqua et
hodierna.*

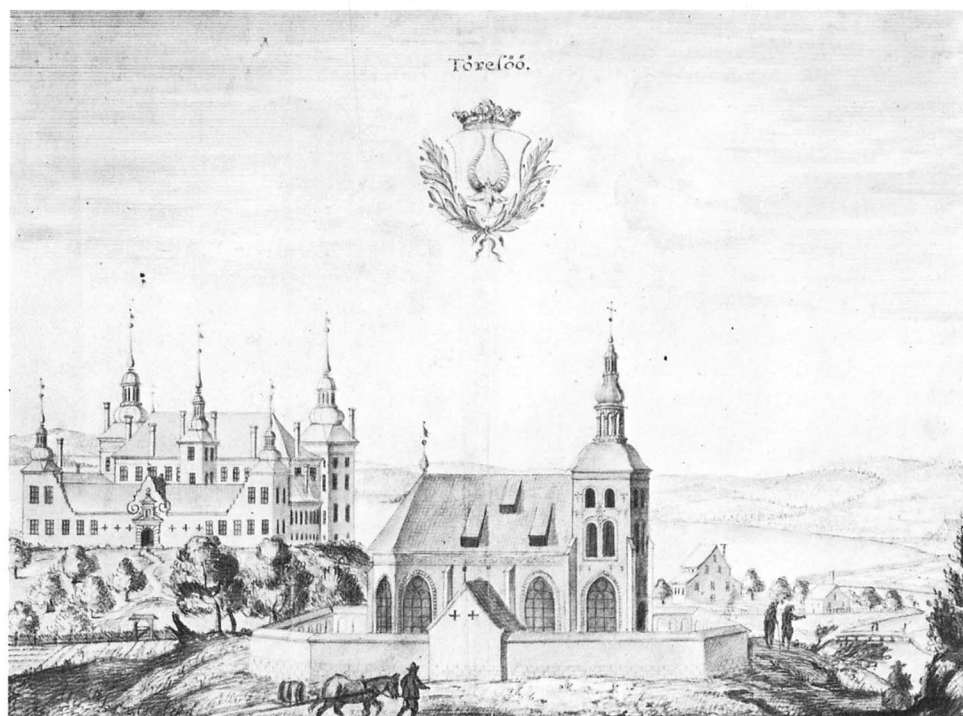

Fig 17. Södra bogårdsporten. På grindstolparna inmurade vapentavlor i sandsten, tv Oxenstiernas vapen och th de la Gardies vapen. Foto S Hallgren 1976.

The south entrance to the churchyard. On the gate-posts are sandstone coats-of-arms; to the left the Oxenstierna arms, to the right the de la Gardie arms.

miska svårigheter konstaterades det dock att »denna fråga . . . troligen länge kommer at hvila och höra till de fromma önskningarna» (st prot).

1892 gjordes en besiktning och reparation av muren; 2 000 murtegel och 500 taktegel kompletterades då. Vid en mera omfattande reparation 1897 revs tegelmuren och grundmuren längs hela norra sidan fram till sakristian samt 25 fot av den västra muren från norra hörnet räknat. Även sydmuren väster om ingången samt två meter av det sydligaste partiet av västmuren revs. I samtliga fall lades ny grund och muren uppfördes till det utseende den tidigare haft. Det gamla teglet återanvändes i största möjliga mån.⁴⁶

Vid restaureringen 1933 förstärktes sockeln i de öst-

ra och västra murarna och dessa restes, skadade partier kompletterades, takteglet lades om och samtliga murar avfärgades med kalkfärg.

Ingångar

Bogården har två ingångar, en i söder och en i väster. Till den södra leder en väg kantad av allé från slottet. Porten flankeras av kvadratiska hörnstolpar med infällda, bevarade partier av en äldre, huggen portal i sandsten. På vardera grindstolpen en vapentavla i sandsten, till vänster Oxenstiernas vapen och till höger de la Gardies vapen. Svarta grindar av smidesjärn (fig 17).

Fig 18. Tyresö kyrka och slott. Framför slottet sockenstugan från 1776, riven i början av 1900-talet. Akvarell av Elias Martin. Nat mus. Foto ATA.

Tyresö Church and Palace. In front of the palace is the parish hall, built in 1776 and demolished at the beginning of the 20th century. Painting by Elias Martin.

Denna ingång tillkom vid murens uppförande 1646. Gustaf Gabriel Oxenstierna och Maria Sofia de la Gardie lät då uppföra en portal. De två vapentavlorna och de utsparade delarna i hörnstolparna torde vara rester av denna. Smeden och snickaren gjorde en port med lås (räk) och Märthen Kopparslagares änka skänkte 2 lispund koppar till »boogårdz portz täckning» (O I). Portalen eller dess skulpturala utsmyckning torde vara ett verk av bildhuggaren Didrik Blume. Denne utförde år 1646 arbeten åt Gustaf Gabrielsson Oxenstierna och Maria Sofia de la Gardie och betalades för detta 313 daler kopparmynt. Arbetena kan ha gällt både denna portal och kyrkans västportal, som av allt att döma tillkom detta år.⁴⁷ Den höga kvaliteten samt utförandet av bogårdsportens vapentavlor talar också för att samme mästare utfört både dessa och västportalen; den senare behandlas i samband med kyrkobyggnaden. Enligt Klingspor hade portalen följande inskrift: »In honorem Dei et ornamentum templi hunc murum Illustrissimus & Generosissimus Gustavus Gabriellis Oxenstierna Liber Baro de Kimitho, Dominus in Töresjö Anno Domini MDCXXXVI extruxit» (=Till Guds ära och kyrkans prydnad är denna mur uppförd av högt uppsatte och högvälborne Gustaf Gabriel Oxenstierna, Friherre till Kimito, Herre till Tyresö, Hennes Majestäts och Sveriges Rikes Råd tillika med sin älskade hustru Maria Sofia de la Gardie, dotter till Greven av Läckö, Friherrinna till Kimito, Fru på Tyresö, år 1646).⁴⁸

Portalen är synlig på Bodings karta från 1748–52 (fig 3 b), även om den ej kan studeras i detalj. I förstoring framgår dock att det rörde sig om en överbyggd portal med toppformig avslutning. På 1800-talet, troligen 1870-talet, togs portalen bort och ersattes av fyrkantiga hörnstolpar med pyramidformiga tak samt gallergrindar av järn, avbildade i Ny illustrerad Tidning år 1887.⁴⁹ Vid restaureringen 1933 murades de två vapentavlorna in på hörnstolparna, efter att tidigare ha förvarats bakom ett skåp i kyrkan (ATA). En konsol av kalksten i form av änglahuvud med vingar kan möjligen ha tillhört den ursprungliga bogårdsportalen; behandlas närmare under kyrkans Övriga inventarier.

Den västra portgången flankeras av fyrkantiga hörn-

stolpar. Grindar av svartmålat smidesjärn av samma utseende som sydportens. Till ingången, uppför den branta sluttningen, leder en trappa i två lopp, huggen i granit. Svartmålat järnräcke. Porten tillkom 1909 efter ett förslag av arkitekt Sigge Cronstedt.⁵⁰ Den ursprungligen relativt smala och branta trappan av cement ersattes 1956 av den nuvarande trappan i granit, efter ritning av arkitekt Ingeborg Waern Bugge.⁵¹

Bårhus

I kyrkogårdens nordöstra hörn i direkt anslutning till bogårdsmuren ligger ett bårhus. Byggnaden är femkantig, grunden av cement och sten. Väggar av tegel, som invändigt är slätputsade och utvändigt spritputsade samt avfärgade med vit kalkfärg. Dörrar av profilerade, tjärade bräder. Taket täckt med enkupigt, svartglaserat taktegel. Bårhuset uppfördes 1933 efter ritningar av arkitekt Erik Fant.⁵²

1650 betalades sex daler kopparmynt »för Båårhuset» (räk). Detta torde ha gällt uppförandet av det första bårhuset. 1694 och 1698 finns uppgifter, som tyder på att bårhusets spåntak lagades (räk). 1739 reparerades bårhuset och belades med nytt spåntak (st prot). 1837 framfördes förslag om byggandet av ett benhus, men detta uppsköts. En materialbod för veden skulle dock uppföras av resvirke och bräder nästkommande sommar (st prot). Före byggandet av det nya bårhuset 1933 revs en på platsen befintlig material- och likbod.

Prästgård

Nordväst om kyrkan, ca 600 m bort, ligger prästgården. Den består av en två våningar hög byggnad, 13 m lång och 10,7 m bred, över en hel källarvåning. Huset är uppfört av tegel, putsat och avfärgat i vitt. Prästgården eller kyrkoherdebostället uppfördes 1939 efter ritningar av arkitekt K M Westerberg.⁵³

Redan innan kyrkan uppfördes, den 18 oktober 1635, upplät Gabriel Gustafsson Oxenstierna frälsegården Alby med tillhörande egendom »till en beständigh prästegård» (O I). Gården, som ligger 3,5 km väster om kyrkan, togs genast i besittning av Petrus Brunnius, den förste kyrkoherden i Tyresö. Alby kom att förbli prästboställe ända till 1939. Under de mer än trehundra

åren genomgick den timrade huvudbyggnaden och ekonomibyggnaderna många ombyggnader och förändringar. Alby används numera som friluftsgård.

Hospital och sockenstuga

I sitt testamente föreskrev riksdrotsen Gabriel Gustafsson Oxenstierna att ett hospital skulle upprättas för sex fattiga från församlingen. Ett kapital på 1 000 daler silvermynt anslogs och avkastningen skulle användas för ändamålet. Tyresö besittare samt kyrkans pastor skulle svara för översynen av hospitalet eller fattigstugan.⁵⁴

Huset uppfördes 1642 sedan en del sockenbor bidragit med ytterligare penningmedel och »Hustru Dorothea» förärat 16 sågstockar (O I). 1647 fick »de fattiga i Hospitalet» en bryggkittel, inköpt hos Mäster Hendrik Kopparslagare i Vättinge (O I).

1645 uppfördes »sochnestufwun», troligen av de 16 sågstockar M Arnoldt skänkt året innan (O I). Hospitalet och sockenstugan torde ha utgjort en gemensam, timrad byggnad, belägen sydväst om kyrkan i sluttningen ner mot ån.

1729 förklarades sockenstugan vara så dålig att en ny borde byggas. Arbetet skulle göras gemensamt och material framföras av var och en. En ny stuga tillkom också under de närmaste åren (st prot 1729–33).

Vid visitation 1743 sades sockenstugan »wara i godt stånd», medan »fattigstugan begynner at blifwa bofällig». Den skulle därför förbättras eller en ny uppsättas om den gamla var mycket förfallen, så att socknens fattiga »icke måtte lida mera» (L I a nr 1). På Bodings karta från 1748–52 är sockenstugan synlig sydväst om kyrkan (fig 3 a–b).

På 1770-talet uppfördes en ny sockenstuga. Den 5 maj 1776 hölls »Sochenstämma för första gången uti den ansenliga och wackra Stenhusbyggnad», som riksrådet Carl-Fredrik Scheffer låtit uppföra på egen bekostnad förutom »några så nödiga dagswerken» av sockenborna (st prot). Byggnaden bestod av fem rum, nämligen »en Stor och rymlig Sochenstuga, ett wäl inrättat Fattighus samt 3^{ne} Kamrar» (st prot). Huset finns avbildat på en målning av Elias Martin (fig 18). Det var uppfört i två våningar, med tre fönsteraxlar på långsidan, mansardtak och två skorstenar. Denna byggnad kvarstod till i början av 1900-talet.

Fig 19. Kyrkan från norr. I bakgrunden slottet. Foto NordM 1933.

The church from north, with the palace in the background.

Kyrkobyggnaden

Tyresö kyrka är en salkyrka, bestående av västtorn, långhus och tresidigt avslutat kor. Västtornet är något smalare än kyrkan i övrigt. På sydsidan, i vinkeln mellan torn och långhus, finns ett litet runt trapptorn med trappa till läktare och vind. Sakristia i norr (fig 19–23). Runt kyrkan finns strävpelare. Dessa når ej upp till taket utan slutar ett stycke under en profilerad list. På strävpelarna och vid bjälklagen finns dekorativt utformade, svartmålade ankarjärn.

Kyrkobyggnaden är uppförd i ett sammanhang åren 1638–40. På kyrkans nordsida finns en tillbyggnad innehållande skrudkammare, förråd och hygienutrymmen, uppförd 1977–78. Kyrkan i dess ursprungliga form finns avbildad i *Suecia antiqua et hodierna* och teckningen till denna från 1661 (fig 15–16). Teckningen ger här den mest vederhäftiga bilden. Hos sticket har kyrkan blivit en travé för lång, fönstren större och bredare än de är och tornspiran lägre än den torde ha

varit. De enda yttre förändringarna kyrkan genomgått sedan uppförandet gäller taket och tornspiran.

Material

Runt hela kyrkan löper en sockel av slåthuggen granit med överliggande skråkant i sandsten. Kyrkan är uppförd av tegel i renässansförband, som bildar ett regelbundet ruttmönster. De relativt små stenarna, ca 26×13×7, är jämnt slagna, delvis hårdbrända och uppvisar stora färgvariationer. Dessa färgskillnader förekommer inte bara mellan de enstaka teglen utan även mellan större murpartier. En markant, men horisontellt ej regelbunden gräns finns vid fönstrens övre del runt om kyrkan (fig 26). Det nedre partiet har ljusare grundton än det övre. Även västtornet består av omväxlande ljusare och mörkare partier med tydliga horisontella gränser. Dessa färgvariationer torde bero på att tegel levererades från två skilda håll. Från tegelbruket i Ty-

Fig 20 a–c. Kyrkan från sydväst. På motstående sida, söder och sydost. Foto S Hallgren 1976.

The church from southwest on the opposite side, south and southeast.

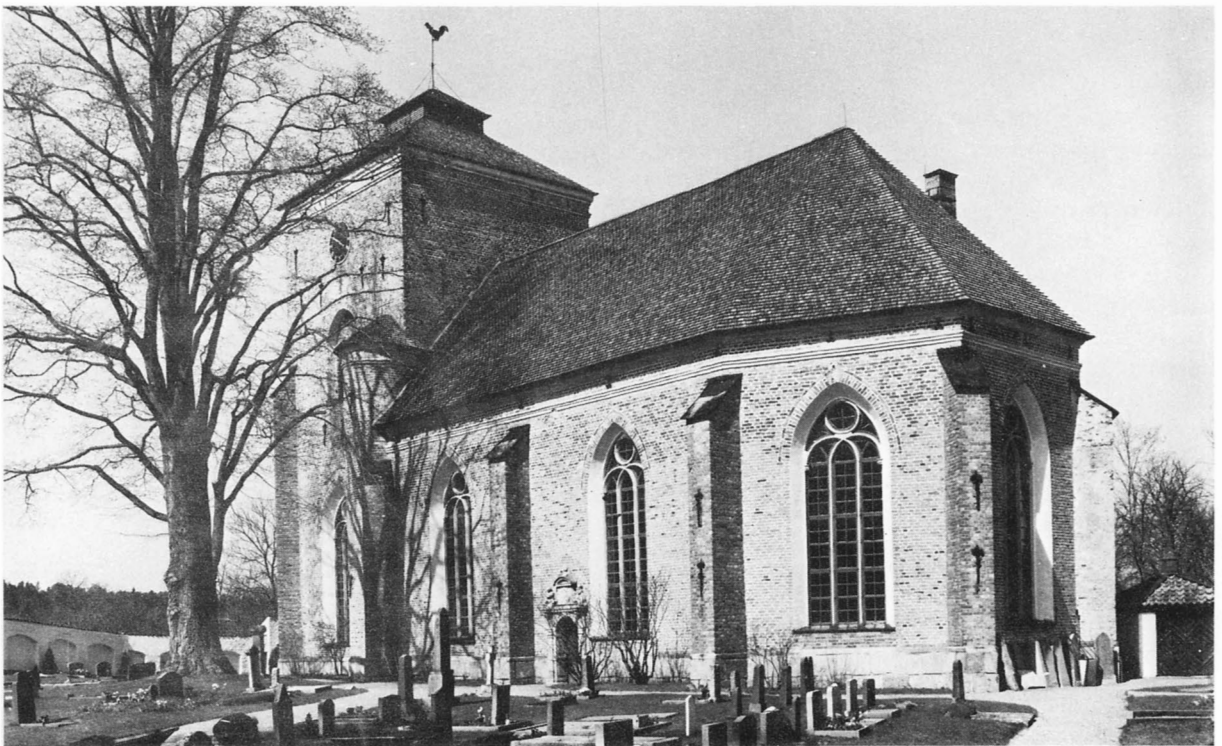
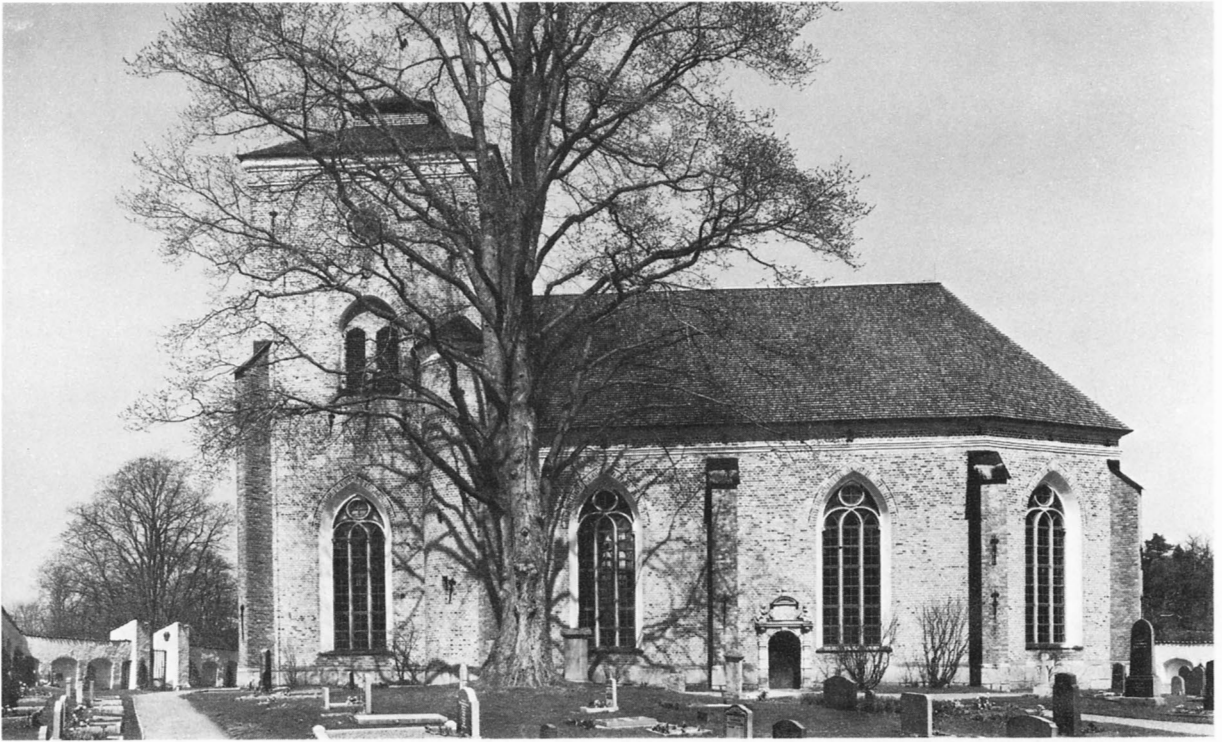
resö kom sammanlagt 290 000 tegel. Av dessa levererades 218 000 under 1639 och resterande 72 000 under 1640. Resten av teglet slogs vid Margaretelund och fraktades med Kronans och Oxenstiernas egna skutor över till Tyresö; sex resor företogs. 57 000 tegel kom därifrån 1639 och 76 000 tegel sommaren 1640.⁵⁵

Något mer än två tredjedelar av teglet slogs således vid Tyresö och då huvudsakligen under den första delen av byggnadstiden. Resten kom från Margaretelund och då företrädesvis under den senare delen av byggnadsperioden. Av murverket utgöres ca två tredjedelar av ljusare och en tredjedel av mörkare partier, de senare avslutar byggnaden. Slutsatsen måste bli att det ljusare teglet kom från Tyresö medan teglet från Margaretelund fått en mörkare grundton. Kalken till kyrkobygget kom från Åland.⁵⁶

Strävpelarna är ursprungliga, på syd- och västsidan

dock senare klädda med rött, maskinslaget tegel. Detta skedde vid en restaurering 1896, då sex tum av strävpelarna bilades bort och försågs med nytt tegel. Samtidigt fick samtliga strävpelare nya takplåtar av koppar, som ersattes av nya 1978. Maskinslaget tegel finns även under fönstren. Ändringarna härrör från samma reparation 1896, då också fönsterbleck av koppar lades in.⁵⁷

Tegelskiftet närmast ovanför strävpelarnas avslutning, ett skift löpare, har tegel i något längre format än de nedanför liggande murpartierna. Ovanför detta skift följer en profilerad list, utförd av tegelkärna och gulaktig puts, samt ytterligare fyra skift tegel i renässansförband. Muren avslutas upptill med en profilerad taklist av tegel och gulaktig puts. Ankarjärnen, som håller takbjälklaget, är delvis dolda under taklisten. Murarna ovanför strävpelarna härrör från reparationen 1748. Genom åsknedslag den 27 juni 1740 hade taket förstörts

3-795584 Tyresö kyrka

helt av brand (O I). Vid reparationen revs de övre skadade delarna av muren och ersattes med nya tegel. Murarna, och troligen även strävpelarna, drogs dock ej upp till tidigare full höjd utan blev ca en meter lägre än de ursprungligen varit. Av teckningen till Suecia antiqua et hodierna framgår att kyrkan även från början haft en profilerad taklist och att strävpelarna slutat under denna (fig 15).

Spår av rödfärgad rappning finns på ställen för de tidigare bomhålen, på smärre partier vid nedre delen av ett par fönster samt omedelbart öster om sydportalen. Enligt uppgift skulle kyrkan ha rappats och rödfärgats vid reparationen 1748 (O I).

Ingångar

Kyrkan har två ingångar, huvudingången i väster samt en mindre ingång i söder.

Sydportalen, av grå sandsten, är rundbågig med tre slutstenar på bågen och flankerad av kvaderstensprydda, bandade pilastrar (fig 24). Dessa vilar på låga, fyrkantiga baser. Överstycket vilar på konsoler, dekorerade med änglahuvuden och små voluter, och flankeras av två putti, vilande mot voluter. Attributen, klot och lamm, tyder på att figurerna symboliserar Jesus resp Johannes. I centrum av överstycket vapentavla med Oxenstiernas och de la Gardies vapen under gemensam friherrekrona. Mellan vapnen har inkomponerats en ornamental ansiktsmask. På ömse sidor om vapenstenen voluter, upptill avslutande segmentbåge med klot (fig 25).

Av det omgivande murverket framgår att portalen uppsattes samtidigt som kyrkan uppfördes, således under dess första byggnadsår, 1639. Murningen har utförts från öster till väster och jämna förband utgår från portalens västsida.

Den 12 april 1639 utbetalades 50 daler kopparmynt till bildhuggaren Jost Henne, som då lämnade slutkvittens för »der Kirchen arbeit auff Törresöö». Den första utbetalningen gjordes den 30 oktober 1638 och den totala ersättningen uppgick till 1 000 daler kopparmynt samt åtta tunnor korn.⁵⁸ Uppdraget kan inte ha gällt något annat än sydportalen, möjligen också den skråkantade överliggaren på sockeln. Summans storlek talar för att stenhuggaren själv svarade för materialet, som ofta var fallet vid denna tid. Jost Henne var en välkänd mästare och tidigare under 1630-talet anlitad av Gabriel Gustafsson Oxenstierna vid slottsbygget i Tyresö.⁵⁹

Dörr av stående, kraftiga plank, invändigt målad i brunt, utvändigt klädd med sex kopparplåtar. Tillverkad av Melcherdt Snickare 1640 (räk).

Portalen restaurerades 1969. Ett tidigare uppsatt skyddstak av plåt avlägsnades då. Den figurala utsmyckningen rengjordes och kompletterande lagningar och förstärkningar utfördes av stuckatören B Videlius (ATA).

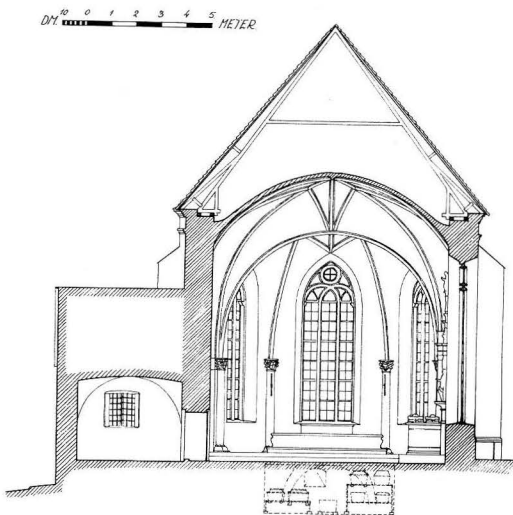
Västportalen är även den i huggen sandsten (fig 27). Den stickbågiga öppningen flankeras av bandade, toskanska pilastrar och sidostycken med voluter vid basen. Bågomfattning av rusticerade kvaderstenar. Entablement med bruten segmentgavel och Oxenstiernas och de la Gardies vapen under friherrekronor. Portalen övergår upptill i ett fönster, omramat av broskverk. Stickbågigt överstycke med klotprydnader vid sidorna.

Portalerna är troligen ett verk av stenbildhuggaren Didrik Blume och uppförd 1646, samtidigt med sydportalen i bogårdsmuren. Tyresö västportal är en föregångare till Didrik Blumes portal till Lennart Torstenssons palats vid Fredsgatan i Stockholm. De båda portalerna visar samma arkitektoniska uppbyggnad genom det inkomponerade stora fönstret i övre partiet. Båda portalerna har också rusticerad omfattning och bandade sidostöd.⁶⁰

Porten är av grova plank och tvådelad. I den ena halvan har en mindre dörr tagits upp. Insidan är målad i grågrönt och utsidan klädd med koppar. Porten gjordes av Melcherdt Snickare 1640 (räk). Den beslogs med koppar 1646 av Mäster Anders Andersson Kopparsla-

Fig 21–23. Tvärsektion mot öster, plan och längdsektion, 1 : 300. Uppm Stackell 1933. Kompl G Wirén 1976–78.

Cross section looking east, plan and longitudinal section.

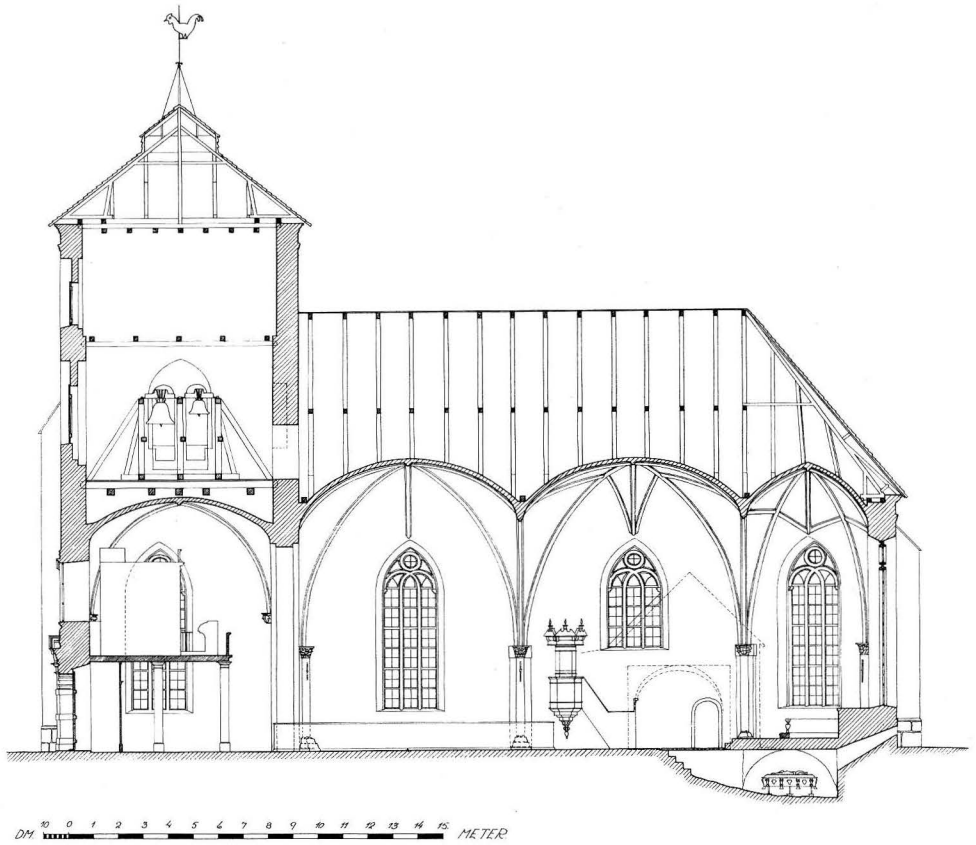
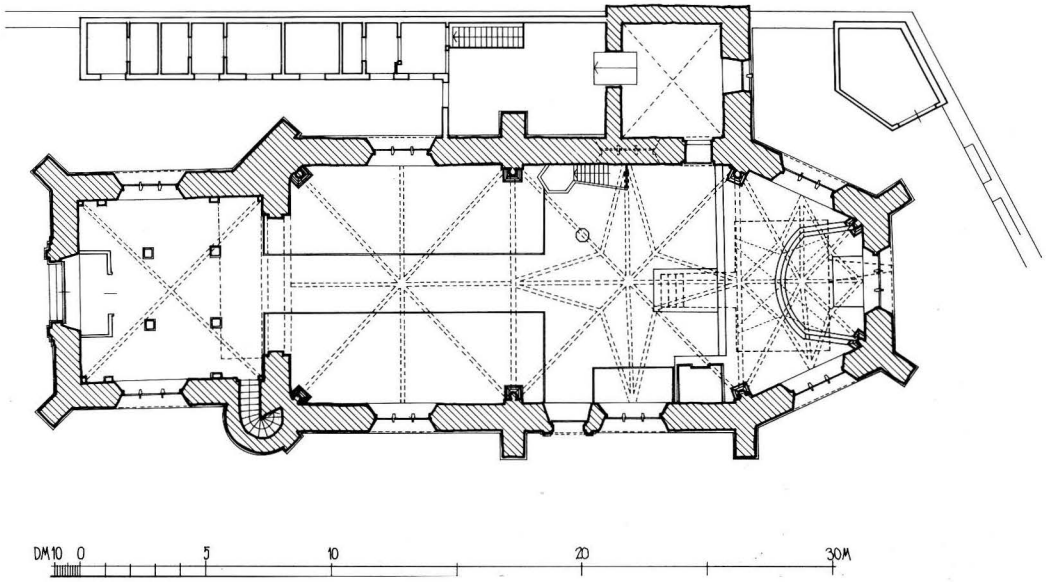

Fig 24. Sydportalen, huggen av Jost Henne 1639. Foto S Hallgren 1976.

The south portal, carved by Jost Henne, 1639.

Fig 25. Vapentavla med Oxenstiernas vapen tv och de la Gardies vapen th. Detalj av fig 24. Foto 1978.

Coats-of-arms; left, of the Oxenstierna family, right, of the de la Gardie family. Detail from figure 26 a.

Fig 26. Fönster på sydsidan. Vid fönstrets övre del syns en tydligt märkbar gräns mellan tegel med ljusare grundton i murarnas nedre partier och mörkare grundton i de övre. Foto S Hallgren 1976.

Window on the south front. At the upper part of the window can be seen a distinct boundary between bricks with a paler shade in the lower part of the wall and a deeper shade in the upper part.

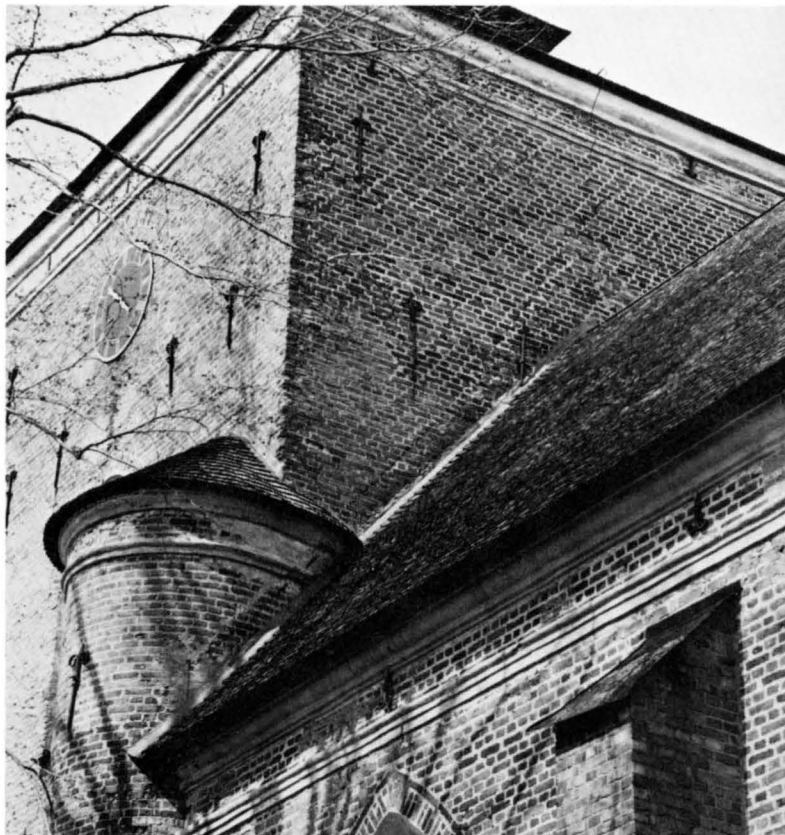

Fig 27. Västportalen, uppförd 1646, troligen av Didrik Blume. Foto 1978.

The west portal, built in 1646, probably by Didrik Blume.

Fig 28. Tornet från öster. Svart rand efter det ursprungliga taket. Foto S Hallgren 1976.

The tower from east. The black line shows the height of the original roof.

gare i Vättinge, som även skänkte kopparen (O I). Den 4 oktober samma år fick Lennart Smedh 12 öre för »Kyrkionyckeln» (räk).

Vid en reparation 1897 lagades, riktades, tvättades och fogströks västportalen, allt till en kostnad av 300 kronor.⁶¹ 1970 restaurerades portalen på nytt av stuc-katör B Videlius (ATA).

Fönster

Kyrkorummet har höga, spetsiga fönsteröppningar, fyra på nordsidan, fyra på sydsidan och en på korets östsidan. Samtliga är av samma utförande och format, utom fönstret ovanför sakristian, som ej går lika långt ner som de övriga. Fönsteromfattningarna är upptill betonade genom mönstermurning, radiellt ställda tegel, begränsade av ett skift löpare. Fönstren är indragna i nischer, som slätputsats och vitkalkats. Spröjsverk i huggen kalksten delar in fönsteröppningarna i tre lancetter, upptill med en rundel som avslutning (fig 26). Fönsterkarmar och -bågar av gråmålat trä. Dubbla fönster, de inre med rutor av större format. Solbänkar av kopparplåt från 1896.

1640 fick Casper Meyier Glasmästare 439: 16 daler kopparmynt i betalning för åtta stora fönster, »i huart Rum 18 firkantiga fenster, der hos 6 stora Ronning;^r och 2 små» samt ett fönster »öfuer Sakerstian» med »9 firkantiga fenster och 6 stora Ronning;^r Ithem 2 små».⁶² 1866 gjordes nya fönster efter ritningar av Kungl Överintendentsämbetet (st prot). Ekplank till nya fönsterbågar och spröjsar hade levererats av sockenborna 1862 (st prot). Vid restaurering 1933 målades de tidigare vitmålade bågar om i grått. En ny ommålning i grått gjordes vid restaurering 1978.

Västtornet

Tornet, som är i förband med kyrkan i övrigt, är indelat i tre våningar. I väster snedställda strävpelare. På nordsidan, i vinkeln mellan torn och långhus, ett utfyllt strävparti. På sydsidan, i vinkeln mellan torn och långhus, ett runt trapporn. Strävpelarna och trappornet når en höjd motsvarande ca två tredjedelar av tornet. Både västtornet och trappornet avslutas med en dubbel taklist av samma utformning som kyrkans taklist. Trappornet täcks av en konisk, spånklädd huv. Väst-

ornet har en låg, pyramidformig, spåntäckt huv i två avsatser. Överst en tupp av svartmålad plåt. Tornhuvens utformning härrör från 1740-talet. På östsidan av tornet en svart linje, som anger den tidigare taklinjen. Denna går ca en meter högre än nuvarande taklinje och visar en något uppåtsvängd nock (fig 28).

Första våningen ingår i kyrkorummet, till detta kommer man genom västportalen. Fönstren, ett i norr och ett i söder, har samma utformning som kyrkans övriga fönster. I tornrummets sydöstra hörn leder en dörröppning till spiraltrappan i det runda traptornet. Trappan har golvsten av tegel och tunnvalv. En öppning, med trädörr, leder till läktaren. Trappan fortsätter till tornets andra våning.

Andra våningen har dubbla ljudöppningar på södra, västra och norra sidan, 220 cm höga, indragna i nischer. Öppningarna är stickbågiga, omfattningsbågen svagt spetsig. Den fjärde sidan, östsidan, har en öppning mot vinden av samma storlek som de övriga tornöppningarna. Denna vindsöppning flankeras av två stickbågiga nischer, ca 120×250×60 cm. Golv av plank på bjälklag. I denna våning hänger de två kyrkklockorna.

En trappa av trä leder till tornets tredje våning. På västsidan dubbla ljudöppningar av samma utseende som de i andra våningen, men något lägre. Samtliga öppningar kan tillslutas inifrån genom jalusiluckor av trä. Även på sydsidan fanns kopplade ljudöppningar, men dessa murades igen på utsidan i samband med att ett urverk sattes in 1782. På nordmurens utsida finns två stickbågiga blinderingar. Golv av plank på bjälklag. Murverket i nordöstra delen av tornets andra och tredje våning är på insidan svartfärgat av sot sedan branden 1740.

1782 skänkte Carl Fredrik Scheffer ett slagur till tornet, tillverkat av urmakaren Wasberg i Eskilstuna (O I). 1834 reparerades tornuret samt försågs med ny fjäder och nytt löv på pendeln.⁶³ 1840 bekläddes tornuret med bräder, då det var i dåligt skick (st prot). Reparerat vid senare tillfällen.

Tornmurarna har ej genomgått några större förändringar efter uppförandet. Den ursprungliga tornspiran, vars utseende framgår av sueciabilderna (fig 15–16), förstördes genom åsknedslag och brand 1740 och ersattes senare av den nuvarande huvan. Spiran var uppbyggd av tre huvar med mellanliggande lanterniner; den nedersta huvan fyrkantig och karnissvängd, de två övre huvarna åttkantiga och lökformiga. Uptill avslutning bestående av kors med fem kulor. Enl teckningen till sueciabilden var tornspiran av ungefär samma höjd som tornmurarna. En spira med samma utse-

ende och proportioner uppfördes på 1650-talet vid Kristine kyrka i Falun, även den ett verk av murmästaren Hans Ferster.⁶⁴

Taklaget och brådtaket till tornspiran uppfördes 1640 av Weidt Timmerman efter slutna överenskommelse med Gabriel Gustafsson Oxenstierna. För detta arbete, som utfördes »efter afritninghen», fick han 1 000 daler kopparmynt eller 500 svenska silverpenningar.⁶⁵ Den 2 november 1640 var »tak och torn fullkomligt förfärdigat och hanen på tornet uppsatt», enl anteckningar av kyrkoherden Brunnius (O I). Det är dock tveksamt om det ursprungligen fanns någon tupp på tornspiran. Samma år fick hovsmeden Hans Frijslagh 70 daler kopparmynt för »1 kårs som är op i Tornet af sidt egit Jern». För målningen av detta kors fick Thomas Målare en daler kopparmynt. Han fick också 78:24 daler kopparmynt för »egidt Guldh» samt tio daler kopparmynt i arbetslön för förgyllningen av de fem kulorna på korset.⁶⁷

Åren 1642–45 belades tornhuvorna med spån (räk). Dessa levererades av socknens bönder och torpare. Torntaket lagades och tjärades åren 1680–83 samt 1696 (räk). Nedersta tornhuvorna spånades och tjärades på nytt 1731 (O I, räk). Åren 1737–38 beslogs tornspiran med förtent bleck, bekostat av Maria Gustava Gyllenstierna och Johan Christofer von Düring (O I). Ett par år senare, 1740, gick »det skiöna tornet» dock sin undergång till mötes.

1949 kom förslag från församlingen om att en ny tornspira skulle uppföras med Suecia antiqua et hodierna som förebild. Ritningar upprättades av arkitekt O Leijonhuvud. Byggnadsstyrelsen avsåg ärendet 1951. I samband med omläggning av taket på tornhuvorna 1952 höjdes huvens övre del ca 2,5 m och huvan fick därigenom en förändrad form. Efter åläggande från Kungl Byggnadsstyrelsen återställdes huvan i den form den haft sedan branden 1740 (ATA). Ett nytt förslag om en spira i »gotisk» stil framfördes 1965. Även denna gång avsågs förslaget (K-byrå).

Sakristia

Sakristian i norr är uppförd av tegel samtidigt med kyrkobyggnaden. I östmuren stickbågig fönsteröppning med tvådelat, kopplat fönster. Karmar och bågar av gråmålat trä. På insidan inmurat järngaller. I östmuren finns partier av maskinslaget tegel och spår av lagningar i samband med omläggningen av värmesystemet under 1900-talet. I nordmuren har bomhålen bevarats. Två blinderingar i form av ett kors, synliga på sueciabilderna, har lagts igen med lösa tegel. Sadel-

Fig 29. Sakristian, interiör mot öster. Th om fönstret Kristus i Getsemane, oljemålning från 1700-talet. Foto 1978.

The vestry, interior looking east. To the right of the window, Christ in Gethsemane; 18th century oil-painting.

taket är täckt med spån, på östsidan en lucka till vinden.

Dörröppning mellan långhus och sakristia. Dörr av grova plank. Det kvadratiska rummet är kryssvälv, väggar och valv vitputsade (fig 29). Golv av tegel från 1944 (ATA). Vid nordmuren altarbord av trä, vitmålat med guldkant runt om. Knäfallspall klädd med brunt skinn. Bord och knäfallspall gjorda 1978 vid Ivar Rehns Möbelsnickeri, Linköping. På bordet crucifix, behandlas under Inredning och inventarier. Till vänster om altarbordet piscina i kalksten med lågerhuggen kant, sockel av tegel, tunt slammad i vit gotlandskalk. I östmuren en nisch med järndörr, tidigare använd för förvaring av kyrkans nattvardskärl. I väster öppning mot skrudkammaren. Denna öppning togs upp vid restaureringen 1977–78 och sammanfaller med en då påträffad igenmurad öppning. Skrudkammarens väggar vitputsade. Dess sydvägg, tidigare utsida av kyrkans nordmur, slammad i vit gotlandskalk. Skåp och lådutyrymmen i vitmålat trä. Golv av bruna, saltglaserade keramiska plattor.

Dörren samt åtta fönsterbågar till sakristian gjordes 1640 av Melcherdt Snickare.⁶⁸ Weidt Timmerman sva-

rade för taklaget och fick för detta en ersättning av 20 daler kopparmynt.⁶⁹ För de åtta fönstren fick Casper Meyier Glasmästare 14 daler kopparmynt.⁷⁰ 1642 betalades 1½ daler kopparmynt för låset till sakristian (räk). Järngallret för fönstret sattes in 1651 (räk).

Åren 1733–1905 fanns kakelugn i sakristian, se närmare under Uppvärmning.

1739 skänkte Catharina Margareta Bonde järnplåtar att bekläda sakristiedörren med, så att den skulle bli »fulkomlig stark» och förhindra nya inbrottsförsök (O I). Vid branden 1740 förstördes taket till sakristian, men återuppfördes 1748. Det tidigare stengolvet byttes 1772 ut mot trägolv.⁷¹ 1821 fattades beslut om inläggandet av ett nytt trägolv (st prot). Beslutet verkställdes 1837 sedan greve Stackelberg tillskjutit medel (st prot). Vid restaurering 1897 lades golvet om på nytt. Samtidigt förstörades fönstret och försågs med nytt galler och fönsterbleck av kopparplåt (O I: 1). Vid restaurering 1933 tillkom altare, ett crucifix placerades på detta, och nya fönster sattes in. Trägolvet ersattes 1944 med tegelgolv (ATA). Vid restaurering 1977–78 putsades väggar och valv om, inredningen förnyades och skrudkammaren byggdes till.⁷²

Fig 30. Interiör mot öster. Foto 1978.

Interior looking east.

Yttertak

Kyrkan har sadeltak över långhus och kor, valmat i öster. Takbeklädnaden består av tjärade furuspån från 1952 (ATA). Vid en reparation detta år byttes inte bara spånen utan även ruttnade delar av takstolar och underpanel. Hela takbeklädnaden tjärades på nytt 1978. Taket uppfördes 1748 samt täcktes med spån och tjärades de närmast följande åren (O I, räk). Kostnader för takens spånande och tjärande var ofta återkommande utgifter, större sådana redovisas 1765, 1774, 1784, 1805, 1859, 1872 och 1883 (räk, st prot). Spånen levererades av socknens bönder och torpare i proportion till gårdarnas storlek (st prot).

Det ursprungliga taket var ca en meter högre och något svängt, enligt den kvarvarande linjen på tornets östsida (fig 28). Av sueciabilderna framgår, att det på östgavelns nock fanns en liten takryttare med päronformad nederdel och vimpel. På norra sidan fanns tre takfönster i låga kupor med pulpettak. Fönstrens antal framgår av räkenskaperna från 1640. Melcherdt Snickare gjorde då »7 stycken fensterbogar medh Carmar op i Kyrchiotacket» och Casper Meyier Glasmäster levererade »7 st fenster . . . uthi Tacket». ⁷³ Det bör således ha funnits fyra fönster på södra sidan. Taket lades med spån och tjärades under 1640-talets första år. Större omläggningar gjordes åren 1678–83 samt 1730 (räk, st

Fig 31. Interiör mot väster. Foto 1978.

Interior looking west.

prot). Sockenborna hade hela tiden skyldighet att leverera spån. Tack vare det höga taket blev vindsutrymmet ovan valven mycket stort och det är tänkbart att vinden användes som magasin. Den stora öppningen mellan västtornet och vinden talar också för detta. Genom branden 1740 miste kyrkan sin »utvärtes prydning», taket och tornspiran (O I).

Interiör

Det öppna och ljusa kyrkorummet har fått en mycket enhetlig prägel genom den jämna ljusföringen och avsaknaden av avskärmningar. Inredningen från kyrkans äldsta tid samt gravminnena understryker det enhetliga intrycket och ger rummet en prägel av stormaktstid (fig 30, 31).

Fig 32. Formtegel till valvribborna. Foto 1978.

Moulded brick for the vault ribs.

Hela kyrkorummet är putsat och vitkalkat. Thomas Målare var den som först »vitlimmade» kyrkan 1640.⁷⁴ Kyrkans väggar och valv förbättrades och vitlimmades 1748 (O I). 1783 målades kyrkan inuti. Den vitlimmades på nytt 1866 (st prot). Vid restaurering 1933 rengjordes och kalkades väggar och valv i en svagt grågrön färg. 1978 putsades väggar och valv och kalkades om med vit, obruten gotlandskalk.

I väster vindfång av trä. Dörrar, sidoposter och överstycke indelade i fält genom profilerade lister. Över utgången triangelgavel med snidade bladornament. Målat i vitgrått. Vindfånget uppfördes 1905 efter ritningar av arkitekt Fredrik Falkenberg (O I:1). En tidigare träavbalkning med dörrar togs då ner. Den hade uppförts 1878 på bekostnad av kyrkans patronus (inv 1882).

Valv

Kyrkorummet täcks av fyra valv, slagna i tegel. Valvmönstret i koret och långhusets östra travé består av en fyruddig stjärna, vars spetsar ligger på transversalbagarna, samt diagonalbågar. Långhusets västra travé har ett åttadelat valv och travén i tornrummet är kryssvälvd. De större valvkapporna är starkt konkava, medan de mindre, inom stjärnuddarna, visar en jämn och betydligt svagare rundning. Dessa förhållanden är ännu mer märkbara från vinden. Valvkapporna är här

överdragna med puts. Valvstrålarna är uppbyggda av tunna, profilerade ribbor av formtegel. En lös sådan sten finns bevarad (fig 32). Den har närmast formen av ett latinskt kors, där den översta delen utgöres av en rundstav. Storlek 31×19,5×6. Den runda delen samt en del av dess basparti, den mindre korsarmen, är synliga i kyrkorummet. Ribborna är ej synliga från vinden.⁷⁵ Vid valvslagningen har valvkappornas anslutningsstenar till ribban snedhuggits eller kantställt. Genom variationer har olika konkav form åstadkommit hos valvkapporna. Ribbornas »korstegel» tillverkades på Rörstrand, varifrån Märthen Rosenstierna levererade 3 100 st till ett pris av 20 daler kopparmynt/1 000 st.⁷⁶

1640 målades valvribborna grå. Thomas Målare fick då 20 daler kopparmynt för att han »Understrukit kanten under hualfwedt medh ferga i Kyrchian». De material målaren hade till sitt förfogande var »Klitha, Lijm, Kimrök och Olia». ⁷⁷ Målningen på ribborna förnyades 1866 (st prot). Den grå färgen behölls till restaureringen 1933, då ribborna fick samma färg som valven. Av äldre fotografier framgår att de målade valvribborna var dekorerade med tvärränder i avvikande färg (fig 35 c).

Valven led tydligen ingen större skada vid branden 1740. Senare har endast mindre sprickor noterats. En sådan blev 1845 föremål för undersökning (st prot). Vid restaureringen 1933 lagades några smärre sprickor. De två gördelbågarna mellan kor- och långhusvalven är svagt spetsiga och uppförda av likadana formtegel som valvribborna. Gördelbågarna utgår från väggfasta trekvartskolonner, vilka behandlas närmare nedan.

Den släta, avtrappade tornbågen är svagt spetsig. Genom bågens vidd och höjd integreras tornets nedersta våning i kyrkorummet.

Kolonner och kapitäl

Valvstrålarna och gördelbågarna i de två långhusvalven löper samman i kolonner, sammanlagt åtta stycen. Kolonnerna är trekvartsformade, har fyrkantiga, uppåt avsmalnande baser, likaledes uppåt avsmalnande skaft samt kapitäl i grå sandsten. Kolonnerna vilar mot kontreforter av samma höjd. Kolonnskäften har inmurade raka ankarlutar, som korresponderar mot ankarjärnen på de yttre strävpelarna.

Samtliga åtta kapitäl har korintiserande bladverk med inkomponerade vapensköldar. De två kapitälerna på korets sydsida har de la Gardies vapen under friherrekrona. Nordsidans två kapitäl har Oxenstiernas vapen under friherrekrona (fig 34). De fyra kapitälerna i långhuset är dekorerade med oxhorn och ansiktsmasker, som

smälter samman med lövverket (fig 33). Dessa ansiktsmasker är av samma typ som den, som återfinns mellan vapensköldarna på sydportalen.

Valvstrålarna i tornrummet löper ner till kragstenar i hörnen. Dessa är huggna i sandsten, med korintiserande bladverk och vapensköldar, två med de la Gardies vapen och två med Oxenstiernas vapen, diagonalt placerade.

Kapitälen höggs av Jost Henne hösten 1640 av hans egen sten. Åtta stycken »Corintiske Capiteler» samt fyra stycken »Kråckstenar» betingade ett pris av tio riksdaler per styck. För att han »uthstack wapnen på Capitelerne», ett arbete som tog fem dagar, fick Henne fem daler kopparmynt.⁷⁸

Golv

Golvet är lagt med röda och grå kalkstensplattor utom i bänkkvarteren, som har trägolv på cementgrund från 1933, ca 10 cm högre än kyrkans golv. I främre delen av långhuset är åtta gravhällar inmurade. De behandlas närmare under Gravminnen. Koret ligger två trappsteg högre än långhuset och golvet innanför altarringen ett trappsteg högre än koret. Genom utfyllnad med tegel fick detta golv sin segmentform vid den nya altarringens tillkomst 1877. Det tidigare golvet hade fyrkantig plan med måtten 250×320.

Kyrkans stengolv tillkom 1640. 200 alnar »Ruchgolfsten» levererades då från Stockholms slott till en kostnad av 37: 16 daler kopparmynt.⁷⁹ 1798 krävdes ett omläggande av golvet i gången, som var »ojemn och Gropig» (st prot). Kostnaderna för detta uppgick till 24 riksdaler 20 skilling (räk). 1861 reparerades kyrkans golv. Stengolvet i gången jämnades med hjälp av sandfyllning samt höjdes. Nytt plankgolv lades in i bänkkvarteren (st prot). Det är troligt att de tre gravhällar, som tidigare legat på kyrkogården, då togs in och placerades i mittgången. 1956 flyttades de till sin nuvarande plats i långhusets östparti (O I: 3).

Oxenstiernska gravvalvet

Nedgången till Oxenstiernska gravvalvet är nästan mitt för altaret, med någon förskjutning åt söder, nedanför trappan till koret. Gravvalvet är beläget under högkoret (fig 21–23). En kalkstenshäll, längd 220 och bredd 170, med sex lyftringar av järn, täcker de tre trappstegen och gången till gravvalvet. Detta består av ett välvt rum med tryckt kryssvalv med tunna ribbor i puts, som målats i gråblå färg. I östmuren en sandstensomfattad, gallerförsedd glugg. Sex kistor av normal storlek och en barnkista finns. De behandlas närmare i samband

Fig 33. Kapitäl i sandsten, långhuset. Dekorert med oxhorn och ansiktsmask, som smälter samman med lövverket. Hugget av Jost Henne 1640. Foto 1978.

Sandstone capital, nave. Decorated with ox horns and a face mask which blends with the foliage. Carved by Jost Henne, 1640.

Fig 34. Kapitäl i sandsten, korets nordsida. Oxenstiernas vapen under friherrekronan. Hugget av Jost Henne 1640. Foto 1978.

Sandstone capital, north side of the chancel. The Oxenstierna coat-of-arms below a baronial coronet. Carved by Jost Henne, 1640.

med kyrkans gravminnen. Vid restaureringen 1933 ordnades kistorna parvis på järnställningar (ATA).

I sitt testamente uttryckte Gabriel Gustafsson Oxenstierna den bestämda viljan att bli begravnen i Tyresö kyrka. Då emellertid gravrummet inte var färdigt, kunde sakristian användas som gravrum så länge.⁸⁰ Arbetet med gravvalvet pågick under vintermånaderna 1640–41. Den 18 december 1640 »Kjöptes 3 Tunnor gråt salt till Herrens Graff i Tyresöo Kyrchia» för 27 daler kopparmynt.⁸¹ Vid begravningen i mars 1641 var gravvalvet ännu så fuktigt att kistan sattes ner endast tillfälligt.

Oxenstiernska gravvalvets belägenhet under högkoret får betraktas som en traditionell anordning inom familjen Oxenstierna. Gabriel Gustafsson Oxenstiernas föräldrar, riksrådet Gustaf Gabrielsson Oxenstierna (d 1597) och hans hustru Barbro Bielke (d 1624), fick sitt gravrum under det medeltida koret i Jäders kyrka. Brodern, rikskanslern Axel Oxenstierna (d 1654), lät 1642 utvidga kyrkan åt öster med ett nytt kor av samma bredd som kyrkan, med underliggande gravvalv för sig och sin familj.⁸² I sitt testamente år 1650 föreskrev rikskanslern samma enkelhet i samband med begravningen som brodern i Tyresö tidigare uttryckt önskemål om.⁸³

1635 hade Esterna kyrka vid Mörby slott utvidgats åt öster med ett nytt kor samt underliggande gravvalv, bekostat av riksskattmästaren Gabriel Bengtsson Oxenstierna (d 1656), kusin till Axel och Gabriel Oxenstierna.⁸⁴ Samma förändring genomgick Öster-

åkers kyrka i Uppland, då den 1647 utvidgades åt öster genom Brita Kurcks försorg, maka till riksrådet Gabriel Gabrielsson Oxenstierna (d 1647), son till Gabriel Gustafsson Oxenstierna i Tyresö.⁸⁵

I samtliga dessa fall utgjorde gravkoret inte en egen byggnad utan bildade tillsammans med kyrkan i övrigt en enhet. Kyrkobyggnaderna, patronatskyrkor, kom därigenom att som helhet stå som monument över deras beskyddare.

Uppvärmning

Kyrkan fick central uppvärmning genom varmluft 1905. En tillbyggnad för värmepanna tillkom då väster om sakristian samt en skorsten i vinkeln mellan sakristia och kor efter ritningar av arkitekt Fredrik Falkenberg. Varmluften leddes in i kyrkan genom galler under och öster om predikstolen (ATA). 1928 installerades en anläggning för lågtrycksånga med radiatorer, som byttes ut och kläddes in 1961, då en ny varmvattenanläggning tillkom. 1978 ersattes denna med elvärme. Pannrummet och skorstenen revs vid restaureringen 1977–78.

Före 1905 fanns uppvärmning endast i sakristian. 1733 murades en järnkakelugn in här, skänkt av Maria Gustava Gyllenstierna (inv 1734). 1821 fattades beslut om försäljning av den gamla kakelugnen och insättande av en ny eldstad (st prot). Detta verkställdes 1837 sedan greve Stackelberg tillskjutit medel (st prot). 1897 sattes en ny kakelugn in, som togs bort 1905 (O I).

Kyrkans byggnadshistoria

Uppförandet 1638–1640

Den 21 maj 1638 stakades platsen för »Tyresöo kyrchia» och avsynades av riksdrotsen Gabriel Gustafsson Oxenstierna. Grundläggningen påbörjades samma år, den 29 juni, av Hans Murmästare, dvs Hans Ferster. Dessförinnan, åren 1637–38, hade Oxenstierna låtit »förskaffa och tillföra allehanda praeparatoria och materialia» till kyrkans uppbyggnad (O I).

1639 fortsattes uppmurandet av kyrkan under Fersters ledning. Den skulle ha stått klar samma år om inte pesten drabbat socknen och »arbetarna förskingrath», enligt kyrkoherden Brunnius (O I). Det är ovisst hur långt arbetet då framskridit eller om något verkligt avbrott skedde. Den markanta färgförändringen hos teglet, som skapat gränser i murverket, berodde som

redan påvisats på olika tegelleveranser. Nedgången i produktionen vid tegelbruket i Tyresö kan dock i sin tur ha berott på sjukdomens härjningar och gjort det nödvändigt med bidrag av tegel från Margaretelund. Verksamheten torde ha varit intensiv under år 1640, då kyrkan fullbordades detta år. Den 2 november stod den »till sine taak och torn fulkomligh förfärdigat» (O I). En minnestavla över kyrkans uppbyggande finns inmurad i sydväggen strax ovanför ingången.

Oxenstierna höll sitt löfte från 1634 att på egen bekostnad låta uppföra »Herranom edt hues och tämpell» (O I). Utgifterna för kyrkobygget under år 1640 finns redovisade i Oxenstiernas privata räkenskaper.⁸⁶ Här framgår varifrån material hämtades och vilka hantverksmästare som anlätades, som redan nämnts i redo-

Fig 35 a. Kyrkan och bogårdsmuren från söder. Foto S. Hallgren 1976.

The church and churchyard wall from southeast.

görelsen för kyrkobyggnaden. Murmästaren Hans Ferster stod i spetsen för uppförandet. 1640 kvitterade han ut 500 daler silvermynt; den totala ersättningen torde dock ha varit större. Stenhuggaren Jost Henne svarade för sydportalen och kapitälerna, Weidt Timmerman för taklaget och glasmästaren Casper Meyier för fönstren. Bland Tyresö egna hantverkare fanns Mårthen Bertigh Kopparsmedh, Anders Hoffslager, Melcherdt Snickare, Hans Frijslagh Hoffssmedh samt Thomas Målare. Då Tyresö kyrka avsågs vara även sockenkyrka, bidrog bönderna med dagsverken, »hvilka sig till en ansenlig Post belöpa kan». De svarade även för takspån och trävirke. Oxenstiernas sammanlagda utgifter för kyrkobygget under år 1640 samt delar av 1639 uppgick till 2 638:20 daler silvermynt.⁸⁷

Kyrkan invigdes den 9 mars 1641 i samband med Gabriel Gustafsson Oxenstiernas begravning. Åren närmast efter invigningen fortsatte arbetet med spån-

läggningen och tjärandet av taket. De byggnadsarbeten som sedan mer eller mindre kontinuerligt förekom gällde underhåll av i första hand spåntaket samt insättandet av nya fönsterrutor. Då sockenborna svarade för dagsverken och sammanskott av material redovisas relativt små utgifter i kyrkans räkenskaper. Ibland bekostade slottsherrskapet på Tyresö dessa arbeten. 1658 lät Maria Sofia de la Gardie tjära taket och tornet; till detta åtgick 28 tunnor tjära. På 1730-talet utfördes omfattande takarbeten, bekostade av Maria Gustava Gyllenstierna och Johan Christoffer von Düring (O I). Spåntaket lades om och tornspiran kläddes med förtent bleck.

Gabriel Gustafsson Oxenstiernas begravning och kyrkans invigning

Knappt någon svensk kyrka har fått en så uppmärksam invigning som Tyresö kyrka. Detta på grund av att invigningen skedde samtidigt med byggherrens,

riksdrotsen Gabriel Gustafsson Oxenstiernas, begravning den 9 mars 1641. Denna skildras i två bevarade brev, daterade den 13 mars 1641; det ena från sedermera Karl X Gustafs informator Bengt Baaz till sin discipels fader, pfalzgreven Johan Casimir, och det andra, skrivet på franska, från Johan Rosenhane till samme mottagare.⁸⁸ Med breven finns också en avskrift av processionsordningen, upprättad av den avlidnes bror, rikskanslern Axel Oxenstierna.⁸⁹ Bland de ca 2 000 gästerna fanns den 14-åriga drottning Kristina. Oxenstiernas räkenskaper för år 1640 innehåller en detaljerad redovisning av utgifterna för »Saligh Rijchz Drotzen Her Gabriel Oxenstierna Gustaffzsåns Jordefärdh».⁹⁰ Här får man en bild av ramen omkring den avlidne och förberedelserna för begravningen.

Oxenstierna avled den 27 november 1640 i sitt hus i Stockholm.⁹¹ Här fick han vila i en kista av ek i »Store salen», som klätts in med svart kläde liksom »fruns Cammare», bevakad av »Cronones Opwachtere». Bårklädet med Oxenstiernas vapen och kors gjordes av pärlstickaren Påwel Rolandt. Den stora tjänarstaben utrustades med sorgkläder till en sammanlagd kostnad av 1 247: 13 daler silvermynt. Likvaka hölls i sorgehuset, till detta inköptes 360 glas. Väktarna bjöds på marsipan, frukt och konfekt av olika slag.

Begravningsakten tog sin början i Storkyrkan på morgonen den 9 mars 1641. Efter predikan av kyrkoherden Doctor Oluf vidtog processionen mot Tyresö under kanonsalut från Tre Kronor. Biskopen i Strängnäs, Jacobus Zebracynthus, höll jordafärdspredikan i Tyresö och »tillika den skiöna och härliga kyrkia sammanstädes inwijgde, effter första predikan den gången der inne skedde». Närvarande var även ärkebiskopen och biskopen i Linköping. Under salut från kanoner och musköter nedsattes kistan i graven. Som minne gavs till »Presterne och annat folk» nio stycken kredenser. Dessa var i olika storlekar från 20 7/8 lod till 66½ lod, och hade en sammanlagd vikt av 368 1/16 lod. Kredenserna var gjorda av guldsmeden Hindrich Wulff. Hans ersättning uppgick till 603: 27 daler silvermynt.⁹² Gästerna förplägades och inkvarterades på slottet samt i närliggande gårdar och byar. Omkostnaderna för begravningen och förberedelserna för denna, sorgdräkterna ej inräknade, uppgick till 3 114: 17 daler silvermynt, och torde ha överstigit de utgifter Oxenstierna haft för kyrkobygget.

I sitt testamente av den 24 november 1640 framförde Oxenstierna sin vilja att bli begravnen i Tyresö kyrka.⁹³ Då gravkammaren inte var färdig »kunne i migh i Sacrestigan nedsättia låta». Vid gravsättningen nedsattes kistan tillfälligt i gravvalvet. Oxenstiernas önskan att läggas »inwicklat i en waxduuk uti en Ekekista» och

inte i »Gutne eller sölfslagne Kijstor» respekterades enligt uppgifterna i räkenskaperna. Han ville inte heller bli begravd »medh pråål eller många Ceremonier» utan »som en ehrlig Suensk adelzman til jorden komma». Oxenstiernas begravning med processioner, kanonsalut och gästbud var representativ för den svenska högadelns begravningsskick vid denna tid.⁹⁴ Oxenstiernas önskemål om ett epitafium kom även att verkställas, det behandlas närmare under Oxenstiernska gravmonumentet.

Branden 1740. Efterföljande reparationer

Den 27 juni 1740 slog åskan ner i tornet och spiran började brinna. Elden spred sig mycket snabbt och »det var lika som en hade skutit af en bössa, at innom en timmas tid war både torn och taak ned brunnit och låg i aska» (O I).

Senare på hösten lät general Johan Christoffer von Düring täcka kyrkan med ett provisoriskt brädtak. Församlingen svarade för bräddaket över tornet (st prot). Den koppar, som suttit på »Små tornen» och stråvpelarna och som tillsammans vägde sexton lispund och fyra märker, fördes till Nyfors kopparhammare den 18 december 1741. Med »Små tornen» kan ha avsetts övre delarna av tornspiran. 1746 täcktes tornmuren med »ordenteligit» brädtak, skänkt av Catharina Margareta Bonde.

1748 företogs en omfattande reparation. Kyrkoherden Hesselberg lämnar en redogörelse i sex punkter över de arbeten, som utfördes (O I): 1. Nya bräder lades på kyrktakets norra och södra sidor samt på sakristietaket. 2. Väggarna och »hwalfwet» i kyrkan förbättrades och vitlimmades. 3. »Murarna utanpå rappade och rödfärgade.» 4. Bogårdsmuren lagades, rappades, belades med brädtak samt vitlimmades på insidan. 5. Nytt spåntak över »östra Kyrkogafwel», dvs det valmade takpartiet i öster. 6. Av malmen från de två kyrkklockorna, som smält ner vid branden, beställdes nya klockor. Dessa tillverkades av Johan Fahlsten och uppsattes 1750.

Södra sidan av kyrkotaket spånades och tjärades 1752 och norra sidan 1754. Omkostnaderna delades mellan Catharina Margareta Bonde och församlingen. Under resten av 1700-talet fortsatte underhåll av främst tak och fönster som tidigare. Inköpen av tjära var kyrkokassans största utgifter.

Förändringar under 1800-talet

Första delen av 1800-talet innebar en nedgångsperiod för kyrkans tillstånd. Endast små summor redovisas också för kyrkans underhåll. Vid en sockenstämma 1837 bestämdes vilka reparationer, som skulle »med

Fig 35 b. Kyrkan från nordost. Skorstenen borttagen vid restaurering 1977–78. Foto S Hallgren 1976.
The church from northeast. The chimney was removed in the restoration of 1977–78.

första företagas» (st prot). Dit hörde lagandet av fönstren, täckandet av tornuret och anskaffandet av en ny kakelugn till sakristian. Vid visitation den 28 juni 1840 konstaterades »att fönstren vore mycket irreguliera och till en del bristfälliga» och en reparation av nöden (N 2). En stor brist ansågs ligga i avsaknaden av ett orgelverk. Då kyrkokassan saknade medel för detta startades en insamling inom församlingen för ändamålet. Orgeln anskaffades 1842.

Frågan om kyrkfönstren måste dock uppskjutas »i anseende till Kyrko-Cassans ringa behållning» (st prot 1841). Sommaren 1846 lagades fönstren vid orgelläktaren provisoriskt så att orgelverket inte skulle ta skada (st prot). 1856 framfördes förslag om att byta ut hållarna av sandsten under fönstren mot järnhällar, men vid närmare eftertanke ansågs förslaget alltför kostnadskrävande. 1859 reparerades fönstren nödtorftigt och fönsterbleck av plåt sattes in. 1861 föreskrevs hundskatt inom socknen och inkomsten av denna skulle under första året användas till iståndsättandet av kyrk-

fönstren. 1862 ålades sockenborna leverera ekplank till nya fönsterbågar. 1866, efter trettio år av diskussioner och ekonomiska problem, byttes de gamla blyinfattade fönstren ut mot nya med träbågar. Samtidigt vitlimmades kyrkan invändigt och färgen på valvstrålarna förbättrades. Ett par strävpelare på kyrkans norra sida reparerades också. Taket lagades och tjärströks ett flertal gånger, främst åren 1859, 1872 och 1883. Altarringen ombyggdes 1877. Vid sockenstämma 1879 konstaterades att »kyrkans tillstånd tarvade ej någon reparation på många år» (samtl uppg ur st prot).

På hösten 1896 gjorde arkitekten Isak Gustaf Clason på uppdrag av markis Claes Lagergren ett förslag till reparation av kyrkan (O I: 1). På grundval av detta slöts den 11 augusti 1897 kontrakt med byggmästaren L Pettersson om reparationen samt material till denna. Det som utfördes eller tillkom var: nedbilning av sex strävpelare till sex tums djup samt påmurning med nytt tegel, kopparplåt till tio strävpelare, vinkelplåt mot tornet, tio fot takrännor, fjorton solbänkar av koppar-

plåt, lagning, riktning, tvättning och fogstrykning av västportalen samt cementputsning av två sättsteg till altaret. Sakristian fick nytt golv, ny kakelugn, fönster med galler och fönsterbleck av kopparplåt. Samma år reparerades även bogårdsmuren, se denna.

1900-talets restaureringar

Centralvärme infördes 1905 och pannrummet närmast väster om sakristian tillkom då. En hög skorsten på kyrkans norra sida byggdes efter ritningar av arkitekt Fredrik Falkenberg. Denne gjorde även ritningen till vindfånget i väster, uppfört samma år.

1919 upprättades ett restaureringsförslag av arkitekt Sven Brandel och konstnären Filip Månsson (O I: 1). På grund av ekonomiska svårigheter kom dock inte någon restaurering att äga rum. Ett nytt förslag gjordes av arkitekt Erik Fant 1932 (O I: 1). En omfattande restaurering av kyrkan genomfördes 1933. Denna innebar en total renovering av kyrkobyggnaden och inventarierna, dock utan att kyrkorummet eller interiören nämnvärt förändrades. Kyrkan återinvigdes den 24 september 1933.

För byggnadsarbetena svarade byggmästaren Edvin Rundlöf. De yttre arbetena omfattade: lagning av murpelaren väster om entrén, lagning av kopparplåt på dörrarna, utbyte av ruttna takbräder och spån, tjärstrykning av taket, reparation av murlisten under takfoten. En brandlucka togs upp på takets norra sida, sprickor i valven lagades, bogårdsmuren lagades, vapentavlorna på de södra portstolparna uppsattes, Oxenstiernska gravvalvet rustades upp och ett nytt bårhus uppfördes. Invändiga åtgärder: Bänkarna ändrades så de blev bredare och bekvämare, bänkkvarteret vid gravmonumentet togs bort utom en bänk, ny dörr insattes i denna, nytt golv i bänkkvarteren, sidoskåp vid vindfånget, altare i sakristian, panel vid predikstolstrappan, justering och komplettering av kalkstensgolvet, inklädnad av elementen, nya ståndare för nummertavlorna, omkittning av fönstren.

Målningsarbetena utfördes av målarmästare J H Wallerholm och omfattade: väggar och valv rengjordes och kalkades, den gamla oljefärgen på bänkarna lutades bort, snickerierna (läktare, vindfång och skåp) bättrades, fönsterbågar målades.

Konserveringsarbetena utfördes av konservator Alfred Nilsson och omfattade följande inventarier: predikstol, altarring, altaruppsats, Oxenstiernas epitafium, begravningsvapen, fyra oljemålningar, Oxenstiernska gravmonumentet, dopfunten samt portalerna. Textilierna, fyra äldre mässhakar, renoverades av Pietas. Som kulturhistorisk kontrollant vid kyrkans restaurering fungerade fil lic Henrik Alm.

1952 lades kyrkans tak om med nya furuspån; skadade delar av underpanel och takstolar byttes ut. 1956 gjordes en omplacering av några gravhällar i stengolvet. 1975 isolerades valven med mineralullsmattor.

Åren 1977–78 genomgick kyrkan en ny omfattande restaurering, som innebar en total upprustning av kyrkobyggnaden och inventarierna samt en större tillbyggnad vid kyrkans norra sida, även denna gång utan att kyrkorummet eller interiören genomgick någon egentlig förändring. Kyrkan återinvigdes den 4 juni 1978 av biskopen i Stockholms stift, Ingmar Ström.

Till grund för restaureringen låg ett förslag upprättat 1976 av ingenjör Ture Jangvik, K-Konsult, Linköping, som var konsult och byggleddare för restaureringen (se not 72). Generalentreprenör var HB Västerviks Fasadreparationer, Salomon & Schäfer.

För byggnadsarbetena svarade byggmästare Horst Salomon, Västervik. De yttre arbetena omfattade: tillbyggnad vid kyrkans nordsida innehållande skrudkammare, förråd och hygienutrymmen, rivning av skorsten, utbyte av skadade tegel, lagning av taklist samt fogar i murar och masverk, ny kopparavtäckning på stråvpelarna, skyddsplåtar av bly på syd- och västportalen. Inre åtgärder: lagning och putsning av väggar och valv, utbyte av skadade tegel i gravkammaren mot ingjuten betong, rengöring av kalkstensgolv och lagning av fogar, uppsättning av skyddsräcke på läktarbröstningen, fastsättande av lösa detaljer på predikstolen, lagning av bänkar, fogning av tegel i trappan till läktare och klocktorn samt uppsättande av ledstång.

Målningsarbetena utfördes av målarmästare Bengt Nyqvist, Nyköping, och omfattade: kalkfärgning av väggar och valv, målning av bänkar, läktare, orgelfasad, fönsterbågar, nummertavlor, ljuskronors länkar och kulor samt inredningen i tillbyggnaden, ytbehandling av trägolv, bänkgavlar och predikstol, förgyllningsarbeten på läktare och orgelfasad.

Konservator Lars Göthberg, Tullinge, svarade för restaureringsarbeten av följande inventarier: Oxenstiernska epitafiet, altartavlan, Oxenstiernska gravmonumentet, vapensköldarna, tre oljemålningar, översyn och rengöring av övriga oljemålningar, nummertavlornas ramar.

Tre ljuskronor restaurerades vid V Fongs Gelbgjuteri, Gränna. Översyn av orgeln gjordes av orgelbyggaren Walter Thür, Stockholm. Elarbeten utfördes av Tyresö Elbyrå AB och VVS-arbeten av Tyresö Värme AB. Larmanordning installerades av firma Securitas och automatisk styrning av klockringningen av Bergholz klockgjuteri, Sigtuna. Kulturhistorisk kontrollant var Byggnadssektionen, Kulturminnesbyrån, Raå.

Fig 35 c. Interiör mot öster. Äldre foto, taget före 1913. Den gustavianska predikstolen, gjord av Pehr Ljung 1780, uppsatt 1780–1913, då den ursprungliga predikstolen återinsattes. Valvräbbornas målning ursprunglig, förnyad 1866, övermålad 1933. Gravstenarna i gånngen har senare flyttats fram till koret, där en del bänkar tagits bort. Foto NordM.

Interior looking east. A photograph taken before 1913. The Gustavian pulpit, made by Pehr Ljung in 1780, was used until 1913, when the original pulpit was re-installed. The original painting of the vault ribs was renewed in 1866, and painted over in 1933. The grave slabs in the aisle were later moved into the chancel, from where some benches have been removed.

Kyrkans konsthistoriska ställning

Tyresö kyrka, uppförd 1638–40 under ledning av murmästaren Hans Ferster, är en god representant för kyrkobyggnadskonsten vid denna tid. Till sin allmänna karaktär ansluter kyrkobyggnaden till den baltiska tegelgotiken, vars dominerande område sträckte sig från Nederländerna till Baltikum och omfattade även södra Skandinavien. Tiden närmast efter reformationen in-

nebar en stagnation för kyrkobyggandet och endast ett fåtal nya kyrkor uppfördes i detta område under 1500- och början av 1600-talet. Då någon ny, protestantisk byggnadsstil ännu ej utbildats, levde traditionen från sengotiken kvar i kyrkornas planlösning och allmänna uppbyggnad.

Gemensamma, karakteristiska drag för dessa kyrkor

är de ljusa kyrkorummen, utformade som sal- eller hallkyrkor, ofta med stora spetsbågiga fönster, yttre strävpelare och västtorn.⁹⁵ Ett flertal föregångare till Tyresö kyrka finns i området söder om Östersjön. Ett i tid nära liggande exempel är Wegerzewo (Angerburg) i forna Ostpreussen från 1610-talet.⁹⁶ Bland de svenska kyrkorna märks främst Klara kyrka i Stockholm från senare delen av 1500-talet och Mariestads kyrka från början av 1600-talet.

Medan de kvardröjande gotiska dragen präglar själva kyrkobyggnaden i Tyresö, återfinns den nya renässansstilen i vissa element och detaljer. Murförbandet är sk renässansförband, allmänt förekommande under senare delen av 1500-talet. Tyresö kyrka är genom sina jämnstora tegel och sin höga kvalitet i murningen ett fint exempel på detta slags förband. De båda portalerna i senrenässans är typiska. Åtskilliga liknande portaler finns på både sakrala och profana byggnader från denna tid, en del utförda av samma mästare som i Tyresö. Som exempel kan nämnas portalerna till Jakobs kyrka och Tyska kyrkan i Stockholm samt en hel del borgarhus och palats i Gamla stan.

Den ursprungliga tornspiran i Tyresö tillhörde den då mest aktuella modellen i renässansspirans utveckling inom Östersjöområdet. Ursprunget kan härledas till Nederländerna, där flera kyrkor i Amsterdam under senare delen av 1500-talet fick höga spiror, uppbyggda av svängda huvar med mellanliggande lanterniner. Inflytandet från Nederländerna spred sig i hela Östersjöområdet. I Danmark är Kronborgs, Frederiksborgs och Rosenborgs slott exempel på tornrika byggnader med spiror av nämnda typ. I Gdansk (Danzig) fanns både rådhus och kyrkor med nederländskt influerade spiror. Till Sverige kom inflytandet genom bröderna Hubert och Gerhard de Besche. De uppförde nya spiror på St Tuna, Uppsala domkyrka och Tyska kyrkan i Stockholm, samtliga från 1600-talets första decennier.

Tornspiran i Tyresö utgjorde en stramare och mera modifierad variant av denna renässansspira. Som nära föregångare får räknas ett par spiror i Tallinn (Reval): rådhuset från 1626–28 och Heligandskyrkans spira från 1630-talet. Estland låg vid denna tid under svensk överhöghet och det kulturutbyte, som förekom, kan ha varit av betydelse även i detta sammanhang.

Denna typ av sammansatt spira kom att bli mycket vanlig, både i Sverige och på kontinenten, under senare delen av 1600-talet och början av 1700-talet. Som närmaste efterföljare till spiran i Tyresö får räknas Kristine kyrka i Falun, även den ett verk av murmästaren Hans Ferster. Ritningen till Kristine kyrka, bevarad i en kopia från 1668, gjordes senast 1642, således i nära

samband med uppförandet av Tyresö kyrka, vilket torde förklara de stora likheterna mellan de båda spirorna. Tyresö har troligen även spelat en roll som förebild för spiran på Askersunds landsförsamlings kyrka. Starka anknytningar till Tyresö fanns här. Byggherre i Askersund var Johan Oxenstierna, son till Gabriel Gustafsson Oxenstierna. Utförande murmästare var Matthias Jacobsson, gesäll till Hans Ferster.⁹⁷

Mästaren till Tyresö kyrka, Hans Ferster, var den ledande murmästaren i Sverige från 1630-talets mitt till början av 1650-talet. Han stod i spetsen för uppförandet av en rad profana och kyrkliga byggnader. Tyresö kyrka var hans första färdigställda kyrkobyggnad. Samtidigt pågick fullbordandet av Jakobs kyrka och ombyggnaden av Tyska kyrkan. Något senare, 1642–55, uppfördes Fersters huvudverk, Kristine kyrka i Falun. Under senare delen av 1640-talet gjordes en ombyggnad av Österåkers kyrka i Uppland. Omkring 1650 fick Sollentuna kyrka genom tillbyggnad ett nytt kor, Berndeska gravkoret. Hos samtliga dessa kyrkobyggnader finns gemensamma drag, och Tyresö kyrka låter sig väl inpassas i den utveckling av vissa detaljformer, som är påvisbar.

Västtornet med det lilla, runda trapptornet har sin motsvarighet i Kristine kyrka i Falun. Koravslutningens tresidiga form återfinns även hos de övriga kyrkorna. Ett annat gemensamt drag är de yttre strävpelarna, som ej når ända upp till taket utan slutar strax under en profilerad list. Fönstren är i samtliga fall stora och breda. En viss förändring av bågformerna hos dessa samt hos gördel- och arkadbågarna kan konstateras. Från att vara markerat spetsbågiga i de tidigare verken, Jakobs, Tyresö och Tyska kyrkan, blir de mindre spetsiga i Österåker, svagt spetsiga – nästan runda i Kristine kyrka och helt runda i Berndeska gravkoret; således en övergång från gotiska till mer renässansmässiga former.

Valven i Tyresö kyrka och Tyska kyrkan från 1640 anknuter till den tidigare traditionen med valvstrålarna utförda av formtegel och relativt stora valvkappor. Fersters senare valv, utan synliga ribbor och med små, konkava kappor, äger den personliga särprägel, som kännetecknar denne murmästares valv.

Sammanfattningsvis kan sägas att Tyresö kyrka är ett verk av sin tid, med den dualism som råder i en övergångsperiod. Traditionen från sengotiken fullföljs i byggnadens planlösning och utformning. De stora dekorativa elementen, murförband, portaler och tornspira, tillhör renässansen. Tyresö kyrka är inget verk präglat av provinsialism eller retardering utan tillhör den aktuella utvecklingen inom Östersjöområdet. Kyrkotypen

tillhör den baltiska tegelgotiken, som den tog sig uttryck ända in på 1600-talet i områden söder om Östersjön. Mårmästaren Hans Ferster kom också troligen från Danzig-området.⁹⁸ Mästarna till portalerna, Jost Henne och Didrik Blume, som tillhörde de ledande

mästarna inom sitt område, kom även de från trakter söder om Östersjön. Den kyrka som skapades i Tyresö, och som kvarstår i stort sett oförändrad, bildar tillsammans med slottet en fullödlig miljö, som är representativ för stormaktstiden i Sverige.

Inredning och inventarier

Altaranordning

Altarbord av tegel, murat mot östväggen i samband med uppförandet av kyrkan. Skiva av breda plank.

Altarring, segmentformad med raka sidopartier, bestående av fyrtiofem balusterdockor av trä, grå-grönmarmorerade. Knäfall klätt med brunt skinn. Altarringen uppsattes 1877 (st prot).⁹⁹ Det äldre skranket hade raka sidor och vinkelräta hörn. Storlek och läge kan avläsas i det utfyllda golvet innanför altarringen: bredd 320, djup i kyrkans längdriktning 250.

Altarpall av trä, grå-grönmarmorerad, klädd med brunt skinn, på undersidan årtalet 1933.

Altarupsats

Altartavla med predella, omgivna av arkitektoniskt ramverk med inkomponerade figurer i skulpterat, kredderat, målat och förgyllt trä, upptill avslutat med krucifixgrupp (fig 36).

Huvudmotivet, oljemålning på pannå, skildrar Josefs dröm om flykten till Egypten (fig 36 b–c). I förgrunden den vilande familjen framför ett skjul. Bredvid Josef, som stöder huvudet i ena handen, en stående ängel, som breder en mantel över Josef, nedanför en liggande hund. Röda, gula och bruna färger dominerar förgrunden. I bakgrunden skildras flykten till Egypten i ett »klassiskt» landskap med rundtempel, en avgudabild som störtar ner från sin kolonn, ruiner, torn utan tak, vattenfall och höga berg; allt hållet i en blågrön färgskala. I övre vänstra hörnet änglar med Kristi lidandes attribut: Veronicas svetteduk, törnekrans, kors, tre

Fig 36 a. Altartavla. Målningen i mittpartiet daterad 1613. Troligen polskt krigsbyte, skänkt till Tyresö kapell 1633 av Gabriel Gustafsson Oxenstierna. Foto NordM 1933.

Reredos. The painting in the middle is dated 1613. Probably a war trophy from Poland, presented to Tyresö Chapel in 1633 by Gabriel Gustafsson Oxenstierna.

Fig 36 b. Målningar med motiven Josefs dröm om flykten till Egypten upptill, nedtill mordet på biskop Stanislaus år 1079. På kolonnfundamenten vapensköldar för Oxenstierna tv och de la Gardie th, sekundärt insatta. Detalj av fig 36 a. Foto NordM 1933.

Paintings depicting Joseph's dream of the flight into Egypt and, below, the murder of Bishop Stanislaus in 1079. On the plinths of the columns are the coats-of-arms of the Oxenstierna family (left) and the de la Gardie family (right), added secondarily. Detail from figure 36 a.

spikar, kolonn och lans. I nedre högra hörnet bokstäverna PS samkomponerade, en hammare samt årtalet 1613. Tavlan mått: bredd 73, höjd 140. Målningen utförd efter det att pannån satts i ramen.

På predellan en martyrszen (fig 36 b). Biskop Stanislaus i Krakow dödas framför altaret av konung Boleslav, klädd i mantel med mönster av liljor och med krona på huvudet; bakom honom en soldat. Till höger landskap med ruiner, vissna träd, berg och vatten samt örnar, som vakar över spridda likdelar. Enligt legenden symboliserar örnarnas skydd av helgonets styckade kropp Polens delning och återförening. Mordet inträffade år 1079 och benen skrinlades senare i hemlighet. Stanislaus kanoniserades år 1253 och blev Polens skyddshelgon.¹⁰⁰ Målningen utförd på trä sedan detta satts inom ramen. Mått: bredd 77, höjd 37.

Målningarnas arkitektoniska ram består av en ko-

lonnställning med svängd, bruten gavel. Vridna kolonner på fyrkantiga postament och som krön en kartusch med kerubhuvud. Nedtill på kolonnskaften heraldiskt ställda gripar, i övrigt rankor med vinlöv och druvklasar som slingrar sig uppåt och korintiska kapital med skulpterade huvuden. Kolonnerna förgyllda, ramverket målat i brunt, med förgyllda profiler. Kolonnernas höjd 130. Bakom kolonnerna grund nisch med mussla upptill. Basplattan mindre än kolonnbasen. Det är därför tänkbart att kolonnerna ursprungligen ej var avsedda för denna altaruppsats eller att de här fått en sekundär placering.

Sidopartier med voluter i broskverk och änglahuvuden. På överstycket goticerande vimperger med stående änglafigurer, målning i brunt och guld. I vardera vinkeln mellan postament och predellamålningen en stående putto. På postamenten har sekundärt insatts

Fig 36 c. Josefs dröm om flykten till Egypten. Detalj av fig 36 a. Foto 1978.

Joseph's dream of the flight into Egypt. Detail from figure 36 a.

Fig 36 d. Maria och Johannes. Rundskulpturer med rester av förgyllning, på altartavlans överstycke. Detalj av fig 36 a. Foto 1978.

Mary and John. Sculptures in the round with traces of gilding, on the headpiece of the reredos. Detail from figure 36 a.

Fig 36 e. Änglfigurer på överstycket. Detalj av fig 36 a.

Carved angels on the headpiece of the reredos. Detail from figure 36 a.

Oxenstiernas och de la Gardies vapen. Mått på ramverket utan sidostycken: bredd 150, höjd 240.

Uppsatsen avslutas upptill av en golgotagrupp. Högst kors med treklöverformade ändstycken, en steg uppställd mot korset, höjd ca 150. Sidofigurerna, Maria och Johannes, utförda som rundskulpturer, stora partier av den ursprungliga förgyllningen bevarad, Mariagestaltens händer är bortslagna. Figurenas höjd 44 (fig 36 d). Krucifixgruppen samtida med altaruppsatsen men av allt att döma ej utförd av samma hand som figurskulpturerna i övrigt. Skulpturgruppen fick sin plats på överstycket vid restaureringen 1933. Dessförinnan fanns där, troligen sedan 1700-talet, ett vitt

lamm vilande på en bok på ett blått, stjärnbestrött klot, total höjd 68. Denna skulpturgrupp i trä förvaras nu på tornvinden.

Altaruppsatsen är troligen den altartavla, som upptages i 1634 års inventarieförteckning gällande det tidigare kapellet, och som uppges ha skänkts år 1633 av Gabriel Gustafsson Oxenstierna (räk). Altartavlan finns upptagen i kyrkans inventarieförteckning 1670. 1830 sägs den vara »gammal och något urblekt» med ett krucifix framför och »öfverst ett Lamb med fana» (inv).

Altaruppsatsen torde vara ett polskt krigsbyte och närmast härröra från Ostpreussen och trakterna kring

Danzig. Dessa områden var ockuperade av svenskarna åren 1629–35 och en hel del kyrkoinventarier fördes därifrån till Sverige under denna tid. Vissa likheter finns också med andra samtida krigsbyten från dessa trakter. Altaruppsatsen i Rimbo kyrka (Up) från 1600-talets början har arkitektoniskt ramverk i tre våningar, där i synnerhet de förgyllda kolonnerna med omslingrande vinrankor samt flygelpartierna med voluter och änglahuvuden företer likheter med Tyresö-altaret. Skoklosters kyrka (Up) har altaruppsats, predikstol och dopfont från 1612, förda till Sverige som krigsbyte från klostret i Oliva utanför Danzig. Den rika ornamentala utsmyckningen, voluter och änglahuvuden, visar

stora likheter med motsvarande element hos uppsatsen i Tyresö.¹⁰¹

Krucifix

Krucifix av förgylld brons, kors och fot av trä (fig 38). Mått: total höjd 82, Kristusfiguren höjd 50. Har tidigare suttit på locket till Maria Sofia de la Gardies kista från 1694. Det betingade vid inköpet ett pris av 84 daler kopparmynt.¹⁰² Vid restaureringen 1933 togs krucifixet upp ur gravvalvet och fick sin plats på altaret i sakristian.

Fig 36f. Del av överstycke. Detalj av fig 36a. Foto 1978.

Part of the headpiece, detail from figure 36a.

Kors

Kors av järn, reliefmönstrat med inlagda bergkristaller (fig 37). Höjd 28, bredd 16,5. Dopgåva 1961 av konstnären Loström (inv 1951–).

Predikstol

Predikstol av ek med sniderier och inläggningar i ljusare och mörkare trä (fig 39). Sexkantig korg med underrede i avsatser, ljudtak samt trappa med bröstvärn och dörr. Korgen indelas i fyra fält genom nedåt avsmalnande pilastrar med snidade kapital, i fälten nischer med ramverk. Nedre delen med kvadratiska fyllningar inom brutet ramverk och trekantgavel, övre delen uppdelad i bågfält inom segmentformat ramverk. Korgen avslutas upptill och nedtill av olika typer listverk. Den avtrappade underdelen avslutas med en svarvad knapp. Trappans bröstvärn och dörren indelade i fält genom pilastrar och listverk. Den ornamentala intarsian består av ytfyllande rankor med knappformiga avslutningar, antydna till broskverk. I bågfälten kandelab-

bermotiv och rankor med stiliserade djurhuvuden. Det sistnämnda motivet finns även i de rektangulära fälten på entablementet (fig 39b).

På väggen mellan predikstolen och ljudtaket panel, begränsad av pilastrar och listverk, i mittfältet intarsia inom ramverk i form av en bågställning av kvadersten. I nedre delen ett 24 cm högt sekundärt parti.

Det sexkantiga ljudtaket är inuti indelat i fält genom ram- och listverk, i mitten en bild av en duva i intarsia. Runt ljudtaket listverk, intarsiafält och bygelkonsoler, varje parti avslutat med en bruten trekantgavel med uppskjutande spets.

På predikstolen bokstöd i ek med intarsia i mörkare trä, fastsatt med en skruv av trä. Hål för bokstödet finns i korgens kant på fältet rakt i söder, förmodligen den ursprungliga platsen, riktad mot herrskapsbänkar.

Predikstolen tillverkades i Tyresö åren 1637–40 av snickaren Mäster Melcherdt, som var i Oxenstiernas tjänst under hela 1630-talet. Till arbetet med predikstolen bidrog församlingen år 1637 med 50 daler silvermynt och år 1638 med 13 daler silvermynt (räk). Snickaren svarade själv för virket. Ersättningen från Gabriel Gustafsson Oxenstierna är inräknad i den summa på 1 000 daler kopparmynt eller 500 svenska silverpenningar, som Mäster Melcherdt fick för inredningen och snickerierna till kyrkan.¹⁰³ Bokstödet gjordes något senare; den 21 mars 1651 betalades 2 daler kopparmynt till »snickaren för bokstolen i predikstolen» (räk).

Predikstolen ersattes 1780 av en numera försvunnen predikstol, som behandlas nedan. Först förvarades den äldre predikstolen på läktaren (inv 1773, tillägg) och senare på tornvinden. 1910 väcktes förslag om att den yngre, då fuktskadade predikstolen skulle bytas ut mot kyrkans gamla predikstol. Denna eller resterna av den togs ner från vinden och fraktades till Dalarö, där snickaren J P Johansson reparerade den till en kostnad av 1 600 kronor.¹⁰⁴ 1913 återuppsattes predikstolen på sin ursprungliga plats. Vid restaureringen ersattes skadade och saknade partier av nya, dock utan att predikstolens karaktär förändrades. 1933 restaurerades predikstolen på nytt av konservator Alfred Nilsson. Reparerad 1978 av byggmästaren Horst Salomon.

Mäster Melcherdt och hans verksamhet har tidigare behandlats av Rabén.¹⁰⁵ Predikstolen i Tyresö har av denne hänförs till lübecksk intarsiastil. De närmaste förebilderna finns hos Heinrich Sextras och Michael Sommers inredningsarbeten i Jacobikirche resp Ägidienkirche i Lübeck från omkr 1610–30. Denna stil var i sin tur starkt influerad av sydtysk möbelkonst. Den arkitektoniska uppbyggnaden och ornamentiken i in-

tarsian erinrar också mycket om sydtyska, österrikiska och schweiziska skåpfasader från 1500- och 1600-talen.¹⁰⁶ Melcherdt snickare arbetade säkert med hjälp av förlagor, och förebilderna till predikstolen i Tyresö står främst att finna hos snickaren och ornamentstickaren Gabriel Krammer samt »Kleinmeister» som Peter Flötner och Virgil Solis. Ornamentiken är av samma art, som de arabesker i intarsia Melcherdt snickare utförde på predikstolen till kapellet 1630 (fig 10). Mäster Melcherdt svarade tydligen, enligt räkenskaperna, för samtliga snickerier i Tyresö under huvudsakligen 1630-talet, från de enklaste bruksföremål som lårar i fähuset till förnämliga konstprodukter som predikstolarna i Tyresö, dörrar till Tyresö och Tidö slott samt en kista i Tidö, samtliga med rik dekor i intarsia. Till hans verk räknas även en herrskapsbänk i Österhaninge.

Försvunnen predikstol

En ny predikstol, »dyrbar och prydelig», skänktes till kyrkan år 1780, av Carl Fredrik Scheffer och invigdes den 24 december samma år (O I). Den med tiden svårt fuktskadade predikstolen togs ner år 1913, men kan

Fig 38. Krucifix av förgylld brons. Har tidigare suttit på lock-
et till Maria Sofia de la Gardies kista från 1694, sedan 1933
placerat på altaret i sakristian. Foto 1978.

*Crucifix, gilded bronze. Formerly on the lid of the coffin of
Maria Sofia de la Gardie, 1694, since 1933 on the altar in the
vestry.*

studeras på äldre fotografier (fig 35 c). Delar av den
finns bevarade på tornvinden.

Predikstolen hade fyrkantig korg med avfasade hörn,
karnissvängt underrede, avslutat med stor bladknopp.
Gråmålad med förgyllda, snidade ornament. I mittfäl-
ten hängande girlander, i hörnen och längs korgens
nederkant bandornament, längs överkanten knippe-

Fig 37. Kors av järn, reliefmönstrat med inlagda bergkristal-
ler. Gåva av konstnären Loström 1961. Foto 1973.

Iron cross, with a relief pattern in mountain crystals.

stav. På underredet bandornament och rosetter samt Dürings och Scheffers vapen under grevekronor (inv 1830).

Predikstolstrappans bröstvärn indelades i två fält och en stor rosett i mitten. Dörromfattning med bladknopp och bandornament. Panel på väggen bakom predikstolen med bandornament på sidoposterna, mittfält med IHS under kors, upptill triangel med Guds öga inom strålsol. Fyrkantigt ljudtak med fasade hörn och dekor i form av änglahuvuden på de tre fria sidorna, upptill kors med palmkvist, i nederkanten lambrequin, på undersidan fritt hängande duva.

Snidade, målade och förgyllda delar av predikstolen, som förvaras på tornvinden: Knopp från korgens nederdel, bladomhöljd, diameter 32, höjd 35. Knopp till trappuppgången, samma utförande som föregående, höjd 23. Fruktagirlander, två stycken, längd 115. Fruktnippe, höjd 70. Knippestav, längd 85. Kors, höjd ca 50–60. Palmkvist, längd 33. Änglahuvud med vingar, ena vingen något skadad, höjd 28. Duva, ena vingen borta, längd 25.

Predikstolen tillverkades av »Bilthuggaren Ljung i Stockholm» (O I), vilket torde avse Pehr Ljung.¹⁰⁷ Den kan i uppbyggnad och ornamentalt utformning närmast jämföras med predikstolen i Lidingö kyrka, utförd av Pehr Ljung 1779.¹⁰⁸ Stora likheter finns även med predikstolen i Adolf Fredriks kyrka, utförd efter ritningar av Carl Fredrik Adelcrantz från 1770-talets början, ornamentsniderierna av Pehr Ljung 1786.¹⁰⁹

Predikstolen uppsattes hösten 1780 av kyrkvaktaren, som för fjorton dagsverken fick 1 riksdaler 8 shilling (räk). Samma år gjorde snickaren Meslin i Tyresö en bibelpulpet samt en liten pall (räk), båda troligen avsedda för predikstolen.

Timglas

Timglas för fyra glas i metallställ på ståndare av snidad trä i form av en kolonn; fyrkantig fot med pärlstav, uppsvällad bas med bladhölje, kannelerat skaft, kubiskt mittparti med rosetter, bladhöljt kapital och knopp. Vitmålad och förgylld. Höjd 74. Fäst vid predikstolskorgen. Tillverkat av Pehr Ljung och skänkt av Carl Fredrik Scheffer i november 1782 (O I). Glasen från 1773, inköpta av församlingen till en kostnad av 88: 16 daler kopparmynt (räk).

1670 fanns ett »Timglas, a 4 rum på Predikstolen»

Fig 39b. Detalj av fig 39a. Foto NordM 1933.

Detail from figure 39a.

(inv). Det torde vara det timglas, som skänktes av Melcherdt snickare år 1633 till kapellet och som senare överflyttades till kyrkan (inv 1634, 1644). Nya glas inköptes av kyrkans medel 1645 (räk). Foten, som 1773 försetts med nya glas, betecknades 1830 som oduglig och förvarades sedan en tid i sakristian (inv).

Bänkinredning

Kyrkan har sluten bänkinredning med tretton bänkar på vardera sidan om mittgången, upphöjt brädgolv (fig 30, 31). Yttersidor, gavlar och dörrar i svagt brunlaserad furu, överläggare målade i brunt. Gavlarna dekorerade med stående, rektangulära fält med stiliserad bladdekor i nedsänkt relief, på ovasidan märken efter hål och hållare för ljus. Dörrarna indelade i två större fält, omgivna av partier med samma bladdekor som på gavlarna; det övre fältet kvadratisk med brutet ram-

Fig 39a. Predikstol av ek, snideri och intarsia. Utförd av Melcherdt snickare 1637–40. Foto 1978.

Oak pulpit, with carving and marquetry. Made by Melcherdt the Joiner 1637–40.

verk, det undre rektangulärt inom profilerad ram (fig 40). Kvarterens framsidor mot öster indelade i fält mellan pilastrar med samma bladdekor som på gavlarna; rektangulära, brutna ramverk med mellanpartier i diamantsnitt. Upp till en fris med listverk, tandsnitt, triglyfer och rektangulära mellanpartier med bladdekor. Norra kvarteret har tidigare öppnats framåt genom en numera igensatt dörr längst till vänster. Ryggstöd och säten målade i brunt och sittdynor klädda med tyg i ljusare brunt.

Vid sydväggen, öster om sydportalen, står en sluten bänk, numera tjänstgörande som kyrkvärdsbänk. Framsidan indelad i fyra rektangulära fält med brutna ramverk, åtskilda genom pilastrar med stiliserad bladdekor. Överstykke med återkommande bladdekor. Gavel med stiliserad bladdekor. Dörr med bild av grip (Södermanlands landskapsvapen?) i intarsia inom profilerad ram (fig 41). Dörren sattes in vid restaureringen 1933 (ATA). Placeringen är dock sekundär. Det är möjligt att denna dörr tillhört den prästbänk, som Melcherdt snickare gjorde till kapellet 1629, då dess utformning skiljer sig från kyrkans övriga bänkinredning. Storförig intarsia dominerade också den predikstol Melcherdt snickare gjorde till kapellet 1630.

På tornvinden förvaras en lös dörr samt fyra bänkdörrar med gavel av samma utformning som den nuvarande bänkinredningen och ursprungligen tillhörande denna.

Bänkinredningen gjordes av Melcherdt snickare år 1640 och bekostades av Gabriel Gustafsson Oxenstierna. Den omfattade: »1 Herrestol och der strax effter 3 Andre Benckiar, 1 Fru Bänk och der effter en annan Bänk, 12 stycken Mandfolckz Bänkiar, 14 stycken Qwinfolckz Bänkiar, 1 Prästbänk.»¹¹⁰

Enligt en bänkdelningslängd från 1680 fanns 19 kvinnfolksbänkar och 17 manfolksbänkar (C 2). I en bänkdelningslängd 1731 sägs att »de fyra första bänkarna tillhörde Tyresö gård, begränsades av lilla Kyrchiodörren». I bänkkvarteren fanns då 17 bänkar, tillhörande de olika gårdarna (C 1).

På våren 1784 betalades 22 riksdaler 22 shilling för »Målningen i Kyrkan med alla omkostningar» samt 1 riksdaler 2 shilling för »24 st Bleck-liusplåtar med dertil hörande spikar» (räk). Troligt är att bänkkvarterens ytersidor, för att bättre ansluta till den nya predikstolen, då målades i den vitgrå färg de hade fram till restaureringen 1933, då de avlutasades. Bänkinredningen reparerades 1978 av byggmästare Horst Salomon (lag-

Fig 40. Bänkgavel med dörr, furu. Gjord av Melcherdt snickare omkr 1640. Foto G Hildebrand 1973.

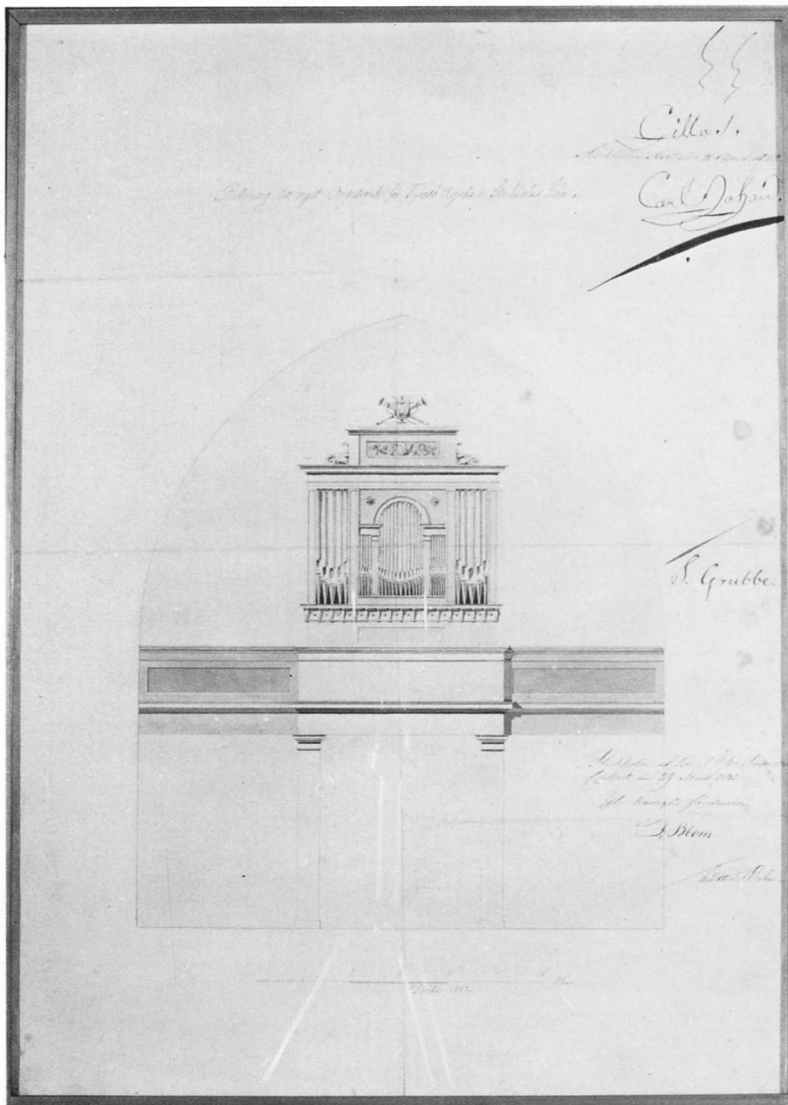
Pew-end with door, pine-wood. Made by Melcherdt the Joiner c 1640.

Fig 41. Gripp i intarsia. Detalj av dörr. Gjord av Melcherdt snickare, troligen för Tyresö kapell 1629. Foto 1978.

Griffin in marquetry, detail from a door. Made by Melcherdt the Joiner, probably for Tyresö Chapel.

Fig 42. Ritning till orgelfasaden av R Brouhn 1842. Foto 1973.

Drawing for the organ front by R Brouhn in 1842.

ning) och målarmästare Bengt Nyqvist (målning, ytbehandling).

Då bänkplatserna inte räckte till den kyrkbesökande menigheten, fick kyrkvärden Landqvist hösten 1844 i uppdrag att göra så många nya bänkar som krävdes och utrymmet under orgelläktaren medgav. De öppna bänkarna målades av kyrkvärden Hagström »i likhet med Kyrkans öfriga bänkar» (st prot, räk).

På 1910-talet togs de sex första bänkarna på norra sidan bort. Vid restaureringen 1933 avlägsnades kvarteret med de fyra herrskapsbänkarna på sydsidan, endast en bänk lämnades kvar, den nuvarande kyrkvärdsbänken. I den upphöjda delen av koret fanns,

enligt äldre fotografier, på vardera sidan en sluten bänk med släta fyllningar begränsade av profilerade lister, ljusmålade (fig 35 c). Även dessa bänkar togs bort vid restaureringen 1933 liksom bänkarna i tornrummet.

1670 fanns två brudbänkar i kyrkan (inv). 1734 upptages de som »Twå gamal Modiga brude stohlar» och återkommer under samma benämning i inventarierna 1773 och 1830. De torde ha avyttrats, då de ej omnämns senare.

Läktare

Läktaren i väster uppbäres av fyra pelare i trä, firsidiga med förgyllda lister (fig 31). Slät läktarbarriär, profi-

lerade, delvis förgyllda lister nedtill samt i överkanten, svagt framspringande mittparti. Gråmålad. Uppgång från kyrkan genom torstrappan i söder.

Läktaren uppfördes 1842 efter ritning av R Brouhn vid Kungl Överintendentsämbetet 1841 (st prot). Den äldre läktaren, utförd av Melcherdt snickare 1640,¹¹¹ togs då ner och överblivna järn från bjälklaget försåldes (st prot).

Orgel

Orgelverket byggdes ursprungligen år 1842 av orgelbyggaren Peter Zacharias Strand^{112 a} i Stockholm. Det omfattade åtta stämmor, en manual och bihängd pedal. Vid en om- och tillbyggnad 1932 enligt förslag, utarbetat av professor Oskar Lindberg,^{112 b} tillbyggdes en andra manual och ett pedalverk på pneumatiska lådor. Orgelfasaden, som tidigare var ställd på läktar-

barriären, flyttades bakåt och kompletterades med ett sockelparti. Ett nytt, fristående spelbord placerades framför orgeln. Det ursprungliga spelbordet, inbyggt i orgelhusets södra gavel, bevarades dock på plats, fastän ur funktion. Det mekaniska traktursystemet behölls i det gamla verket men nytillverkades. II manualen och pedalen konstruerades med rörpneumatisk traktur. Samtliga ursprungliga stämmor bevarades.

1965 gjordes en ny ombyggnad enligt förslag av domkyrkoorganisten Gotthard Arnér. 1933 års tillbyggnader ersattes med ett nytt svällverk och ett pedalverk med mekanisk traktur. I I manualen tillkom en Mixtur. Ett nytt spelbord byggdes in i fasadens sockelparti.^{112 c}

Vid visitation 1815 påpekades att kyrkan saknade orgelverk (N 2). Samma förhållande konstaterades 1837 och 1840. Vid sockenstämma den 1 november 1840 presenterade kyrkans patronus, Fritz Adolf Stackelberg, ett kostnadsförslag på 2000 Riksdaler Riksgäld för ett passande orgelverk (st prot). En avbetalnings- och insamlingsplan inom församlingen gjordes därför upp. I maj 1841 slöts kontrakt med orgelbyggaren P Z Strand om nämnda orgel, som skulle vara färdig påskdagen 1842 (st prot).

Orgelfasaden består av ett slätt sockelparti, avslutat upptill av en konsolburen list samt överdel med fem släta pipfält, det mellersta med rundbågig avslutning, sidofälten raka. Ramverk i form av pilastrar, som bär en arkitrav och ett rektangulärt överstycke. Överstyckets skulpterade dekor består av en fris med rånkor och änglahuvud i mitten, bladvoluter på sidorna, upptill avslutning med korslagda trumpeter under bladkrans med girlander. Gråmålad med förgyllda lister och ornament.

Orgelfasaden tillverkades hösten 1842 och målades sommaren 1843 (rök). För de huvudsakliga kostnaderna svarade greve Stackelberg, men även frivilliga bidrag inflöt från församlingsborna. Den 6 februari 1842 hade en ritning, utförd av R Brouhn vid Kungl Överintendentsämbetet, förelagts sockenstämman. Sedan ritningen godkänts fastställdes den av Carl Johan den 20 april (fig 42).

Nummertavlor

Två nummertavlor, rektangulära i förgyllda ramar med snidad rosett på överstycket, ljushållare vid sidorna. Vridbart fästade vid golvfasta ständare i svarvat trä, grå-grönmarmorerade, höjd 205. Siffror i mässing. Tavlor med siffror skänktes år 1772 av Carl Fredrik Scheffer och hans hustru Gustava Sabina Düring (inv 1773). Ständarna tillkom vid restaureringen 1933. Tidi-

Fig 43. Dopfunt av sandsten. Skänkt av Anna von Staden 1653. Foto 1978.

Sandstone font, presented by Anna von Staden 1653.

Fig 44. Dopfat av mässing. Skänkt av Anna von Staden 1653. Foto 1973.

Brass baptismal dish. Donated by Anna von Staden 1653.

gare satt nummertavlorna fästade intill kolonnerna vid korets östvägg.

Dopredskap

Dopfunt av grå sandsten bestående av fot, skaft och cuppa (fig 43). Foten åttkantig och karnisvängd. Skaftet åttkantigt med dubbel karnisform och indraget, slätt mittparti; i de sexton fälten blomdekor i plan relief. På skaftet bomärke i sköld med omgivande broskverk, krönt av lejon med kopparslagarhammare. Cuppan åttkantig; nedtill en kraftig äggstavslist, däröver en slät, karnisvängd mellandel, och överst en rak kant med texten: MARTEN BERTIGH KVPPERSLAGER ANNA VON STADEN. Höjd 89, cuppans diameter 47. Skänkt av Anna von Staden 1653 (O I).¹¹³

Dopfat av driven mässing, punsad och ciselerad dekor (fig 44). Inrullad kant, på brättet blomrankor och sköld med initialerna MB och AS, bomärke samt årtalet 1653. I botten figurscen; Jesu dop inramat av blomrankor. Diam 53. Skänkt av Anna von Staden 1653 (O I). Strängnäsutställningen 1910 nr 182.

Dopskålsställ av snidat och målat trä, ursprungligen förgyllt (fig 45). Rektangulär sockel på lejonfötter, runt

kanten akantusdekor. Stående putto, klädd i ländkläde, bär upp platta för dopskål. På plattans undersida akantusdekor. Gråmålad i ljusare och mörkare nyanser. Höjd 85. Skänkt 1710 av Maria Gustava Gyllenstierna. Den bärande figuren sades då vara »en änglabild, skön och wäl utarbetat heel öfr med förgyllning öfrdragen». ¹¹⁴ 1734 beskrivs stället som »En Funt af Trä som en förgylt Ängel med vingarne afbrutne» (inv). Det var då inte längre i bruk utan anges vara »borttagit». Det är dock troligt att stället senare åter kom till användning (inv 1773, 1830). Numera uppställt under predikstolen.

Dopskål av silver (fig 46). Kallskål, rund och bukig med plan övre kant. Tre kulfötter, omslutna av gripklor med sicksack-sgrafferad yta. Två volutformade grepar med plastisk modellering, mellanliggande partier med sgrafferad yta. Greparnas krön består av tredelade palmetter, utåtsvängda och med fyra spetsar. På skålens ena sida inskrift i gravyr: »L B Cristopher Guldenstierna» (=Liber Baron C G), på motstående sida: »C Gustaviana Oxenstierna» (=Comtesse G O).¹¹⁵ Höjd 11, inre diam 20,4, diam inkl grepar 31,5. I botten Nyköpings stadsstämpel och »HP», vilket avser guldsmeden Henning Petri, verksam 1657–1703.¹¹⁶ Inskrip-

tionen gjord tidigast 1669, då Cristopher Gyllenstierna och Gustaviana Oxenstierna gifte sig detta år. Enligt 1734 års inventarium är skålen skänkt av de nämnda makarna. Denna uppgift kan dock vara felaktig. Skålen kan ha köpts av församlingen eller möjligen varit pantsatt en tid. 1708, året efter Gyllenstiernas begravning, inlöstes nämligen till kyrkan en silverskål, vägande något mer än 64 lod, för 149: 26 daler kopparmynt.¹¹⁷ Det torde vara denna skål, som avsågs, då det är den enda silverskål, som funnits i kyrkans ägo. Deponerad hos SHM 1961, inv nr 26687.

Dopkanna av tenn. Konisk form, slät, profilerad fotring. På locket ett mynt med Oscar II:s bild och året 1897. På undersidan texten: »F Santesson, Stockholm, Hvitmetall, T 6.» Höjd 23. Gåva av kyrkvärden John Beskows sterbhus (inv 1951–). Stulen vid inbrott i november 1976.

Nattvardskärl

Kalk av silver, delvis förgylld (fig 47). Vulstformig fot med pärlstav runt nederkanten. Cylindriskt skaft i två led på ömse sidor om nod med pärlstav. Slät, cylindrisk cuppa, förgylld inuti och längs överkanten, med inskriften: »Tyresös Kyrka tilhörig.» Stämplor: F 3 (= 1812), tre kronor, Stockholms stadsstämpel, SWS (=Stephan Westersträhle).¹¹⁸ Höjd 26, cuppens diam 12,5, fotens diam 15. Omarbetning 1812 av en äldre kalk, som enligt uppgifter från 1690 och 1773 var förgylld. Skänkt 1690, se närmare under Oblatask (1).

Patener: – 1. Av förgyllt silver, rund (fig 48). Stämplor: F 3 (= 1812), tre kronor, Stockholms stadsstämpel, SWS (=Stephan Westersträhle). Diam 15,5. Omgjord 1812, samtidigt som kalken. Tidigare fanns ingraverat ett vapen samt bokstäverna BBB samt året 1649 (inv 1773). Skänkt 1690, se närmare under Oblatask (1). Stulen vid inbrott i november 1976. – 2. Av silver, slät. På undersidan inskriften: Tyresö kyrka 1978. Stämplor: M Ö (=Martin Öhman). H, Tre kronor, S, M Ö (i inskrift), 925, D 10 (=1978). Diam 6,4.

Oblataskar: – 1. Av förgyllt silver, åttkantig, slät (fig 48). På locket graverat IHS och året 1649. På undersidan ätten Banérs vapen och bokstäverna GB samt ätten Bielkes vapen och bokstäverna BB. Vapnen avser fältmarskalken Gustaf Banér (1618–1689) och hans första hustru Brita Bielke (d 1670), vilka gifte sig 1642. Längd 8, bredd 7, höjd 2,8. Kalken, patenen och oblatasken skänktes till Tyresö kyrka den 18 april 1690 av Märta Elisabeth Oxenstierna, från 1672 gift med Gustaf Banér.¹¹⁹ Föremålen torde ha skänkts till minne av Gustaf Banér, som avled året innan. Stulen vid inbrott i november 1976. – 2. Av silver (fig 50). Fyrsidigt skrin, profilerat listverk kring de plana sidorna och locket, som är fäst med dubbla scharner, varav det ena saknas, och stänges genom en spärrhake på ovansidan, infälld i en från asken genom locket uppskjutande märkla. Askens sidor graverade med voluter och maskaroner i en tämligen enkel broskverksstil, locket med en volutkartusch kring en lagerbladskrans med två blommor. Stämplor saknas. Längd 9,2, bredd 7,7, höjd 4,6. Svenskt arbete, 1600-talet. Inköpt av församlingen 1642 för 17½ daler silvermynt (räk).¹²⁰ Deponerad hos SHM 1961, inv nr 26687. – 3. Av silver, åttkantig. På

Fig 45. Dopskålsställ av snidat och målat trä. Skänkt av Maria Gustava Gyllenstierna 1710. Foto 1973.

Stand for a baptismal bowl, carved and painted wood. Presented by Maria Gustava Gyllenstierna in 1710.

Fig 46. Dopskål av silver. Gjord av Henning Petri, Nyköping, omkr 1700. SHM inv nr 26687. Foto ATA.

Silver baptismal bowl, made by Henning Petri, Nyköping, c 1700.

Fig 47. Kalk och kanna av silver. Kalcken (tv) en omarbetning av S Westersträhle 1812 av en äldre kalk, skänkt 1690 av Märta Elisabeth Oxenstierna. Kannan (th) gjord av Atelier Borgila 1965 efter ritning av I Waern-Bugge. Foto 1973.

Silver chalice and flagon. The chalice (left) is a re-modelled older chalice (re-modelled in 1812), presented in 1690 by Märta Elisabeth Oxenstierna. The flagon (right) was made in 1965.

locket graverat IHS inom krans. På undersidan inskriften: Tyresö kyrka 1978. Stämplor: M Ö (=Martin Öhman), H, tre kronor, S, M Ö (i inskrift), 925, D10 (=1978). Längd 8,3, bredd 7,2, höjd 4.

Vinkannor: – 1. Av silver (fig 11). Överförd från det äldre kapellet, tidigare behandlad under Nattvardskärl tillhörande kapellet på 1620- och 1630-talen. – 2. Av silver, delvis förgylld (fig 49). Konisk form med snås, plant lock med vulstformigt överskjutande kant, lövformigt tumgrepp och vinkelböjd grepe. Profilerad fotring, snåsens fäste i form av plant, konturerat ekblad

med punsade nerver, på den del av locket, som skjuter över snåsen, ett pålagt ekblad i liknande utförande. Tumgrepp i form av ett plant, uppstående, konturerat ekblad. Grepen bred, plan, på ovasidan med pålagt ekblad; insidan mjukt välvd, dess undre avslutning smal, insvängd och med taggig bladkontur. Fotringen förgylld, liksom mynningsranden, snåsen, ekbladsornamenten, ett runt mittfält på locket och breda band i grepens kanter samt kärlets insida. På livet graverad kartusch med alliansvapen Brahe-Bonde-Gyllenstierna, årtalet 1694 och initialerna EMB-CB-MGGS

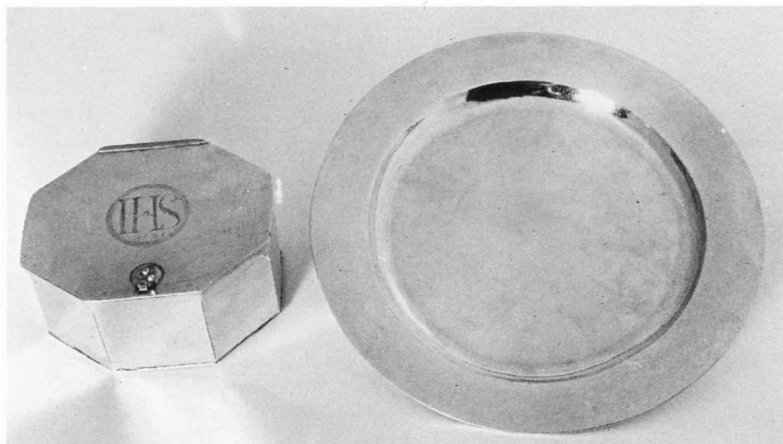

Fig 48. Paten och oblatask av silver. Patenen (th) från 1649, omgjord 1812 av S Westersträhle. Oblatasken (tv) från 1649. Foto 1973.

Paten and bread box, silver. The paten (right) dates from 1649, re-modelled in 1812 by S Westersträhle. The bread box (left) dates from 1649.

(Carl Bonde (1648–99), g 1:o med Elonora M Brahe (d 1690), 2:o med Maria Gustava Gyllenstierna (d 1737)). På undersidan åldermansranka, årsbokstaven F (=1694), Stockholms stadsstämpel och CR (=Christopher Richter).¹²¹ Höjd 27. Skänkt av Maria Gustava Gyllenstierna 1702–1704.¹²² Deponerad hos SHM 1961, inv nr 26687.¹²³ – 3. Av silver (fig 47). Konisk form med snäs, plant lock med vulstformigt överskjutande kant, lövformigt tumgrepp och vinkelböjd grepe. Profilerad fotring. Snåsens fäste i form av plant, konturerat bladornament. Tumgrepp i form av plant, uppstående ekblad. Grepen bred, plan, med mjukt välvd insida, dess undre avslutning smal, insvängd och med taggig bladkontur. Stämplor: Skepp, BORGILA, Stockholms stadsvapen, Tre kronor, S, årsbokstaven P 9 (=1965), STERLING. Ritad av arkitekt Ingeborg Waern-Bugge och utförd av Atelier Borgila. Kannans form och utförande erinrar om den ovan behandlade vinkannen. Höjd 23,5. Stulen vid inbrott i november 1976.^{123b}

Sockenbudstyg: Kalk av silver, delvis förgylld. Vulstformig fot med pärlstav runt nederkanten. Cylindriskt skaft i två led på ömse sidor om nod med pärlstav. Slät, cylindrisk cuppa, förgylld inuti och längs överkanten. Stämplor: SWS (Stephan Westersträhle), Tre kronor, årsbokstaven F 3 (=1812). Höjd 15, fotens diam 8, cuppans diam 6,5. Omarbetning 1812. – Tillhörande paten i förgyllt silver, slät. Samma stämplor som på kalken. Diam 9. Kalken och patenen är en omarbetning från 1812 av kyrkans äldre sockenbudstyg. Dessa nattvardskärl tillhörde ursprungligen det äldsta kända gårdskapellet i Tyresö, behandlas närmare under Nattvardskärl tillhörande kapellet på medeltiden – 1620-talet. – Oblatask i nysilver, rund, slät, med utåtvikt kant. På locket ringkors. På locket insida

texten: Libraria ALP. Diam 6,3, höjd 2,5. 1960-talet. – Flaska i silver, cylinderformad, driven i ett stycke, inuti förgylld. Runt över- och nederkanten pålörd pärlstav. Stämplor: SWS (Stephan Westersträhle), tre kronor, årsbokstaven F 3 (=1812). Diam 6,3, höjd 10. – Sockenbudstyg förvaras i läderfodral i svartmålat etui av trä.

Flaska av koppar, cylinderformig, förtent inuti. Diam 17, höjd 25. Inköpt av församlingen 1657 till en kostnad av 12 daler kopparmynt (räk). 1734 upptages den som »En Koppar flaska med Ten skruf gamal och aldeles odugelig» (inv). Stulen vid inbrott i november 1976.

Försvunna nattvardskärl

Från de äldre kapellen överfördes två kalkar med tillhörande patener, ett halvstop och en flaska, samtliga föremål i tenn. Flaskan stulen 1674, resten avyttrade på 1740-talet. Behandlas närmare under resp kapells Nattvardskärl.

Brudkronor och smycken

Brudkrona (1) av silver och bergkristall (fig 51). Kronan sammansatt av invändigt förgylld ring och sex fastnidade spetsar i genombrutet arbete med rik besättning av facettslipade bergkristaller, spetsarna något inåtböjda i en sluten mitraform. Mönstret i spetsarna består av blommor och bladverk; varje spets har en besättning av fem större och 27 mindre bergkristaller av växlande storlek, dessutom bergkristaller fästa på ringen mellan spetsarna. Skador: En bergkristall bortfallen på ringen, en av spetsarna saknar en större och en mindre bergkristall. Diam 8, höjd 8,5. Svenskt arbete, 1700-talets mitt. Till kronan hör en huva av skinn.

Brudsmucken av silver och facettslipade bergkristaller (fig 53): – 1. Hängkors, fem större och fyra mindre bergkristaller. En bergkristall saknas, bäröglan defekt. Höjd 4. – 2. Kedja, omväxlande en större och parvis ställda mindre bergkristaller. En bergkristall saknas. Längd 26,5. – 3. Nål med tre bergkristaller, en mindre omgiven av två större. Nålen defekt. Längd 10,5. – 4. Sölja med fem bergkristaller, tre större och två mindre, omgivna av voluter i silver. – 5. Fragmentarisk brosch med tretton kvarvarande bergkristaller i varierande storlekar. – 6. Fragment av smycke med sex bergkristaller. Längd 2,5. – 7. Fragment av smycke med fem bergkristaller och en tom fattning. Längd 3,5. – 8. Fingerring, en stor bergkristall omgiven av tolv mindre. Klackens bredd 2,3. – 9. Fingerring, en stor och fyra sidoställda mindre bergkristaller. Besättnings bredd 2,1. – 10. Två örhängen med parvis ställda ovala glasbitar, imiterande cabochonslipade opaler, inom kransar av bergkristaller; på ömse sidor symmetriska, stiliserade blomornament av bergkristaller. Längd 3,5, höjd 3,5. Smyckena omgjorda för användning som skärpspännen (?), fattning av silver, ena fästöglan saknas. Tillhörande etui av röd marokäng med pressat guldmönster, invändigt blå sammetsklädsel; spärrhake saknas, skinet defekt. – Pärlhalsband av glas, defekt. På ett silversnöre finns upprädda sju hela, sex defekta och en fragmentarisk vit pärla, en defekt och en fragmentarisk violett pärla. – Kedja av förgylld koppar och facettslipad, blått glas. Fragmentarisk, i tre delar,

Fig 49. Kanna av silver. Gjord av Christopher Richter 1694. SHM inv nr 26687. Foto ATA.

Silver flagon, made by Christopher Richter in 1694.

Fig 50. Oblatask av silver. Svenskt arbete, 1600-talet. Inköpt av församlingen 1642. SHM inv nr 26687. Foto ATA.

Silver bread box, Swedish work, 1640's. Purchased by the parish in 1642.

Fig 51. Brudkrona av silver och bergkristall. Svenskt arbete, 1700-talets mitt. SHM inv nr 26687. Foto ATA.

Bridal crown, silver and mountain crystals. Swedish work, mid-18th century.

Fig 52. Brudkrona av silver, besatt med almandiner. Formgiven av Barbro Littmarck 1960. Foto 1978.

Silver bridal crown set with almandines. Made in 1960.

Fig 53. Brudkrona samt brudsmücken av silver och bergkristall. Skänkta 1759 av Gustava Sabina von Düring att »bepryda bondbrudar med på deras Hedersdag». SHM inv nr 26687. Foto ATA.

Bridal crown and jewelry, silver and mountain crystals, presented in 1759 by Gustava Sabina von Düring to »adorn peasant brides on their great day».

bestående av större hörnställda rombiska glas omväxlande med parvis ställda mindre glas av samma form. Nio större och åtta mindre glasbitar bevarade. Delarnas längd 12, 7,2 resp 4,6. – Brudkronan, smyckena och en brudpäll, som behandlas under kyrkans textilier, skänktes till Tyresö kyrka den 29 augusti 1759 av Gustava Sabina von Düring »til at utsmycka och beryda bondbrudar med på deras Hedersdag» mot en betalning till kyrkan på nio daler kopparmynt (O I). Deponerade hos SHM 1961, inv nr 26687.

Brudkrona (2) av silver (fig 52). Tio spiror i form av stiliserade, genombrutna blad, nedtill förenade genom en ring, besatta med rödaktiga almandiner. Inskrift: Gåva av Tyresö församling 3.12.1961. Höjd 7, diam 8,5. Stämplor: WAB, Tre kronor, S, årsbokstaven K 9 (=1960), BL. Enligt stämplorna är brudkronan formgiven av silversmeden Barbro Littmarck och utförd hos W A Bolin i Stockholm.

Ljusredskap

Ljuskröner av malm eller mässing: – 1. Av mässing (fig 54). För 24 ljus i tre kransar. Profilerad mittstam, krönt av fyra sköldar med Oxenstiernas och de la Gardies vapen samt årtalet 1635, nedtill avslutad med en stor kula. Nedåtsvängda ljusarmar; runda, profilerade droppskålar. Höjd ca 190. Den 1 januari 1666 skänkte Maria Sofia de la Gardie »till Tyresö Kyrchio en stoor och mycket sköön liuskrona» (O I). Det måste vara denna ljuskrona donationen gällde. Kronan hade tidigare tydligen tillhört Gabriel Gustafsson Oxenstierna och Brita de la Gardie och troligen haft sin plats i Tyresö slott.¹²⁴ Renoverad 1978 vid V Fongs Gelbgjuteri, Gränna. – 2. Av mässing. För 20 ljus i tre kransar. Profilerad mittstam med gjutna figurer i form av basunblåsande änglar och som krön sköldbärande man; på skölden Oxenstiernas vapen och bokstäverna HIG OS (=Herr Iunker Gustaf Oxenstierna?). Mittstammen nedtill förtjockad och avslutad med gjutna lejonmasker. Uppåtsvängda ljusarmar med stiliserade blomornament och runda droppskålar. Höjd ca 90. Möjligen skänkt till kyrkans invigning, upptagen i 1644 års inventarium. Renoverad 1978. – 3. Av malm. Profilerad mittstam, nedåt avslutad med en stor kula med hängande droppe. Sex uppåtsvängda armar med ljushållare, mellan dessa rent dekorativa armar. Höjd ca 60. Inköpt 1839 för 43 riksdaler banco (räk). Ursprungligen avsedd att hänga på läktaren (st prot 1837).

Ljuskröner av glas: – 1. För åtta ljus i en krans. Mässingsställ. Profilerad mittstam av glas, slipade blad och kläppar, nedtill päronformad ändkula. Höjd ca 100. 1700-talets mitt. Renoverad 1963 och 1978. – 2. För

Fig. 54. Ljuskröna av mässing för 24 ljus. På stammen vapensköld med Oxenstiernas och de la Gardies vapen samt årtalet 1635. Skänkt 1666 av Maria Sofia de la Gardie. Foto 1978.

Brass chandelier for twenty-four candles. On the stock are the coats-of-arms of the Oxenstierna and de la Gardie families and the date 1635. Donated in 1666.

sex ljus i en krans. Mässingsställ, profilerad mittstam av blåsta glas, slipade blad och kläppar, nedtill tillplattad kula. 1700-talets mitt. Renoverad 1963. Stulen vid inbrott i juni 1975. – En ljuskrona av glas, någon av ovanstående, skänktes av greve Stackelberg 1856 (inv). Den andra glaskronan fanns då redan, men torde ha tillförts kyrkan strax innan, då den ej finns upptagen i någon tidigare inventarieförteckning.

Ljusplåtar: Ett par av målad och förgylld bleckplåt på träkärna. Åttkantiga med vulstformig kant, upptill avslutade med mussla och nedtill med ett lejonhuvud, som håller en ljusarm av plåt; den ena ljusplåten saknar arm. I mitten IHS med kors och hjärta inom en sol och bladkrans med fyra blomornament. Inskrift på den ena ljusplåten: G 1667 E. Höjd 69. Skänkta av »M' Jöran» (inv 1670).

Ljusstakar: – 1. Ett par av silver (fig 55). Sexpassformad fot med vriden dekor, vridet skaft med manschett nedtill, rund ljusmanschett. Samtliga delar med driven, punsad och ciselerad blomdekor. På foten von Düring-Bondes alliansvapen och inskriften: »Gifwit till Töreshö Kyrkia d. 2 Jully A° 1721». Stämplor: Stadsmur med tre vimplar, IB (?). Tillverkade i Ham-

Fig 55. Ljusstakar i silver. Tillverkade i Hamburg, 1600-talets senare del. Foto 1973.

Silver candlesticks, made in Hamburg during the latter part of the 17th century.

Fig 56. Ljusstakar i mässing, tidigare försilvrade. 1600-talet. Foto 1973.

Brass candlesticks, earlier silver-plated; 17th century. Right.

Fig 57 (th) Ljusstake i silver. Gjord av Martin Öhman 1978. Foto 1978.

Silver candlestick, made in 1978.

burg under 1600-talets senare del.¹²⁵ Höjd 34, fotens diam 22. Gåva av Johan Christoffer von Düring och Catharina Margareta Bonde, troligen till minne av dottern Gustava Sabinas födelse den 22 juni 1721. Stulna vid inbrott i november 1976. – 2. Ett par av silver. Låg, rund fot, nedåt avsmalnande skaft, halvsfäriska

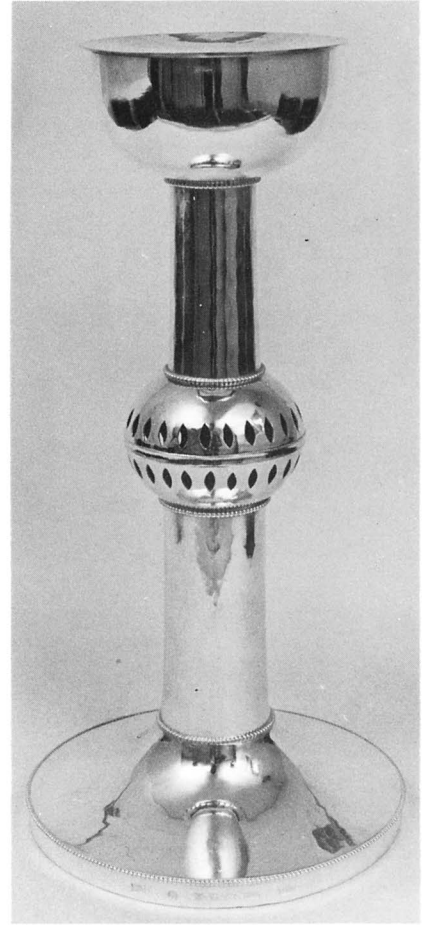
ljushållare med punsad dekor. Inskrift runt foten på den ena staken: Gåva till Tyresö kyrka 15 juni 1965 Till Minne av fru Thea Ederyd. Inskrift runt foten på den andra staken: Gåva till Tyresö kyrka 14 april 1963 till minne av fru Waldis Erlandsson. Stämplor: W A Bolin, Stockholms stadsstämpel, Tre kronor, S, årsbokstaven

I 9 (=1959). Höjd 16,5, fotens diam 10. – 3. Sex stycken av silver (fig 57). Rund fot på sarg, pärlrand runt kanten. Cylinderformat skaft med genombruten nod, omgiven av pärlränder. Täckt, skålförmad ljushållare. På undersidan inskriften: Tyresö kyrka 1978. Stämpelar: M Ö (=Martin Öhman), H, Tre kronor, S, M Ö (i inskrift), 925, D 10 (=1978). Höjd 31, fotens diam 15,5, ljushållarens diam 10. – 4. Ett par av mässing med spår av försilvring (fig 56). Rund, vulstformig fot med slät, utåtvikt kant, vridet skaft med manschett nedtill och rund ljusmanschett. Samtliga delar med driven, punsad och ciselerad växtdekor. Höjd 30, fotens diam 24,5. Skänkta av Maria Sofia de la Gardie den 18 december 1691.¹²⁶ 1734 var stakarna försilvrade (inv). Stulna vid inbrott i november 1976. – 5. Ett par av tenn. Fyrkantig, avtrappad fot med akantusornamentik runt nederkanten, kulfötter. Obeliskformat skaft med ljushållare i form av urna, runda ljusmanschetter. På undersidan i relief: P Höyer Örebro.¹²⁷ Höjd 27, fotens längd 12, bredd 12. 1800-talets början. Gåva av nämndeman Lars G Olsson i Båthuset 1856 (inv). Stulna vid inbrott i november 1976. – 6. Ett par av trä och marmor. Fyrkantig fot av vit marmor. Skaft i form av refflad kolonn av brunmålat trä, bas och ljushållare av malm. Höjd 25, fotens längd 8,5, bredd 8,5. Omkring 1800. Stulna vid inbrott i november 1976.

Ljusänglar: – Fyra svävande änglar, skulpterade i trä. Vitgrå målning, förgyllning på hår och ländkläden. Delvis defekta. Höjd 50–60. Två uppsatta på tornbågen, två förvaras på tornvinden. – Änglafigur av gips, förgylld. I ena handen järnten, den andra handen saknas. Höjd ca 70. Uppsatt på läktarbarriären. Skänkta av Maria Gustava Gyllenstierna 1726. De fyra mindre änglarna, ursprungligen »försilfrade» och »med Järnbläckz pipor i händerna» var placerade »på Grefbänkarna». Ursprungligen fanns två förgyllda änglar på läktaren (inv 1734). 1830 angavs träänglarna vara sönderiga och samtliga sex änglar upplagda i tornet (inv). Vid restaureringen 1933 uppsattes två av träänglarna samt gipsängeln.

Försvunna ljusredskap

Ljusstakar: – »Två stora gutna släta Malm-Ljus-stakar, med tre fötter, hwarwid äro små Lejonbilder» (inv 1773). Upptagna i inventarier från 1634 och framåt, således överförda från det äldre kapellet, se detta. 1827 uppges de vara skadade. Försålda 1839. – Ljusplåtar: »Två gutna släta Malm-Ljus-Plåtar med trenne Pipor» (inv 1773). Upptagna i inventarium första gången 1731. 1827 uppges de vara skadade. 1839 försålda tillsam-

mans med de ovan behandlade stakarna för att finansiera inköpet av malmljus kronan.¹²⁸

Textilier

Antependier: – 1. Av tre olika sorters tyg: a. Mönstrad sammet; b. Membranguldbrokad; c. Sidendamast. Delarna: – a. Sammet, jämn, hel lugg. Symmetriskt, med jämbreda linjer tecknat mönster av liljor och bladliknande snirklar i rött mot svart. Tre våder, vardera med bredd ca 48, parallellt sammanfogade. Total bredd 139, höjd 93. 1500-talets slut eller 1600-talets första del. Skänkt av Brita de la Gardie 1633 som antependium till det dåvarande kapellet (räk). – b. Halvsidenbrokad med mönster bestående av stjärnliknande, starkt stiliserade träd, granatäppleornament, fåglar och hjortar i symmetrisk uppställning, i nu mörknat membranguld mot blekbrun, ursprungligen röd botten (fig 58). Bredd 103, höjd 42,5. Troligen Tyskland, 1400-

Fig 58. Membranguldbrokad, ingående i antependium (detalj). Troligen Tyskland, 1400-talets senare del. SHM inv nr 22654. Foto 1978.

Membranous gold brocade, part of an altar frontal (detail). Probably from Germany, latter part of the 15th century.

Fig 59 a-c (nedan och th). Linnekammarduk. Detaljer av bårder, broderi i guld och silke. 1600-talets första hälft. Foto 1978.

Linen cambric cloth: details of borders, embroidery in gold and silk. First half of the 17th century. Below and right.

talets senare del. – c. Sidendamast, nu blekbrun, ursprungligen sannolikt röd, i granatäpplemönster. Två fragment, vardera med längd omkr 90, bredd omkr 20. Italien, 1400-talets slut. – Konserverad av Pietas 1941, nr 2041. Deponerad hos SHM 1941, inv nr 22654.¹²⁹ – 2. Av röd sammet med broderier i guld, silver och lila; i mitten kors, vid sidorna blomrankor, guldfrans. Bredd 110, längd 236. 1800-talets början (inv 1830). – 3. Av

svart sammet. Kors av silveraloner. Bredd 116, längd 415. Inköpt 1835 (inv 1830). – 4. Av gulvit damast, småmönstrat blad- och blommotiv i guld och vitt. Brun av rött linne med applikationer och broderier i rött, blått och grönt; tre rundlar med motiven: Jakob brottas med ängeln, två män vid ett kors, Marie bebådelse. Bredd 112, längd 242. Komponerad av Bror Geijer-Göthe, tillverkad hos Libraria 1941. – 5. Av violett

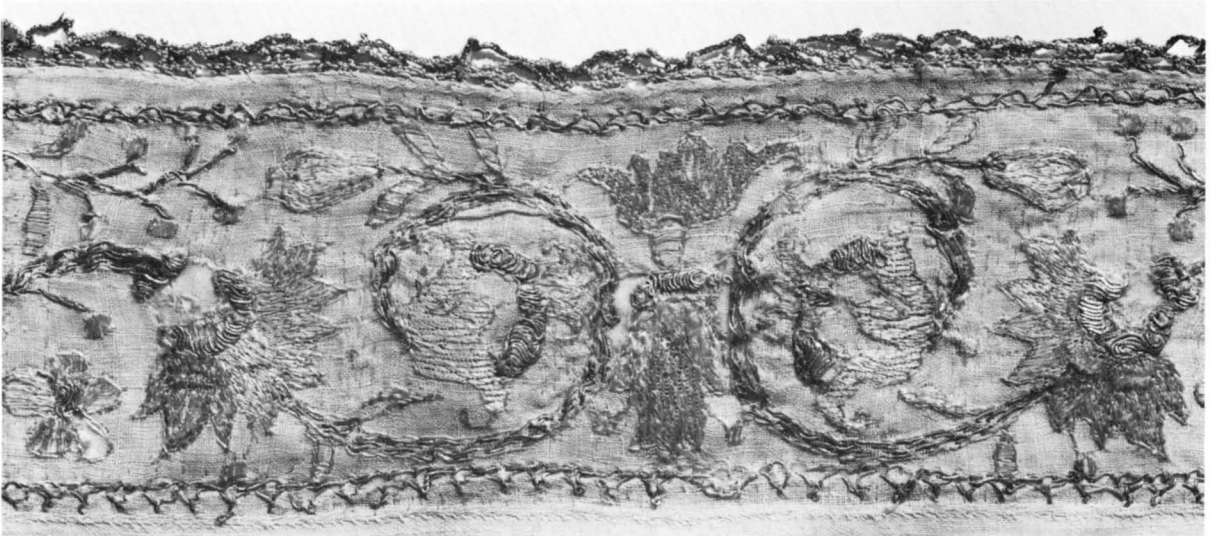

Fig 60–61. Linnekammarduk. Detaljer av bårder, broderi i guld och silke. 1600-talets första hälft. Foto 1978.

Linen cambric cloth, details of borders, embroidery in gold and silk. First half of the 17th century.

damast. Applikationer i siden och broderier i guld föreställande »Kristi fem sårmärken utförda som rosor». Bredd 110, längd 240. Komponerad av Inga Johansson, utförd hos Licium 1963. Gåva från Tyresö kyrkliga sällskap. – 6. Av gråsvart ylle med inslag av lin. Kors av silvertyg i applikation. Bredd 110, längd 330. Gjord av Signe Gunge 1963. – 7. Av grön damast. Applikation i guldväv med guldbroderier i form av rundel med kors. Bredd 110, längd 244. Komponerad av

Inga Johansson, utförd hos Licium 1968. – 8. Av grönt linne. Rött kors i applikation och broderi. Bredd 98, längd 196. Komponerad av Märta Gahn, utförd hos Libraria 1947. Till tidigare altaret i sakristian. – 9. Av svart sammet. Silverkors i applikation. Bredd 95, längd 225. Tidigare på altaret i sakristian. Konserverad av Pietas 1933, nr 1478. – 10. Skyddstyg för antependium av grått linne med broderier i svart. 1900-talet.

Altardukar: – 1. Av vitt linne med infällda nätspet-

sar, olika sorter, samt knypplade spetsar. På tvären av duken är infällda tre stycken 13 cm breda bårder, utförda i en rik, reticellaartad sömnad på ett grovt, knutet nät. Mönstret är geometriskt, av den art som förekommer i italienska mönsterböcker från 1500-talets mitt (tex hos Pagone). Längs framkanten en knypplad uddspets, bredd 2,5, åt ena kanten tillskarvad med en nåtspets. Längd 260, bredd 137. 1500-talets mitt eller senare del. Konserverad hos Pietas 1941, nr 1963. Deponerad hos SHM 1941, inv nr 22554.¹³⁰ – 2. Av linnekammarduk (fig 59 a–c). Sammansatt av fyra olika bårder. Blommotiv i guld och flerfärgat silkebroderi, smal knypplad guld- och silverspets längs kanterna. Längd 369, bredd 70. 1600-talets första hälft. Troligen skänkt 1643 av Gustaf Oxenstierna och Maria Sofia de la Gardie (O I). Konserverad av Pietas 1940, nr 1489. – 3. Av linnekammarduk (fig 60–61). Längs ytterkanten påsydda bårder, två olika, med blommotiv av guld och flerfärgat silkebroderi resp flerfärgat silkebroderi, smal knypplad uddspets i grönt silke och guld. Längd 112, bredd 84. 1600-talets första hälft. Troligen skänkt 1647 av Gustaf Oxenstierna och Maria Sofia de la Gardie (O I). Konserverad av Pietas 1940, nr 1960. – 4. Av »Hollandslärf» (fig 62). På kortsidorna breda bysselspetsar, längs framkanten smalare, sydd spets. Längd 270, bredd 96. Skänkt 1736 av kyrkoherdehuset (inv 1773). Konserverad av Pietas 1940, nr 1961. – 5. Av linne, randigt i väven, bred spets. Längd 330, bredd 110. 1700-talet? – 6. Av lärf, med knypplad spets. Längd 240. 1800-talet? – 7. Av linne, med knypplad vadsternaspets. Gjord hos Licium 1965. – 8. Av vitt linne med bred uddspets, geometriskt mönster. Spetsens bredd 24, längd 135. Gjord och skänkt av fru Margareta Östregård 1978.

Duk: – Av kammarduk (fig 63). Runt om rika guld- och silkebroderier, kandelabermotiv, smal knypplad kantspets i metall. Längd 116, bredd 115. 1600-talets första hälft. Troligen skänkt 1647 av Gustaf Oxenstierna och Maria Sofia de la Gardie (O I). Konserverad av Pietas 1940, nr 1490.

Altarringsdukar: – 1. Av lärf, troligen maskingjord spets. Två delar, längd 600 resp 180, bredd 60. 1800-talet? – 2. Av linne, med handknypplad spets, mönster »Hästsko». Längd 840, bredd 60. Inköpt 1967 (inv 1951–).

Kalkkläden: – 1. Av kammarduk (fig 64). Rika guld- och silkebroderier, i hörnen kransar. Längd 74, bredd 72. 1600-talets första hälft. Troligen skänkt av Gustaf Oxenstierna och Maria Sofia de la Gardie 1643 (O I). Konserverad av Pietas 1940, nr 1962. – 2. Av knypplad guld- och silverspets av 1600-talstyp, åtta hopkastade

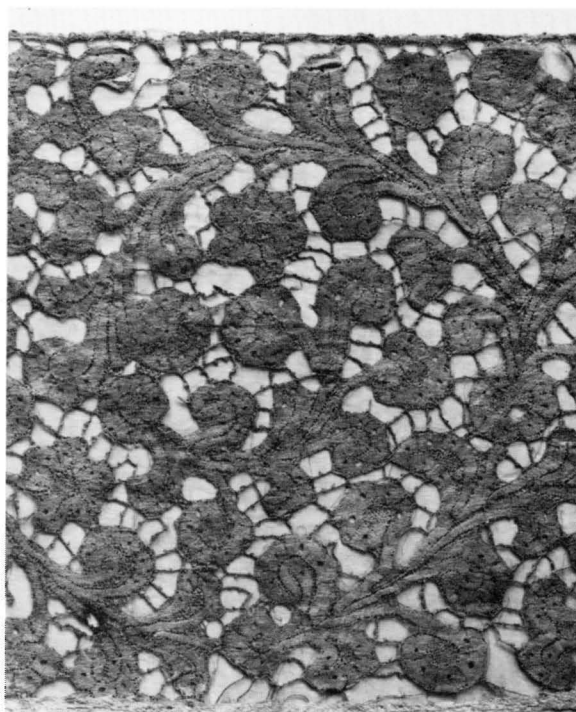

Fig 62. Detalj av bysselspets, tillhörande altarduk. Skänkt 1736 av kyrkoherdehuset. Foto 1978.

Detail of Brussels lace, belonging to an altar cloth. Presented in 1736 by the vicar and his household.

längder. Kantad med smal guldspets av 1700-talstyp. Längd 57, bredd 56. Foder av taft. Konserverad av Pietas 1940, nr 1973.¹³¹ – 3. Av svart sammet med silverbroderier; i mitten kors med strålsol, i hörnen buketter, silverfrans. Längd 52, bredd 52. 1800-talets mitt. Skänkt av greve Stackelberg vid dottrarnas första nattvardsgång (inv 1854). – 4. Av rött ylle med invävt vitt kors. Längd 50, bredd 50. Vävd 1968 av Hillevi Kjellhard, Tomelilla (inv 1951–). – 5. Av grön damast. Rundel med kors i applikation och guldbroderi (samma utförande som antependium nr 7). Längd 68, bredd 58. Komponerad av Inga Johansson, utförd hos Licium 1968. Gåva från fru Margareta Östregård (inv 1951–). – 6. Av violett siden. I mitten två fiskar i guldbroderi. Längd 50, bredd 49. Utförd hos Licium 1966.

Mässhakar: – 1. Av röd guldbrokad med broderat kors på ryggsidan (fig 12). Överförd från kapellet, deponerad hos SHM 1961, inv nr 26688, behandlas närmare under Textilier, mässhake nr 4, tillhörande kapellet på 1620- och 1630-talen. – 2. Av vit, blommönstrad silverbrokad (fig 65). Tyget möjligen från Frankrike,

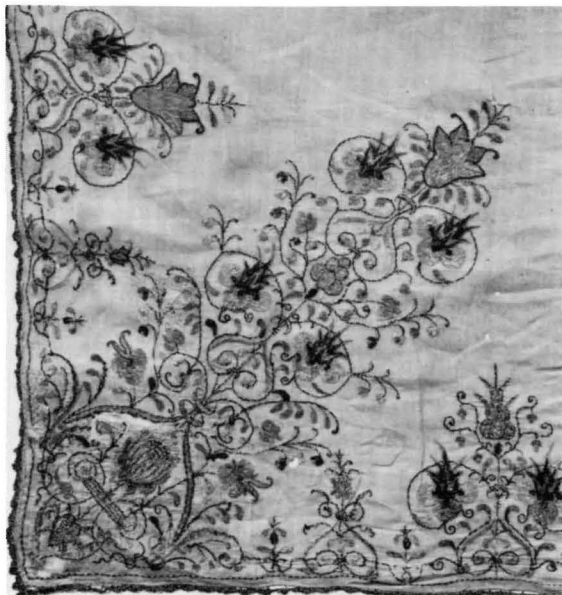

Fig 63–64. Duk och kalkkläde av kammarduk. Detaljer av broderi i guld och silke. 1600-talets första hälft. Foto 1978.

Cambric cloth and chalice veil, cambric. Details of the embroidery in gold and silk. First half of the 17th century.

1600-talets senare hälft. Dekor av fyra olika sorters guldband från 1700-talet. På ryggsidan klöverbladskors av breda band, längs kanterna vågformigt band, runt halsen och på axlarna smalare band. På framsidan IHS broderat med guldtråd i hög relief. Foder av vit taft. Mittlinjens höjd bak 120, fram 102. Skänkt 1772 av Carl Fredrik Scheffer och Gustava Sabina von Düring (inv 1773). Konserverad av Pietas 1933, nr 1464. Deponerad hos SHM 1961, inv nr 26688.¹³² – 3. Av svart sammet. På ryggen kors av silveraloner, på framsidan triangel med Jahve i hebreiska tecken inom strålknippen. Möjligt skänkt av advokatfiskal Hörstadius (inv 1854). – 4. Av svart sammet. Kantad med guldgaloner runt om, längs axelsömmarna samt runt halsringningen. På ryggen kors i breda guldgaloner, runt korsmitten törnekrona med omgivande strålar i guldbroderi, nedtill korslagda lager- och palmkvistar. På framsidan strålsol. 1900-talets början. – 5. Av vitt helsiden. Tyget vävt i Venedig efter svenskt mönster. På ryggsidan rosafärgat kors, applikation och broderi i guld och olivfärgat silke. På framsidan palmkvist i broderi, omramande texten: Nåd vare med Eder. Stoff och dekor komponerade av Märta Gahn, sömnaden utförd hos Libraria 1948. Renoverad hos Licium 1965 (N2). – 6. Av grönt handvävt

ylle, med invävda sk axränder. På ryggen kors av handknypplad spets med broderat guldkors i korsmitten. På framsidan likarmat mindre kors av handknypplad spets. Inköpt 1961 (inv 1951–). – 7. Av violett ylle. På ryggen vitt, likarmat kors av vävda band, broderat med guld i korsmitten. Komponerad av Inga Johansson, utförd hos Licium 1966. – 8. Av rött ylle, ingen dekor. Vävd 1968 av Hellevi Kjellhard, Tomelilla.

Mässhakekors: – Två delar, guldband med mönster av dubbel ranka, uddade kanter. Bandets bredd 10,5. Korsets höjd 79, bredd 63. 1700-talet. Deponerad hos SHM 1961, inv nr 26688.

Predikstolskläden: – 1. Av gulvit damast. Småmönstrat blad- och blommotiv (samma som antependium nr 4). Röd linnerand med broderad text: Ord av evighet. Bredd 45, höjd 55. Utförd hos Libraria 1941. – 2. Av violett damast (samma som antependium nr 5). Guldbroderi; fem kvadrater sammanställda till ett grekiskt kors. Bredd 45, höjd 56. Komponerad av Inga Johansson, utförd hos Licium 1963. Gåva från Tyresö kyrkliga syförening (inv 1951–). – 3. Av grön damast (samma som antependium nr 7). Rundel i blått, omgiven av en guldsnodd, innehållande Kristusmonogram i guldbroderi. Bredd 45, höjd 56. Komponerad av Inga

Johansson, utförd hos Licium 1968. Gåva av Tyresö kyrkliga syförening (inv 1951-).

Bokstöd: – 1. Av trä, klätt med röd sammet. Broderier i guld och grönt, röd frans. Bredd 34, höjd 44. 1800-talet. Stulet vid inbrott i november 1976. – 2. Dyna av svart sammet. Silverbroderier och silverfrans. Bredd 47, höjd 35. 1800-talets mitt. Skänkt av greve Stackelberg vid döttrarnas första nattvardsgång (inv 1854). Stulen vid inbrott i november 1976.

Mattor: – 1. I ryateknik med geometriskt mönster i olika färger, »Livets mosaik». Komponerad av Märta Gahn. Längd 305, bredd 108. I sakristian. Gåva 1956 av Tyresö församling, Tyresö syförening och Tyresö konfirmanders syförening (inv 1951-). – 2. I röllakan. Stilsierat mönster, symboliserande »Himmelrikets port», milda färger i grått, turkos, gult och blått. Längd 385, bredd 210. Komponerad av Inger Sarin, vävd vid Visby vävstuga. Inköpt 1978 med bidrag från bla Tyresö kyrkliga syförening och Bollmora kyrkliga syförening. I koret. – 3. I röllakan. Stilsierat mönster, symboliserande »Fiskafänget», milda färger i grönt, gult, grått och turkos. Längd 372, bredd 174. Komponerad av Inger Sarin, vävd vid Visby vävstuga. Inköpt 1978 med bidrag från bla Tyresö kyrkliga syförening och Bollmora kyrkliga syförening. I koret.

Kollekthåvar: – 1. Av röd sammet, foder av läder. Guldfrans, guldgäloner. Hylsa av silver, svarvat träskäft. Mycket sliten, ej i bruk. Skänkt 1686 av rådmannen Oloff Hansson.¹³³ På håven fanns ursprungligen en silverbjällra, deponerad hos SHM 1961, inv nr 26687. – 2. Av röd sammet, foder av läder. Guldfrans, guldgäloner och guldtöfs. Hylsa av mässing, brunt träskäft. 1900-talet. – 3. Av violett damast, foder av skinn. Guldgäloner, passpoaler av guld, guldtöfs. Broderi i guld och olika violetta nyanser, geometriskt mönster. Svart träskäft. Gjord hos Licium 1964.

Brudpäll i rött atlassiden med praktfullt guldbroderi i relief (fig 66 a–c). I varje hörn ett lejon inom medaljong, omgiven av hög, kandelaberliknande blombukett. På sidorna en större blombukett omgiven av två mindre. Mellan buketterna små rundlar av den röda atlasen, var och en med broderier i form av en blomkrona. Hela broderiet är utfört med guldtråd, lan, kantiljer, snoddar och paljetter samt något silke i läggsöm och plattsöm. Runt kanten i tungor knyplad guldspets, överströdd med paljetter, bredd 17. Foder av grönt atlassiden. I hörnen hankar av blå- och vitrandiga linneband, varav tre stycken återstår, bredd 5,5. Brudpällens längd 113,5, bredd 108. 1600-talet. Skänkt 1759 av Gustava Sabina von Düring tillsammans med en rad brudsmücken, behandlas närmare under Brudkronor

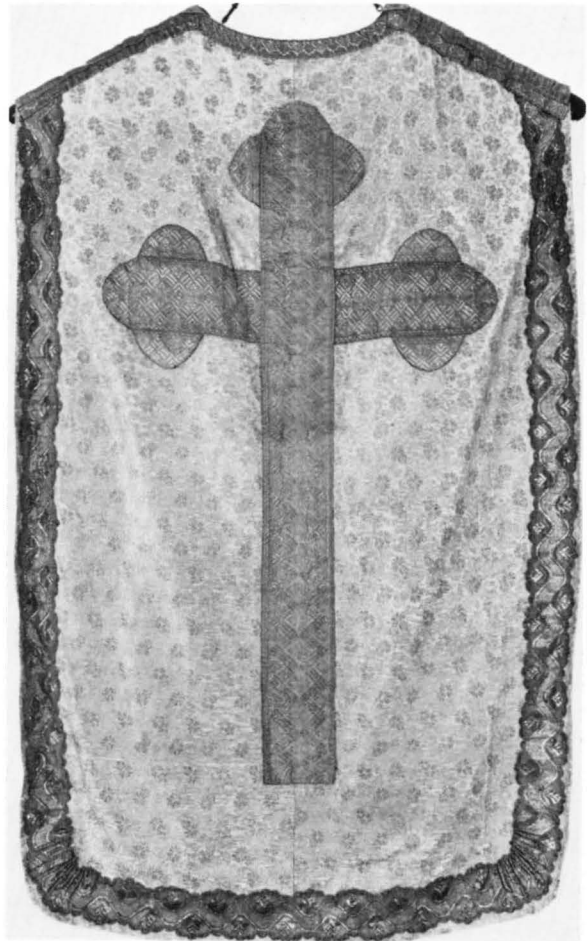

Fig 65. Mässhake i vit, blommönstrad silverbrokad. Tyget troligen från Frankrike. 1600-talets senare hälft. Dekor av band från 1700-talet. SHM inv nr 26688. Foto 1978.

White chasuble, flower-patterned silver brocade. The cloth probably from France, latter half of the 17th century. The orphreys date from the 18th century.

och smycken, att användas av traktens bondbrudar på deras högtidsdag (O I). Konserverad 1976 av Pietas, nr 5494.¹³⁴

Försvunna textilier

Förutom de textilier, som omtalas i samband med kappellen, märks följande: – Antependier: – 1. »Af fint blommerat swart Kaff.» Skänkt 1643 av Gustaf Oxenstierna och Maria Sofia de la Gardie (O I). – 2. »Et utwalt skönt altarkläde . . . af pärlsticker arbethet.» Skänkt 1647 av Gustaf Oxenstierna och Maria Sofia de la Gardie. – 3. »Af gyllendook blomerat och mz 3 tuar

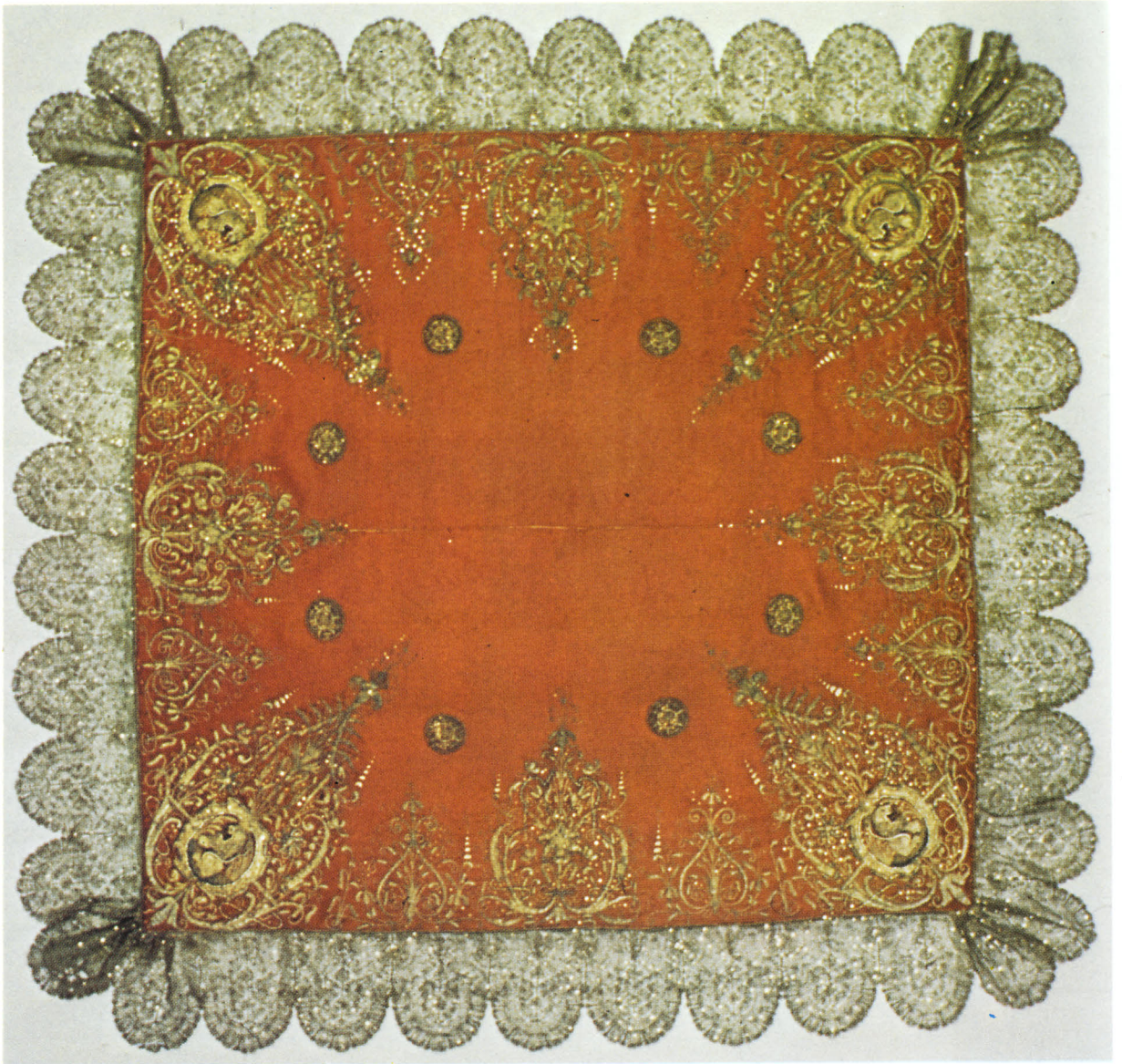

Fig 66 a–b. Brudpäll av rött atlassiden med guldbroderier i relief. 1600-talet. Th detalj. Foto 1976.

Bridal canopy of red atlas silk with gold embroidery in relief; 17th century. Right, detail.

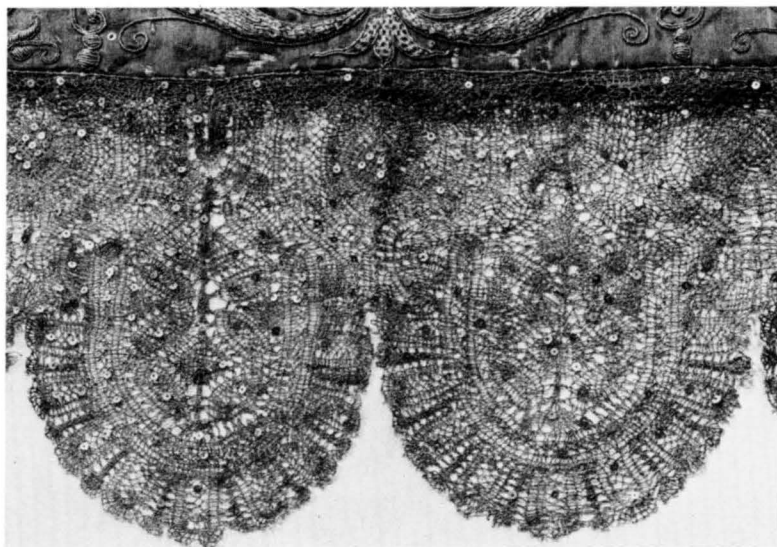

Fig 66 c. Spets, guld, detalj av fig 66 a.
Foto 1978.

Gold lace, detail from figure 66 a.

händers bred gullknyttningh.» Skänkt 1667 av Maria Sofia de la Gardie (O I). 1773 var antependiet obrukbart och spetsarna bortsprättade (inv). Spetsarna såldes 1833 (inv 1830). – 4. »Af hwitt Silfwer-Moir, fastsatt på en Trädram, med två rader breda Guld-Galoner omkring.» Skänkt 1772 av Carl Fredrik Scheffer (inv 1773).¹³⁵ – 5–6. Ett rött av bomull samt ett vitt dito med spetsar. Skänkta av änkefru Råstrand (inv 1854). – 7. Ett vitt med spetsar. Skänkt av greve Stackelberg till dottrarnas första nattvardsgång (inv 1854).

Mässhakar: – 1. »Aff öfwer alla måtton skön gyllendook underfordrat med Röde tafft och med härligh bred gullknyttningh.» Skänkt 1667 av Maria Sofia de la Gardie (O I). 1830 var mässhaken icke längre i bruk; spetsarna såldes 1835 (inv 1830). – 2. »Af swart sammet fordrat med swart bast. Ett stort Crucifix på ryggen fastsydt utaf silfwerduk med silfwer galoner omkring; samt under Crucifixet åtalet 1753 och öfwerst på Crucifixet IHS.» Skänkt 1753 av Catharina Margaretha Bonde (O I).

»Et utwalt sköönt hyende på altaret, mechta skööna barn christningz kläder». Skänkta 1649 av Maria Sofia de la Gardie (O I).

Bårkläde med Oxenstiernas vapen och kors, gjort av pärlstickaren Påwel Rolandt 1640, som för detta fick en ersättning av 30 daler kopparmynt. Omtalas i samband med Gabriel Gustafsson Oxenstiernas begravning (se not 90).

Oxenstiernska gravmonumentet

Monumentet består av två sammanfogade huvuddelar; tumba med vilande figurer och väggepitafium med om-

givande skulpturer. Uppsatt mot korets sydvägg på en plattform i höjd med högkoret. Materialet är gråsvart, vit och gråstrimmig marmor (fig 67).

Tumbans framsida består av två breda, förkroppade pilastrar med en utanpåliggande fyllning i ljusare marmor och ett mittparti med Oxenstiernas och Bielkes vapen inom en hjärtsköld, omgiven av lövverk och inramad av oval kartusch med broskverk. Tumbans mått: längd 194, bredd 128, höjd 132. De vilande gestalterna föreställer Gabriel Gustafsson Oxenstierna och hans första hustru Märta Agneta Bielke (d 1620). Han klädd i rustning, med ett brett band från höger axel ned till vänster sida. Hon i slät blus, veckrik kjol och fotsitt dok. Vid fotändan stående hjälm med bladbuske. Figurernas längd ca 170.

Överdelen består av en kolonnställning, som bär ett entablement med bruten gavel och attika. Den predellaliknande sockeln flankeras av två putti. I mittpartiet minnestavla flankerad av korintiska kolonner med gråstrimmiga skaft, vita baser och kapitäl. På vardera sidan sexton anvapen, delvis kompletterade vid restaureringen 1933.¹³⁶ Vid yttersidorna broskverk med ansiktsmasker och två kvinnliga gestalter, Fortitudo (Styrkan) hållande en kolonn och Justitia (Rättvisan) med svärdfäste, högra handen har tidigare hållit en våg. De har mantelhöljda överkroppar och löst draperade, långa ländkläden. Kropparna, i synnerhet den hos Fortitudo, visar en manieristisk vridning, och ansikten och lemmar är väl utformade. Figurernas höjd ca 115.

På entablementets gavlar vilande, uppåtblickande kvinnliga gestalter, rikt draperade. Upptill ovalt fält inom kartusch i broskverk. Överst Fama (Ryktet) i

Fig 67a. Oxenstiernska gravmonumentet. Gråsvart, vit och gråstrimmig marmor. Gjord av Heinrich Wilhelm, troligen i Hamburg, uppsatt omkr 1643. Foto 1978.

The Oxenstierna mausoleum. Greyish-black, white and grey-veined marble. Made by Heinrich Wilhelm, probably in Hamburg; installed c 1643.

Fig 67b. Gabriel Gustafsson Oxenstierna och hans första hustru Märta Agneta Bielke. Detalj av fig 67 a. Foto NordM 1933.

Gabriel Gustafsson Oxenstierna and his first wife, Märta Agneta Bielke. Detail from figure 67 a.

friskulptur med numera försvunnen basun. Monumentets totala höjd ca 720.

Inskrift på minnestavlan:

D. O. M. / ET ÆTERNÆ MEMORIÆ / DILECTISSIMORUM
PARENTIUM / DNI GABRIELIS GUSTAVI E. L. BARONIS IN
KIMITO / DN IN TÖRESÖO ET STUREFORSÄ / QVI / EX

ILLUSTRISSIMA ET ANTIQVISSIMA / OXENSTIERNIORUM
FAMILIA A. C. CICLXXXVII ORIUNDUS / IN IUVENILI
ÆTATI STUDIJS ET PEREGRINATIONIB. CLARUIT / IN VIRI
LI PRIMUM CELSISS: OSTROGOTHIÆ DUCI JOHANNI / POST
EA POTENTISS. REGI GUSTAVI MAGNO CONCILIARIUS. /
SENATORIA AUTORITATE ET VARYS IN DANIAM ANGLI
AM. / BELLICUM ET GERMANIAM LEGATIONIBUS CON
SPECTUS FUIT / TANDEM. / COMMUNIBUS REGNI ORDI
NUM

VOTIS / REGINÆ AUGUSTÆ TUTOR SUECIÆ DROTZET ET /
ADMINISTRATOR / PIUS PENDENS MIRA COMITATE ET FA
CUNDIA / REGNO CUM CÆTERIS QUATOUR COLLEGIS. /
GRATISS: OMNIUM SUECORUM APPLAUSU / SEPTEM AN
NOS PRÆFUIT / DONEC / A. C. CICICXL ÆTATIS SUÆ LIV. /
SATUR GLORIÆ DIGNUMO. PIA VITA APPETENS MORTEM. /
TRISTE SUI DESIDERIUM PATRIÆ RELIQUIT / NEC NON /
DN. MÆRTÆ TURONIS FILIÆ / EX INCLUTA BIELKIORUM
FAMILIA A. CICLXXXV NATÆ / ANNO CICICXX DE
NATÆ / MONUMENTUM HOCCE FIFY / GUSTAVUS. TURO.
IOHANNES. GABRIEL / OXENSTIERNY POSUERUNT /
QUORUM PRIMUS / PRÆDY HUIUS TORESOENSIS PATERNÆ

Fig 67c. Kartusch på tumbans framsida, hjärtformad sköld med Oxenstiernas och Bielkes vapen. Detalj av fig 67 a. Foto 1978.

Cartouche on the front of the tomb-chest, a heart-shaped shield with the Oxenstierna and Bielke coats-of-arms. Detail from figure 67 a.

Fig 67 d och e. Fortitudo och Justitia. Detaljer av fig 67 a. Foto 1978.

Fortitudo and Justice. Details from figure 67 a.

Q. VIRTUTIS HERES / R. S. SENATOR ET CONCILIARIUS
CANCELLARIUS / A. CICCXLVIII IN IPSO ÆTATIS FLORE
ABREPTUS / CUM SORORE MARGARETHA OXENSTIERNNA /
HIC PARENTIBUS IUNCTUS EST.

(= Till Guds Den Högstes Ära. Och till evigt minne av
Våra älskade föräldrar Herr Gabriel Gustafsson Friherre
till Kimito Herre till Tyresö och Sturefors som född
av den berömda och gamla Oxenstiernska familjen år

efter Kristi börd 1587 i sin ungdom idkade utrikes studier i sin mannaålder var kansler åt hans höghet hertig Johan av Östergötland och hans majestät konung Gustaf den store riksråd samt avgick på olika beskickningar efter varandra till Danmark, England, Nederländerna och Tyskland. Efter rikets ständers samfälliga begäran stod han i sju år med alla svensks tacksamma bifall i spetsen för regeringen tillika med övriga fyra

Fig 67f. Putto i svickeln mellan tumba och epitafium. Detalj av fig 67 a. Foto 1978.

Putto in the spandrel between the tomb-chest and the memorial tablet. Detail from figure 67 a.

regeringskolleger såsom förmyndare för Sveriges vördade Drottning såsom Drots och ledare saktmodig, stödjande sig på en förunderlig mildhet och vältalighet till dess att han år efter Kristi börd 1640 i sitt 54:e levnadsår mätt av ära och värdighet under en from levnad eftertraktande döden lämnade åt sitt fädernesland en bitter saknad, och Fru Märta, Tures dotter av den berömda Bielkeska familjen född år 1585 och död år 1620. Detta monument upprestes av sönerna Gustaf, Ture, Johan, Gabriel Oxenstierna av vilka den förste är arvtogare till detta gods Tyresö och faderns utmärkelse. Riksråd och kansliråd. År 1648 borttryckt i själva blomman av sin ålder tillika med sin syster Margaretha Oxenstierna här förenad med sina föräldrar.) Av inskriften framgår att den utförts tidigast 1648, efter Gustaf Oxenstiernas död.

I sitt testamente föreskrev Gabriel Gustafsson Oxenstierna, att 1000 riksdaler skulle anslås till ett epitafium över honom samt de fyra sönerns moder

och syster. De två sistnämnda, som begravts i Linköping, skulle två av sönerna resa ner för att hämta och gravsätta i Tyresö.¹³⁷

Trots att några arkivaliska uppgifter om vem som var mästaren till monumentet ej stått att finna, kan detta av flera skäl med stor säkerhet tillskrivas den kände bildhuggaren Heinrich Wilhelm, en uppfattning som också redan är allmänt vedertagen. Redan 1634 hade Gabriel Gustafsson Oxenstierna kontakt med Heinrich Wilhelm, som då hade sin verkstad i Hamburg, för en beställning av ett epitafium över Svante Stenbock. Detta epitafium uppsattes 1637–38 i Uppsala domkyrka.¹³⁸ Det ter sig därför naturligt, om Oxenstiernas arvingar vände sig till denne bildhuggare med beställningen av ett epitafium över sin fader. Att epitafiet är ett beställningsarbete och ej utfört på platsen framgår bl a av att det varit nödvändigt urholka en del av en murpelare för att få plats med den ena av sidofiguerna, Fortitudo.

1643 eller tiden närmast därefter var Wilhelms gesäll Jörgen Meintz verksam i Tyresö,¹³⁹ förmodligen med uppsättandet av epitafiet. Det är troligt, att även Heinrich Wilhelm själv vistades i Sverige vintern 1643–44 och då arbetade med uppsättandet av sina beställningsverk.¹⁴⁰ Heinrich Wilhelm kom att bli familjen Oxenstiernas speciella bildhuggare och utförde ett flertal epitafier för denna. Stora stilistiska likheter finns också mellan monumentet i Tyresö och andra kända verk av Wilhelm, tex i Stockhoms Storkyrka, Riddarholmskyrkan, Jäders kyrka, Uppsala domkyrka och Österåkers kyrka.¹⁴¹

Enligt en uppgift från 1654 skulle Maria Sofia de la Gardie detta år ha låtit »förfärdiga sin Sal. Swärefadher Epitafium» (O I). Den 9 mars 1655 betalade hon 100 daler kopparmynt till Bengt Pijhll för »Epitaphiums Ahrbethe».¹⁴² Bengt Pihl (Pijhll, d 1671) var bokhållare och gift med Catharina Wilhelms (d 1681), dotter till Heinrich Wilhelm.¹⁴³ Det är troligt att arvingarna var ansvariga för fullbordandet av verk beställda hos Heinrich Wilhelm. Något bildhuggeri har Pihl dock knappast utfört, utan hans uppdrag i Tyresö gällde förmodligen uppsättandet av inskriftstavlan eller eventuellt en komplettering av texten på denna.

Samtliga här nämnda faktorer talar för att Heinrich Wilhelm var mästaren till gravmonumentet i Tyresö. Det torde ha utförts i Hamburg åren 1641–43, uppsatts i Tyresö 1643–44, troligen av Heinrich Wilhelm själv med hjälp av gesällen Jörgen Meintz samt arbetet med inskriftstavlan slutförts 1654–55 av svärsonen Bengt Pihl.

Restaurerat 1933, varvid en del anvapen kompletterades. 1978 restaurerat av konservator Lars Göthberg.

Fig 68 a. Gabriel Gustafsson Oxenstiernas epitafium. Kvinnofigurer på sidostycken. Detalj av fig 1. Foto 1978.

Memorial tablet to Gabriel Gustafsson Oxenstierna. Female figures at the sides. Detail from figure 1.

Gabriel Gustafsson Oxenstiernas epitafium

Epitafium i snidat, målat och förgyllt trä, uppbyggt i avsatser, med arkitektonisk inramning (fig 1).

Mittpartiet består av en oljemålning med motivet Kristi förklaring, kopia av Rafaels målning med samma namn. Rundbågig inramning, i svicklarna lövverk. Målningen flankeras av korintiska kolonner; basparti med beslagsverk, skaft med slingrande vinrankor. I sidorna stående änglar i halvfigur, voluter och beslagsverk (fig 68 a). Ovanför målningen ett smalt bjälklagsliknande parti med texten: ET NOS IMMVTAIMVR / I. COR.XV. (=Och vi skola förvandlade varda.) Texten flankeras av förkroppade konsoler med kvinno- och änglahuvuden, som bär upp ett entablement.

Den övre delen har i mittpartiet en oljemålning före-

ställande Kristi himmelsfärd. Målningen flankeras av refflade doriska pilastrar med änglahuvud på socklarna, som bär ett bjälklag med text och en trekantsgavel med Jehova i hebreiska bokstäver. Texten på bjälklaget lyder: ASCENDIT DEVS IN IUBILO / PSAL.XLIV (=Gud är uppfaren med fröjd). I sidorna bladverk och vindruvsklasar samt socklar med stående kvinnogestalter (fig 68 a). Till vänster Fides (Tron) med en kalk och till höger Spes (Hoppet) med ett ankare.

Överstycket flankeras av volutliknande partier med överst Caritas (Kärleken) med ett barn på armen och ett äpple i andra handen, vid fötterna ett andra barn (fig 68 c).

Under det stora mittpartiet ett rektangulärt basparti med oval inskriftstavla inom volutkartusch. Inskrifts-

Fig 68b. Sidopartier av överstycket. Detalj av fig 1. Foto 1978.

The wings of the head-piece. Detail from figure 1.

Fig 68c. Caritas, krönfigur. Detalj av fig 1. Foto 1978.

Charity, the crowning figure. Detail from figure 1.

tavlan består av en kopparplatta med text i guld mot svart botten, sekundärt insatt med ett par enkla spikar. Under finns en inskriftstavla av ekpannå med rester av grundering men med utplånad text, endast små guldrester i överkanten. Förkroppade konsoler med spetsiga sköldar; till höger en bevingad drake med stjärten lindad kring nedre delen av ett kors, på ömse sidor om korset bokstäverna TT / CV. Till vänster hjärtsköld med kors och bokstäverna IHΣ omslingrade av en orm, flankerad av texten HOC SAPE. Sidostycken med voluter och kvinnoansikten. Text på inskriftstavlan: IN MEMORIAM CARISSIMI PATRIS / ILLVSTRISSIMI D:NI GABRIELIS OXENSTIERN / R.S.ARCHI DAPIFERI ET TEMPLI HVIVS ORNAMENTUM HOCCE POSVIT FILIVS GABRIEL / OXENSTIERN LIB. BARO DE KIMITO: / DOMINVS IN SMEDBY ET NORDVIK ANNO CHRISTI MDCXLI. (= Till minne av vår

Fig 68 d. Gabriel Gustafsson Oxenstierna. Porträtt, målat av Cornelius Arentz 1640. Detalj av fig 1. Foto 1978.

Gabriel Gustafsson Oxenstierna, a portrait painted in 1640 by Cornelius Arentz. Detail from figure 1.

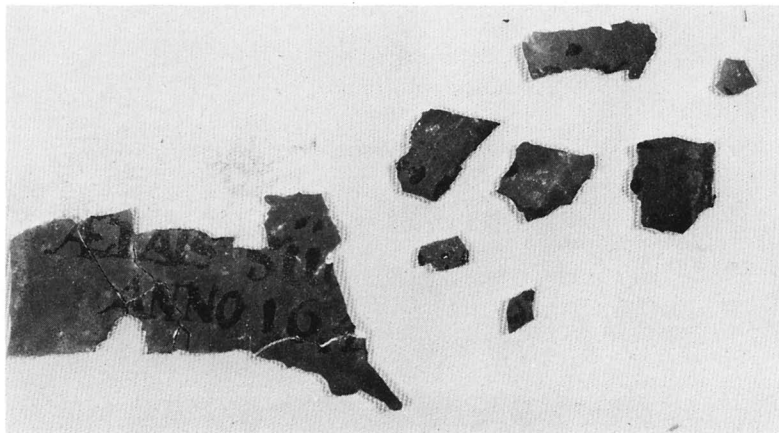

Fig 68 e. Fragment av tidigare porträtt med texten: Anno 164. Foto 1978.

A fragment of an earlier portrait with the text: Anno 164.

käre fader Riksdrotsen högtberömde Herr Gabriel Oxenstierna och till denna kyrkas prydnad har sonen Gabriel Oxenstierna, Friherre till Kimito, Herre till Smedby och Nordvik upprest detta monument år efter Kristi börd 1641.)

Epitafiet avslutas nedtill av en kartusch med bandverk, voluter och fruktknippen samt en oljemålning på kopparplatta med Gabriel Gustafsson Oxenstiernas porträtt (fig 68 d). På målningen inskriften: Anno Suae Aetatis 53. Christi 1640. Porträttet, som är av hög kvalitet, kan med visshet tillskrivas konterfejaren Cornelius Arendtz, då denne var verksam i Tyresö vid denna tid.¹⁴⁴ Under den sekundärt insatta kopparplattan finns en ekpannå av samma format, med rester av grundering samt med lösa, smärre bitar av oljefärg tillhörande ett porträtt. Av dessa bitar har kunnat fogas samman texten: »Anno 164» (fig 68 e). Epitafiets totala höjd ca 650. Restaurerat 1978 av konservator Lars Göthberg, varvid förgyllningen fästes, smärre retuscheringar gjordes och målningarna fernissades.

Ett mycket likartat epitafium finns i Stockholms Storkyrka. Storlek, komposition och materialbehandling överensstämmer så nära att de båda epitafierna måste anses härröra från samma kulturkrets. Epitafiet i Storkyrkan är polskt krigsbyte och kommer från det forna ostpreussiska biskopsdömet huvudstad Frauenburg, som intogs, plundrades och förstördes av svenskarna år 1626. Delar av den ursprungliga inskriften på epitafiet är synliga, och av dessa framgår, att det uppsattes i domen, troligen som altartavla, av en av dess kaniker, Andreas Steinhalsen.¹⁴⁵ Före förstörelsen av domen i Frauenburg fanns där nitton altaren med uppsatser, och därefter endast ett fåtal.¹⁴⁶ Det är tänkbart att även epitafiet i Tyresö togs vid detta tillfälle. Dateringen av epitafiet måste då sättas till före 1626. Efter

30-åriga kriget tillkom ett stort antal altaruppsatser i Frauenburg, vilka i stora drag visar en gemensam stilriktning och arkitektonisk uppbyggnad med epitafiet i Tyresö.

Begravningsvapen

Begravningsvapen av snidat, målat och förgyllt trä. – 1. Vapen för friherreliga ätten Oxenstierna. Bladkrans med änglahuvud och voluter, omgivande lövverk av målad och förgyllt plåt. Hjälmprydnad: friherrekrona, oxpanna med horn. Höjd 94, med bärstång 277. Bars vid riksdrotsen Gabriel Gustafsson Oxenstiernas begravning den 9 mars 1641. – 2. Vapen för grevliga ätten Oxenstierna. Bladkrans med änglahuvud, omgivande lövverk av målad och förgyllt plåt. Hjälmprydnad: grevekrona, oxpanna med horn. Höjd 107, med bärstång 277. Bars vid Gustaf Oxenstiernas begravning den 22 oktober 1648. – 3. Huvudbanér för riksrådet Kristoffer Gyllenstierna av Eriksberg, begravnen den 16 april 1707¹⁴⁷ (fig 69). Huvudskölden, indelad i nio vapenfält, flankeras av akantusverk med inkomponerade stående odjur. Tre hjälmar, krönta med adelskronor. Hjälmprydnader: stående grip med bila, uppåtsträckta armar hållande spegel omgiven av palmlblad, St Görans strid med draken. Nedtill inskriftstavla, inramad av akantus och voluter, flankerad av putti, med inskrift: »Kongl. May^{ts} Troo Man, Råd, Öfwer-Ståthållare och GeneralLieutenampt af Infanterie, Den Högwälborne Herren och Grefven Herr Christopher Gyllenstjerna, Grefve till Eriksberg, Frijherre till Erikslund, Giällnäs och Öjern etc. är Född A^o 1639 d. 17 Nov. på Wijborgs Slått och i Herranom afsomnade utji Stockholm A^o 1705 d. 14 Iunii.» Höjd 202. Burchart Prechts stil. – 4–5. Anvapen till föregående, ett för fädernet och ett för modernet (fig 69 b). De med adelskronor krönta

Fig 69a–b. Begravningsvapen, huvudbanér för riksrådet Kristoffer Gyllenstierna, död 1705. Ovan anvapen, mödernet. Burchard Prechts stil. Foto 1978.

Funerary coat-of-arms for Privy Councillor Kristoffer Gyllenstierna, †1705. Ancestral excutcheon, maternal, above. Burchard Precht's style.

Fig 70. Begravningsvapen, huvudbanér för fältmarskalken Christopher von Düring, död 1759. Foto 1978.

Funerary coat-of-arms of Field Marshal Christopher von Düring, †1759.

Fig. 71. Värja i stål. Tillverkad i Solingen, 1600-talets början. Har tillhört Gabriel Gustafsson Oxenstierna. Foto ATA.

Steel sword, made at Solingen, beginning of the 17th century. Belonged to Gabriel Gustafsson Oxenstierna.

vapnen har inkomponerats på fem olika nivåer bland lövverk, flygande draperier, lansspetsar och kanonmynningar. Nedtill avslutning med mussla, akantusblad och korallstammar. Vapen för fädernet: Gyllenstierna, Grip, Bielke, Hogenschild, Ribbing, Stenbock, Kagg, Forstena; för mödernet: Yxkull, Anrep, Yxkull, Ungern, Oxenstierna, Trolle, Gera, Färla. Höjd 195. Restaurerades 1978 av konservator Lars Göthberg. – 6. Huvudbanér för fältmarskalken greve Christopher von Düring, död 1759 (fig 70). Fyrdelad sköld med hjärtsköld, omramad av serafimerkedja. Flankerande rödmålade gripar. Tre hjälmar, krönta med adelskronor. Hjälmprydnader: bevingat kors med fyra kronor på en stolpe, bockhuvud mellan vesselhorn, stående grip hållande två fanor. Inskriftstavla, nedtill avslutad med lagergirlander, med inskrift: »Kongl. May^{ts} Högtbetrodde Man Fältmarskalk, Öfverståhållare, Ridd. och Comm. af K. May^{ts} Orden Högvälb. Hr Grefve Iohan Christopher von Düring, Född d. 22 Iulii 1695, Död d. 5 Januarii 1759. Blef Gift d. 2 Febr. 1720 med Kongl. Rådets Grefve Carl Bondes dotter Fröken Ca-

tharina Margaretha Bonde.» Höjd 206. – 7. Vapen över Philip Henrik von Truchsess de Wetzhausen med årtalet MDCLXV. Helt plant, målat i rött och gult. Sköld med två schackrutiga bjälkar i rött och vitt, förgylld botten. Hjälmprydnad: helgonbild inom vesselhorn. Inskriftstavla med oläslig text. Höjd 85, med bärstång 218.

Försvunna begravningsvapen

1. – Till Gabriel Gustafsson Oxenstiernas begravning 1641 målade »Jahan Asmund Conterfejjer» sexton anor på svart taft, vilka bars på ömse sidor om kistan enligt den uppgjorda processionsordningen. För sitt arbete fick målaren 50 daler silvermynt.¹⁴⁸ Tillhörande huvudbanér utfördes på svart damast, fanorna samt hästens klädnad av svart taft.¹⁴⁹ Det är troligt att samtliga föremål gjordes av samme målare, vilken torde ha varit identisk med Johan Assman.¹⁵⁰ 1830 hängde ännu Oxenstiernska sorgfanan på läktaren (inv). – 2. Till Gustaf Oxenstiernas begravning 1648 gjorde Johan Målare »Salig Herrens anor», till en kostnad av 80 daler silvermynt (räk). Även i detta fall torde målaren ha varit Johan Assman.

Värjor

Värjor: – 1. Fäste av gjutet stål; korgformigt, omslutande handen, böjda skänklar med knoppformig avslutning (fig 71). Handtaget lindat med tvinnade och kedjeflätade trådar. Pärnformad knopp. Dekor bestående av rankverk och bevingade fantasigestalter i relief. På klingan inskrifterna: SOLI DEO GLORIA (=gudi allena äran); SPES MEA EST DEO (=Gud är mitt hopp) samt solingensmeden Jaspas Bongens stämpel. 1600-talets början.¹⁵¹ Har tillhört Gabriel Gustafsson Oxenstierna, tidigare fäst vid dennes begravningsvapen (nr 1). Stulen vid inbrott i juni 1975. – 2. För civilt bruk. Fäste av silver med knopp, vridna skänklar, avslutade med knopp. Gjuten och ciselerad dekor; ansiktsmasker, voluter, stiliserade bladmotiv. Klinga av järn. Längd 106. 1600-talets mitt.¹⁵² Har tillhört Gustaf Gabrielsson Oxenstierna, tidigare fäst vid dennes begravningsvapen (nr 2).

Gravhällar

Gravhällar: – 1. Av röd polerad marmor (fig 72). Ram med broskverk i plattskärning, förgylld inskrift: HAR NEDHAN UNDER / LIGGER FORDOM / DYGD SAMMA MATRONA / HEDHERLIGH H: / AROLLONIA PASTORIS / PETRI BRUNNI / S:HUSTRU OCH / THERAS LILLA / SON ANDREAS / BEGRAFFNE THEN / 14 JANUARY / ANNO CHRISTI / 1637.

Längd 90, bredd 58. Inmurad i norra väggen, väster om predikstolen. Enligt inskriften skedde begravningen innan kyrkan uppfördes. Vid golvlägningsarbeten år 1956 påträffades under golvet, i mittgången, rakt söder om predikstolen, resterna av en tegelmurad gravkammare, som skadats vid tidigare värmeledningsarbeten (ATA). Det är möjligt att det var på denna grav hällen ursprungligen hade sin plats men flyttades vid kyrkans uppförande.

2. Av rödaktig kalksten. Ram med rundlar i hörnen. I mitten oval med inskrift: HÄR VNDER HWILA / ARW OCH WÄLLÄRD / HER PETRUS BRUNNIUS / FÖDD 1604 ORDIN^t 630 / BLEF PAST 633 I TÖRESÖ / SAL: AFSOMNADE 668 / MÅD 2 SINA HUSTROR / SAL: / APOLLONIA PAULI / PAST^s DOTT I NÄSHULTA / OCH / CECILIA SAMUELUS / PAST^s DOTT I WÄRMDÖÖ / GUD GLÄDJE SIÄLARNE. Längd 210, bredd 135. I koret.

3. Av rödaktig kalksten. I hörnen rosor inom rundlar. Strax under mitten oval med timglas samt döds-kalle över korslagda ben. Inskrift i nedsänkt relief: HÄR LIGGER BEGRAFWEN // TULFÖRWALTERS WEDH / DALERÖÖN CHRISTIANN / BREDSCHNEIDERS DOTTER / IVNGFRU ELISBET HENNES / ÄLDER WAR 10 ÅHR OCH / BLEF BEGRAFWEN / DEN 14 MAY ANNO 1648. Längd 210, bredd 150. I koret. Har tidigare haft sin plats i mittgången.

4. Av grå kalksten. Rektangulärt inskriftsparti, under detta rundel med insignierna: Passare, hålyxa, bila, skarvyxa, vinkelhake och hammare. Inskrift: DENNA · STEN · OCH · LÄGERSTAD · HÖRER / MEST · JOHAN · LABAN · OCH · HANS · KÄRE / HVSTROR · OCH · BARN · TILL · SOM · HÄR / VNDER · LIGGA · BEGRAFNA · NÄMBLIGA / H: MARGARETA · ANDERSDOTTER · ME / DH · SIN DOTTER · MARGARETA · LABAN / SAMPT · H. EMERENTIA · LARSDOTTER / LUNG · MEDH · SIN · DOTTER · EMERANTIA / LABAN · SA: OCH · H. CHRISTINA · PEDER / DOTTER · NORRE · MEDH SINA 2 DÖTTRAR / MARIA · LABAN · OCH · MAGDALENA · LA / BAN · HVAR · SIÄLAR · GUDH · EVUNNER / LIGA FRÖGDE · AO 1690. Längd 204, bredd 154. I koret. Ursprunglig plats på kyrkogården (inv 1830), flyttades till mittgången troligen 1861 (st prot) och till koret 1956 (ATA).

5. Av grå kalksten. I hörnen rundlar med rosor. I mitten rundel med passare, vinkelhake och hjul inom ram med förkrumpt broskverk. Inskrift runt kanten: SA · ELSKADE GVD · / WERDENA · AT · HAN · VTGAF · SIN · EENDA · SON · / PA · THET · AT · HWAR · OCH / EN · SOM · TROOR · PA · HONNOM · SKAL · ICKE · FÖRGAAS / VTAN · FA · EWINNERLIGIT · LIIF · IOH · 3 · CAP · Inskrift i mittpartiet: HER · LIGER · BEGRAVEN · / S · M · MATIAS · MOLLER · MEDH / EN · SINLILLE · DOTTER · / VIELREN ·

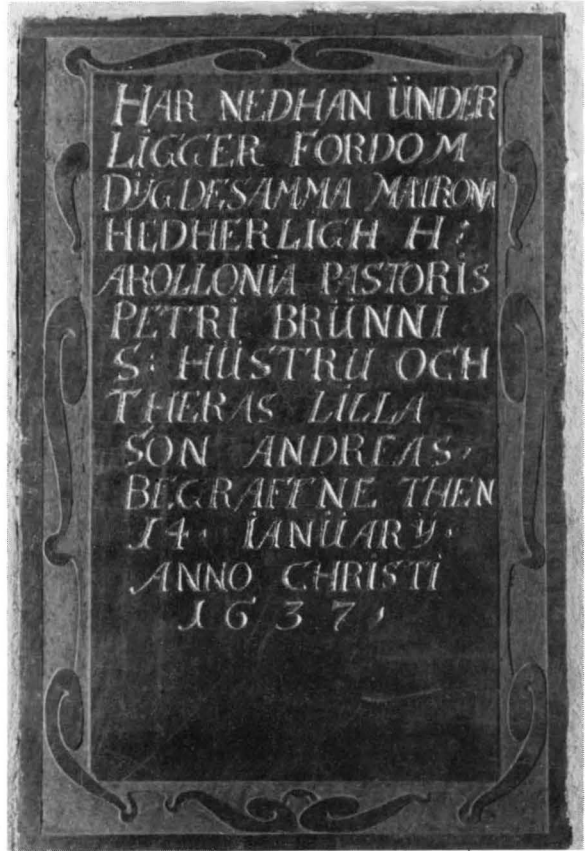

Fig 72. Gravhäll över pastor Petrus Brunnius' hustru och son, 1637. Röd marmor. Foto 1978.

Grave slab in memory of the wife and son of Vicar Petrus Brunnius, 1637. Red marble.

SGELGVGDH · NA / DIG · WARRE · ANNO 1679. Längd 196, bredd 124. I koret. Har tidigare legat i mittgången.

6. Av grå kalksten. Ingen dekor. Sliten. Inskrift: 1753 / LÄT KYRKIOHERDEN I TYRESÖ / D: CHRIST: HESSELBERG / TILLREDA DENNA STEN / FÖR SIG SIN HUSTRU / OCH BARN ATT HWILA / UNDER. Längd 180, bredd 142. I koret. Ursprunglig plats på kyrkogården, flyttad till mittgången 1861, till koret 1956.

7. Av rödaktig kalksten (fig 73). Dekor och inskrift i nedsänkt, hög relief. I hörnen rundlar; i de övre änglahuvuden, i de nedre rosor. Runt kanten textband med inskrift: S · M · AREND · SCLOTT / GESTORBEN VFF VD BY DEN · 11 · / MARTY ANNO 1644 / GOTT SEY MIR GNEDIG. I mitten sköld inom blad- och rosenkrans, i skölden hjärta med kors och initialerna A S. På ömse sidor om bladkransen konsoler med bladornament, på konsolerna döds-kalle resp timglas. Inskriftstavlur med volut-

Fig 73. Gravhäll över Arendt Schlott, död 1644, den förste pappersmakaren i Sverige. Rödaktig kalksten. Foto 1978.

Grave slab in memory of Arendt Schlott, †1644, the first papermaker in Sweden. Reddish limestone.

Fig 74 (th). Minnessten över kyrkans tillkomst. Av rödaktig, polerad sandsten. Foto 1978.

Stone in memory of the creation of the church. Polished, reddish sandstone. Right.

kartuscher. Inskrift på hällens övre del: HIER LIEGET ARENDT SCHLOTT / DER GUT PAPIER KUND MACHEN / DER DIE WISSENSCHAFTTEN / SCHWEDEN ERST GEBRACHTDER / ACHT VND SECHZICH IAHR DER / TUGEND NACH GETRACHTDER / KUNT ENTLAVFEN NICHT DEM TOD / AUS SEINEM RA-EN. Inskrift på hällens nedre del: ANNO 1651 DEN 5 NOVEMBER / IST DIEHRVNDTVIELTVGENT / SAHM-RAWDORETHEADAMES / LARSVLRICHS-DOCHTERS ELIGIN / HERRENENTSCHLAFENGOTVER / LEIHEVNSSAMPTIHRREINFRLICHE / AVFERSTEHVNGAMIVNGSTENTAG. Enligt inskriften var Arendt Schlott

den som införde pappersmakeriet i Sverige.¹⁵³ Längd 210, bredd 150. I koret. Ursprunglig plats på kyrkogården, flyttad till mittgången 1861, till koret 1956.

8. Av grå sandsten. I hörnen små rosor. Inskrift runt kanten: CHRISTVS ÄR MIT / LIIF OCH DÖDHEN ÄR MIIN WINNI/NG. PHILIPPIIGA/AR BORDE MIGH I DAGH TIGH SYR 38. Inskrift på hällens övre del: HÄR LIGGER BEGRAFVEN / SALIGH HVSTRO GERTRUD / OLOFSDOTTER · MEDH · TVÅ / SINA SONER · OCH · EEN · / DOTTER · HVILKEN · GVD/ELIGEN · AFSOMNADE · EF/TER · ET · HART · BARNSENGE / THEN · 18 · OKTOB ANNO 1613 / GVDH ·

FÖRLÄNE · THEM · AL/LE E FRÖGDEFVL · VP/STONDELSE.
I mitten inom ram bomärke samt initialerna E · P · S /
G · O · D / P · E · S / O · E · S / M · E / D. Inskrift på hällens
nedre del: QVINNAN · HON · VARDER / SALIGH · GENOM ·
BARNS·BYRDEN · OM · HON · BLIF·VER · I · TROONNE ·
OCH KÄRL·EKEN · OM · OCH · I · HELGHEL·SE · MEDH ·
KYSKHEET · I · TI·MOTH · Z ·. Stenen är över en kvinna
och hennes tre barn, trillingar, som dött i svår barn-
säng. Längd 166, bredd 95. I koret.

9. Av rödaktig kalksten. Strax nedanför mitten oval
innehållande bomärke i nedsänkt relief. Inskrift på
hällens övre del, i nedsänkt relief : HIE LIGET BE-
GRABEN IOHAN VON / HORNS HAVSFRAW SELIGE / ANNA
SCHNELLINGS VND IHRE / TOCHTER. WELCHE IN KINDES
/ NÖTHEN GESTORBENDEN / XVI DECEMBRIS ANNO /
M.DC.IX / ABER DER GERECHTEN SEELEN / SIND IN
GOTTES HAND. VND / KEINE QVAL RYRET SIE AN, / OB
SIE WOLFVR DEN MENSCHEN / VIEL LEIDENS HABEN, SO
SIND / SIE DOCH GEWISSER HOFNUNG / DAS SIE NIMMER-
MEHR STER·BEN, SAPIENT · CAP. III. Längd 188, bredd
105. I koret. Har tidigare haft sin plats i mittgängen.

Minnesstenar

Minnesstenar: – 1. Av rödaktig, polerad sandsten (fig
74). Rektangulär med profilerad ram, upptill segment-
format mittparti. Förgylld inskrift: DEO / OPTIMO ·
MAXIMO / ET · ECCLESIAE · TOERESOENSI · / QUAE · OB ·
DISSITA · HANINGENSIVM · SACRA · / CULTU · DIVINO ·
SAEPE · VACAVIT · / ET · MORTUOS · IN · DEVIIS · MON-
TIUM · LATERBRIS · / UBI · A · FERIS · LANIABANTUR ·
CONDIDIT · / TEMPLUM ·HOC · / ANNO · DOMINI ·
MDCXXXIX · FUNDATUM · /ANNO · VERO · SEQVENTI
PERFECTE ABSOLUTUM · / ET · E · BONIS · ALLODIALIBUS
DOTATUM · / PROPRIIS · SUMPTIBUS · EXTRUXIT · /
GABRIEL · OXENSTIERNA · GUSTAVI · F · / L · BARO · IN ·
KIMOTHO · DOMINUS · IN · TOERESO · ET · / STURE-
FORSÄ · S · R · M · TIS · ET · REGNI SVECIAE · TU · / TOR ·
ET · ADMINISTATOR · SENATOR · ARCHIDAPIFER · /
COLLGHII · IUSTITIAE · / PER · REGNUM · SVECORUM · /
PRAESES · ET · IUDEX · PROVINCIALIS · VESTGOTHIAE ·
DALIAE 2 VE / · CUM · DILECTIS: CONINGE · / BIRGITTA ·
DELAGARDIE · / NATA · BARONIS · FILIADE · EEKHOL-
MEN · / BARONISSA · DE · KIMITHO · DOMINA · IN · TOE · /
RESO · SAETUNA · ET LEMBSIOHÖLM · / IOH · FERSTER ·
AEDIFICAVIT · (=Åt Gud, den Allgode och Högste,
samt Tyresö församling, vilken, då det var långt till
gudstjänsten i Haninge, ofta fick försäka denna och be-
gravde de döda i bergens otillgängliga gömslen, där de
sönderslets av vilda djur, blev denna kyrka Herrens år
1639 grundad av Gabriel Gustafsson Oxenstierna och
följande år helt fullbordad och berikad med arvegods,

uppförd med egna medel av denne, som var friherre
till Kimito, herre till Tyresö och Sturefors, Hennes
Kungl. Maj:ts och Sveriges rikets förmyndare och sty-
resman, riksråd, riksdrots, president i kollegiet för
rättskipningen i Svea rike och lagman över Västergöt-
land och Dal, jämte hans innerligt älskade maka Brita
De la Gardie, född friherredotter till Ekholmen, fri-
herrinna till Kimito och fru till Tyresö, Sätuna och
Lemsjöholm. Hans Ferster var byggmästare.) Texten
talar om kyrkans tillkomst, donatorer och byggmä-
stare. Höjd 182, bredd 107. Inmurad i väggen ovanför
södra utgången.

2. Av grå sten. Svartmålad inskrift: MEMORIAE
SACRUM. / PL.REVER. ET DOCTISS. DN. ANDREAS BRUN /
DELIUS SUIR. CANDORF. ERUDITIONEAC / PIETATE. CLA-
RUS. NAT. EST. D.XII. IAN. A^o MDCLXVI / ORD. SACRO. A^o
MDCXC. ADSRIPTUS. MDCXCIIVL / RO. COMINIST. ECCL.
TYRESO ET. DALAROFAC / UXOREM. HAB. HONEST.
MATRONAM MARG / BRANDT. EX. QUA · IIFILIOSET.

VIFILIAS. / PROCREAVIT · AN MDCCVII EAR. ECCLES-
 CONST / PASTOR. CUI MUNERI. QUUM. PER · XXIII · ANN /
 PIEAC. SEDULO. PRAEFUISSETUITAE SATUR / D. XX. OC-
 TOB. AN. MDCCXXIX. / BEATE. DECESSIT / TERRA. TE-
 GIT. CORPUS. SED. SPIRITUS / ASTRA. TRIUMPHANS.
 INCOLIT. TU. DICTA / PACE. VIATOR. ABI. / POSUIT L. B.
 FILIUS (= Helgat åt minnet. Den högst vördnadsvärde
 och lärde herr Andreas Brundelius, berömd bland sina
 landsmän för redbarhet, lärdom och fromhet, föddes
 den 12 januari 1666, prästvigdes 1690 och utsågs till
 komminister i Tyresö och Dalarö församlingar 1692.
 Han hade till maka den hedervärda husfrun Margareta
 Brandt, med vilken han fick två söner och sex döttrar.
 År 1707 utnämndes han till kyrkoherde i Tyresö för-
 samling. Sedan han i 23 år fromt och nitiskt förvaltat
 detta ämbete, avled han saligt, mätt på livet, den 20
 oktober 1729. Jorden höljer kroppen, men anden bebor
 segrande stjärnorna. Du vandringsman, gå härifrån
 efter fridshälsning! Sonen Lars Brundelius satte upp
 [epitafiet].) Höjd 57, bredd 55. Inmurad i nordväggen.
 Stenen har ingått i ett epitafium över kyrkoherden
 Andreas Brundelius (d 1729), uppsatt 1735 av sonen
 Lars, patron vid stärkelsebruket i Tyresö. Epitafiet
 »i huggen sten med förgylt ram omkring» fick sin plats
 mellan sakristiedörren och predikstolstrappan.¹⁵⁴ En
 ram, som troligen tillhört detta epitafium, förvaras på

tornvinden. Den är av trä, skulpterad och med spår av
 förgyllning. Runt om bandverk i plattskärning, Be-
 rainstil. Vid nedre hörnen voluter med akantusblad, i
 mitten mussla. Triangelgavel, mittpartiet saknas dock.
 Dageröppning: höjd 72, bredd 60.

Kistor i Oxenstiernska gravvalvet

Kistor: – 1. Av koppar. Enkel typ, locket saknas.
 Tillhör *Gabriel Gustafsson Oxenstierna* (d 1640).

2. Av koppar. Enkel typ, med lock. Tillhör den för-
 res första hustru, *Märta Bielke* (d 1620), begravnen först
 i Linköping, sedan i Tyresö på 1640-talet. Den döda
 klädd i grönt siden med brunt sammetsliv, garnerat
 med sammetsbitar, ärmarna prydda med pärlrosetter.

3. Av koppar. Tidigare helt överdragen med brun
 sammet, stora delar av denna bevarad på locket. Vid
 fotändan årtalet 1648 i applikation, endast ettan beva-
 rad. Tillhör de föregående son *Gustaf Oxenstierna* (d
 1648).

4. Av koppar. Ursprungligen överdragen med brun
 sammet, rester av denna kvar vid handtag och emblem.
 Förgyllda inskriftsplåtar och handtag. På locket fanns
 tidigare ett förgyllt bronskrucifix, sedan 1933 uppställt
 på altaret i sakristian, behandlas närmare under Kruci-
 fix. Tillhör den föregående hustru *Maria Sofia de la
 Gardie* (d 1694).

Fig 75 a. Oxenstiernska gravvalvet. Kistorna tillhör Kristoffer Gyllenstierna och Gustava Juliana Oxenstierna. Foto Peter Myhr 1978.

The Oxenstierna burial vault. The coffins of Kristoffer Gyllenstierna and Gustava Juliana Oxenstierna.

Fig 75 b. Detaljer av kistorna på fig 75 a. Foto Peter Myhr 1978.

Details of the coffins, figure 75 a.

5. Av koppar. Helt överdragen med brun sammet. Rik besättning av akantusrankor och ornamentala kantlister i förgylld koppar, något ärgade men ännu till största delen glänsande. På locket förgyllt krucifix, längd 45 cm. Mycket praktfull och välbevarad kista. Tillhör de två föregåendes dotter, *Gustava Juliana Oxenstierna* (d 1675), maka till Kristoffer Gyllenstierna. På fotändan en liten barnkista av trä (fig 75 a–c).

6. Av tenn. Praktkista i Tessin-Prechtska stilen med gjutet vapenemblem på huvudändan. På locket krucifix i tenn med förgyllt ländkläde, något skadat, längd 93 cm. Tillhör *Kristoffer Gyllenstierna* (d 1705), begravnen 1707 (fig 75 a–b). Skallen uppvisar två sabelhugg i hjässan, skador från slaget i Lund 1676, där Gyllenstierna gjorde uppmärksammade insatser.

Vid restaureringen 1933 ordnades kistorna parvis på järnställningar, som förbättrades 1978.¹⁵⁵ Ben och delar

Fig 75 c. Kista tillhörande Gustava Juliana Oxenstierna. Foto Peter Myhr 1978.

Coffin of Gustava Juliana Oxenstierna.

Fig 76. Porträtt av Anders Brundelius, kyrkoherde i Tyresö 1707–29. Foto 1973.

Portrait of Anders Brundelius, Vicar of Tyresö 1707–29.

av förstörda kistor samlades i en ny kista och kisthandtag m m i en annan. Rikare kistbeslag, lösa vapensköldar, namn- och bibelspråksplåtar, de flesta försilvrade, uppsattes i ett för ändamålet nygjort skåp, som nu hänger på tornvinden. Prydnader från följande personers kistor finns där: Carl Adolf Gyllenstierna (d 1733), system Maria Gustava Gyllenstierna (d 1737), dennas måg och dotter, Johan Christopher von Düring (d 1759) och Catharina Margareta Bonde (d 1755) samt deras måg Carl Fredrik Scheffer (d 1786).

Målningar, minnestavlor, ritningar

Målningar: – 1. Prästporträtt (fig 76). Oljemålning på tunn träskiva. Förgylld träram, svagt profilerad. Inskrift i övre, vänstra hörnet: »And. Brundelius. Kyrkoherde i Tyresö och Dahlerö Försh. Född 1663. Död 1729.» På baksidan står på en fastklistrad papperslapp: »Till Tyresö Kyrka överlämna undertecknade denna tavla såsom gåva på undertecknad Lagergrens 75-årsdag den 20 oktober 1928 till församlingens erinran av Anders Brundelius, kyrkoherde i Tyresö åren 1707–1729, vilken »med tro och flit denna församling uti 22 åhr berömlige förestått». David Frostey, Kyrkoherde i Tyresö 1916–1920. Claes Lagergren, herr af Tyresö.» Höjd 30, bredd 23,5. Ovanför uppgången till predikstolen. Restaurerad 1977 vid Nationalmusei ateljé.

2. Smärtomannen, bröstbild (fig 77 a). Oljemålning på duk. Rikt snidad, förgylld, oval ram i Prechtstil. 1600-talets senare del. Höjd 62. Ovanför uppgången till predikstolen. Troligen skänkt 1709 av Maria Gustava Gyllenstierna.¹⁵⁶ Restaurerad 1978 av konservator Lars Göthberg.

3. Kristi korsfästelse (fig 77 b). Oljemålning på duk. Förgylld träram med påsatta metallornament i Berainstil. Huvudfiguren, med fladdrande ländkläde, omges av en mängd figurer samt symboliska föremål och emblem. Längst upp sol och måne samt texten: »Tänk på JeSum Christum.» På ett papper runt korsets huvudända står bokstäverna INRI. På ömse sidor om korset finns en veronicaduk, törnekronan och andra föremål erinrande om Kristi passion. I bakgrunden Jerusalem med stadsmur och åtskilliga kupolförsedda torn. Vid korsets fotända Adamsskalle. Nedanför korset en skylt med text, vilken börjar: »Thenne dom är funnen i Staden Agilla. Wij Pontus Pilatus The Rommares öfwersta rådet ...» Längs vardera långsidan tretton porträtt med tillhörande språkband. Porträtten föreställer, i vänstra raden: Pilatus, Caiphas, Sarcas, Fesaphat, Pulpiphares, Theras, Rosmophin, Samec, Leproch, Mesa, Folket, Kricksknekten, Petrus; i högra raden: Hero-

des, Ptolemeus, Nicodemus, Joseph aff Arimatia, Achias, Subat, Foram, Raban, Ebiris, Riphars, Diarabias, Judas, Pigan. Höjd 184, bredd 142. På långhusets norra vägg. Skänkt 1724 av bröderna Abraham och Carl Grill, patroner vid oljebruket i Tyresö.¹⁵⁷ Restaurerad 1978 av konservator Lars Göthberg. Tavlor med samma motiv, innehåll och komposition, troligen utförda efter samma förlaga, finns i Järlåsa kyrka och i Arvidsjaur kyrka.¹⁵⁸

4–10. En serie på sju målningar med motiv ur Jesu liv (fig 78). Oljemålning på duk. Förgyllda träramar med stiliserade bladornament i hörnen och mitt på sidorna. Motiv: Kristus frambares i templet, Kristi dop, Nattvarden, Kristus i Getsemane, Ecce homo, Kristi korsfästelse, Kristi uppståndelse. Höjd 75, bredd 58. I västra delen av långhuset. Skänkta av Maria Gustava Gyllenstierna 1722. Ursprungligen ingick åtta tavlor i serien, som uppsattes på pelarna i koret.¹⁵⁹ 1772 angavs en av tavlorna (troligen Födelsen) vara borta (inv 1734, tillägg). Senast 1773 flyttades tavlorna till sakristian (inv).

11. Kristus i Getsemane. Oljemålning på duk. Rikt snidad träram i senbarock, spår av förgyllning. Måleri i

klassicerande 1600-talsstil, en ängel stödjer Kristus, en annan lyfter en kalk och pekar mot skyn; ljusa färger. Höjd 126, bredd 96. Omkr 1700.

12. Kristus i Getsemane (fig 29). Oljemålning på duk. Spegelram med förgyllda ornament i trä; bandornament, urnor, voluter, lövverk. Rikt skulpterat överstycke. Målningen med ljusa, lätta färger. Höjd 134, bredd 65. 1700-talet. I sakristian. Inköpt 1818 från holländska reformerta kyrkan i Stockholm och skänkt av bokhållaren Anders Hoffman vid Uddby kvarn, med förbehållet »att denna prydnad aldrig må ifrån Tyresö kyrka afskiljas». Tavlan uppsattes ursprungligen »bakom sista Qvinno-bänken», dvs på långhusets nordvägg (inv 1830). Restaurerad 1978 av konservator Lars Göthberg.

Minnestavlor: – 1. Gustaf III:s tal till riksdagen 1772. Tryckt 1772. Förgylld träram med äggstav; överstycke med lilla riksvapnet. Höjd 52, bredd 40. Tornets sydvägg. – 2. Gustaf III:s tal till riksdagen 1771. Tryckt 1774. Förgylld träram med äggstav; överstycke med lilla riksvapnet. Höjd 52, bredd 40. Tornets nordvägg. – 3. Av plåt. Minnestavla över greve Christopher von Düring (1695–1759) och hans hustru Catha-

Fig 77 a (tv). Smärtomannen. Oljemålning, 1600-talets senare del. Ram i Burchard Prechts stil. Foto 1973.

Man of Sorrows, oil-painting, latter part of the 17th century. Frame in the style of Burchard Precht. Left.

Fig 77 b. Kristi korsfästelse. Oljemålning, omkr 1700. Skänkt av Abraham och Carl Grill 1724. Foto 1978.

The Crucifixion. Oil-painting, c 1700. Presented by Abraham and Carl Grill in 1724.

Fig 78 a–b. Ecce Homo och Uppståndelsen (th). Oljemålningar omkr 1700. Ingår i en serie om åtta målningar med motiv ur Jesu liv. Ursprungligen uppsatta i koret. Skänkta av Maria Gustava Gyllenstierna 1722. Foto 1978.

Ecce Homo and the Resurrection, right. Oil-paintings, c 1700. Like figure 78 a, this is one of a series of eight paintings with subjects from the life of Christ. Originally in the chancel. Presented in 1722 by Maria Gustava Gyllenstierna.

rina Margareta Bonde (1697–1755). Otydlig text. Höjd 40, bredd 57. På tornvinden. Har troligen suttit på huvudbanerets bärstång.

Ritningar: – 1. Till orgelfasaden (fig 42). I bläck, laverad och färglagd. Slät, profilerad ram, målad och förgylld. Utförd 1842 av R Brouhn vid ÖIÖ. Höjd 62, bredd 44. – 2. Plan över Tyresö kyrka 1916. I bläck, laverad och färglagd. Inramad 1934. Höjd 20, bredd 32.

Försvunna tavlor

»Ett skylleri Christi uthi Örtagården uthan Ram», upptagen i inv 1734. Enligt randanteckning från 1772 var det då »bortta». – »Ett Christi Nattvard med swart Ram», upptagen i inv 1734. – »En Tafla Kong Carl XII för schleif: religions Frihet Åhr 1707, med swart Ram. en Dito Kong Carl XI begrafning 1697. Noch en Dito öfwer Jubelfäst som firades Åhr 1693 Domino Esti Mihi. Ett öfwer Narviska segern 1700», samtliga upptagna i inv 1734. Kasserade 1772 enligt marginalanteckning i inv.

Pendyl

Pendyl i empirestil, förgylld (fig 79). Två bevingade gripar, sittande rygg mot rygg, bär upp urverket, som kröns av bevingade sfinxer; sockel i form av en bladfris med bladkonsol och girland. På urtavlan står: »Jon: Cederlund. Stockholm.» Höjd 83. Skänkt av kyrkoherden Axel Johansson 1965 genom testamente (inv 1951–). I sakristian. Restaurerad 1978.

Böcker

Böcker, bla: – 1. Kyrkohandbok (fig 80). Tryckt hos Ignatius Meurer i Stockholm år 1637. 160 s. Pärmarna klädda med rödbrun sammet, gjutna silverbeslag. På vardera pärmerna fem fastsatta mynt; nio av dessa är salvators-halvriksdaler med bild av drottning Kristina år 1640. Det tionde myntet, som lossnat före 1830 (inv), ersattes vid restaureringen 1935 med ett mynt från detta år med Gustaf V:s bild. Stulen vid inbrott i november 1976. – 2. Kyrkohandbok med psalmbok. Tryckt 1697. Brunt skinnband. 1150 s + register. På altaret i

sakristian. Stulen vid inbrott i november 1976. – 3. Psalmbok (fig 81). Tryckt i Stockholm 1718. Band med pärmavfärg av förgyllt silver, kantrand av flätad silvertråd, rygg och knäppen av rik silverfiligran i blad- och blommönster på förgylld botten. Den flätade silvertråden defekt kring pärmarna och saknas till större delen på främre pärmens vänstra sida; mindre filigranparti bortbrutet på ryggen nedtill till höger. Stämplarna saknas. Höjd 15,9, bredd 6,6. Enligt inskrift på försättsbladet brukad av Carl Fredrik Scheffer, som skänkt den till kyrkan 1784. Deponerad hos SHM 1961, inv nr 26687.

Skepp

Skeppsmodell i trä, som visar ett medelstort örlogsfartyg, av den typ som kallas pinass, från 1620–30-talet (fig 82). Skrov med rester av målning; vita, stiliserade ornament på grå botten. Däck av ek i två delar samt skansdäck med hytta ovanför huvuddäcket. Tolv kanoner i slutet batteri. Galjonsbild i form av fiskliknande varelse; det runda, uppsvällda huvudet, trubbiga käkpartiet och den breda munnen gör dock att den närmast liknar en delfin. Övre akterspegeln uppåt avsmalnande. Galleri med obetydliga målningrester. Tre master samt bogspröt med fullständig fregattackling, där rigg, rundhult och utrustning i stort sett är original. Skrovets längd 75, största bredd 17, med tackling längd 90, höjd 89.

Skeppet upptages i 1634 års inventarium för Tyresö

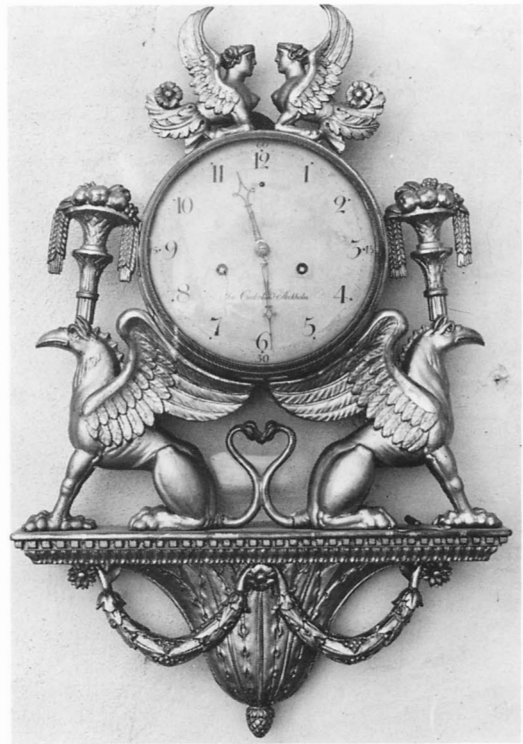

Fig 79. Pendyl, empiristil. På urtavlan står: Ion: Cederlund. Stockholm. Foto 1973.

Clock in Empire Style. On the dial is the text: Ion: Cederlund. Stockholm.

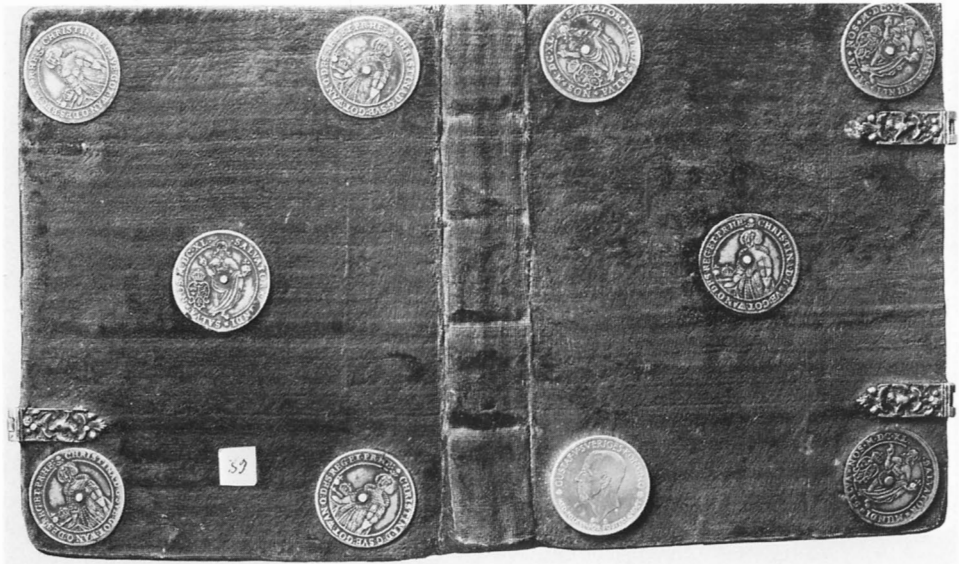
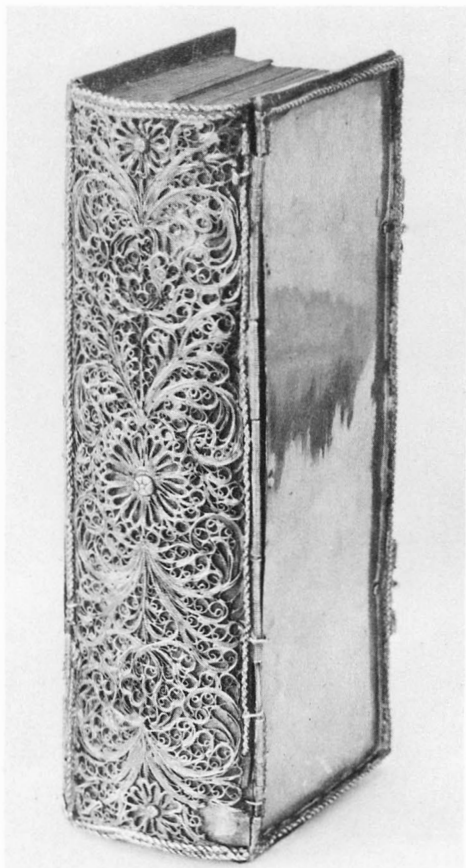

Fig 80. Kyrkohandbok. Pärmerna klädd med rödbrun sammet, mynt med drottning Kristinas bild 1640. Foto ATA.

Service-book. The covers are of reddish-brown velvet, with coins of Queen Christina, 1640.

kapell (C I). Det överfördes senare till kyrkan, där det upphängdes ovanför läktaren. Restaurerat 1934 av sjökapten Hjalmar Börjesson (ATA). I samband med detta placerades skeppet i en monter i västligaste delen av långhuset. En ny restaurering och konservering gjordes 1953 av kapten Sam Svensson, konservator vid Statens Sjöhistoriska Museum.¹⁶⁰ I samband med kyrkans restaurering 1978 placerades skeppet i en ny, väggfast monter vid tornrummets nordvägg.

Tyresöskeppet är av stort skeppsbyggnadshistoriskt intresse, då det är Sveriges äldsta fregattriggade fartygsmodell och troligen den enda modell i världen från denna tid, som har kvar sin ursprungliga tackling. Det är ej känt vilket fartyg skeppet eventuellt utgör modell av. Galjonsfiguren talar dock för att det kan ha varit något örlogsfartyg med namnet Delfin.¹⁶¹

Övriga inventarier

Vaser: – 1. Av silver, pokalform, förgylld runt foten, mynningen och inuti. Rund fot med punsad dekor i

form av stiliserade bladornament, pärlstav. Runt mynningen graverad ranka. Inskrift på mitten: »Julen 1900 af H.» Stämplar: K Andersson, Stockholms stadsvapen, tre kronor, X 6 (=1900). Höjd 19, fotens diam 9, mynningens diam 13,5. Skänkt 1978 av fru Margareta Östregård. – 2. Ett par, av silver. Åttkantig, nedåt avsmalnande form. Stämplar: B H EDLUND, Stockholms stadsvapen, tre kronor, S, årsbokstaven C 9 (=1953). Inskrift: »Georg och Walborg Wallenholm 1968.» Stulna vid inbrott i november 1976.

Bokstöd, hopfällbart av trä, lackerat i brunt med inläggningar i pärlemor och måleri i guldfärg. På framsidan IHS inom strålkran samt geometriskt mönster, på baksidan bladrankor. Mått: bredd 31, höjd 54. Skänkt 1667 av Maria Sofia de la Gardie (O I). Bokstödet fick sin plats på altaret (inv 1734, 1773). 1830 angavs det vara söndrigt och ej längre i bruk (inv). Restaurerat omkr 1950 (inv 1951–). Stulet vid inbrott i november 1976.

Konsol av kalksten i form av änglahuvud med vingar. Mått: bredd 20, höjd 20. 1600-talets mitt. Sekundärt placerad i torntravén. Kan möjligen ha tillhört den äldre portalen till bogårdsmuren.

Skrivtyg i Mariebergsfajans. Blomdekor i olika färger. Blå text på undersidan: M B $\frac{3}{8}$ 72 (bomärke) 4 V. Skänkt av Carl Fredrik Scheffer 1772. Stulet vid inbrott i november 1976.

Kollektbössa av mässing, på trebent ställning av järn. Total höjd 107. Inköpt 1955.

Kollektbössa av järn, på fyra fötter, med påsmidda, hamrade bitar i olika geometriska former. Myntnedsläpp upptill. I botten lucka med hänglås. Längd 25,5, bredd 25,5, höjd 42. Komponerad och tillverkad av smeden Karl Erik Nygren 1958. Skänkt 1978 av Tyresö-Vendelsö Hantverks & Företagareförening.

Kyrknucklar, två stycken, järnsmide (fig 83). 1640-talet. Längd 34 resp 39.

Kista i ek. Smidda järnbeslag, tre lås, varav två Polhemslås. Indelad i två större och ett mindre fack samt fyra lådor. Två sparbösseinsläpp i locket. Längd 123, bredd 60, höjd 55. I sakristian. Tillverkad 1633 av Melcherdt snickare, till en kostnad av sex daler silvermynt. För järnen till kistan fick Anders Hoofslagare tolv daler silvermynt och Lennart Smedh fick fyra daler silvermynt för låset (räk). 1838 gjordes kistan om av kyrkvaktmästaren. Några ekbräder anskaffades för ändamålet (st prot) och två stora Polhemslås inköptes till en kostnad av 24 shilling styck (räk). Kistan skadad vid inbrott i november 1976.

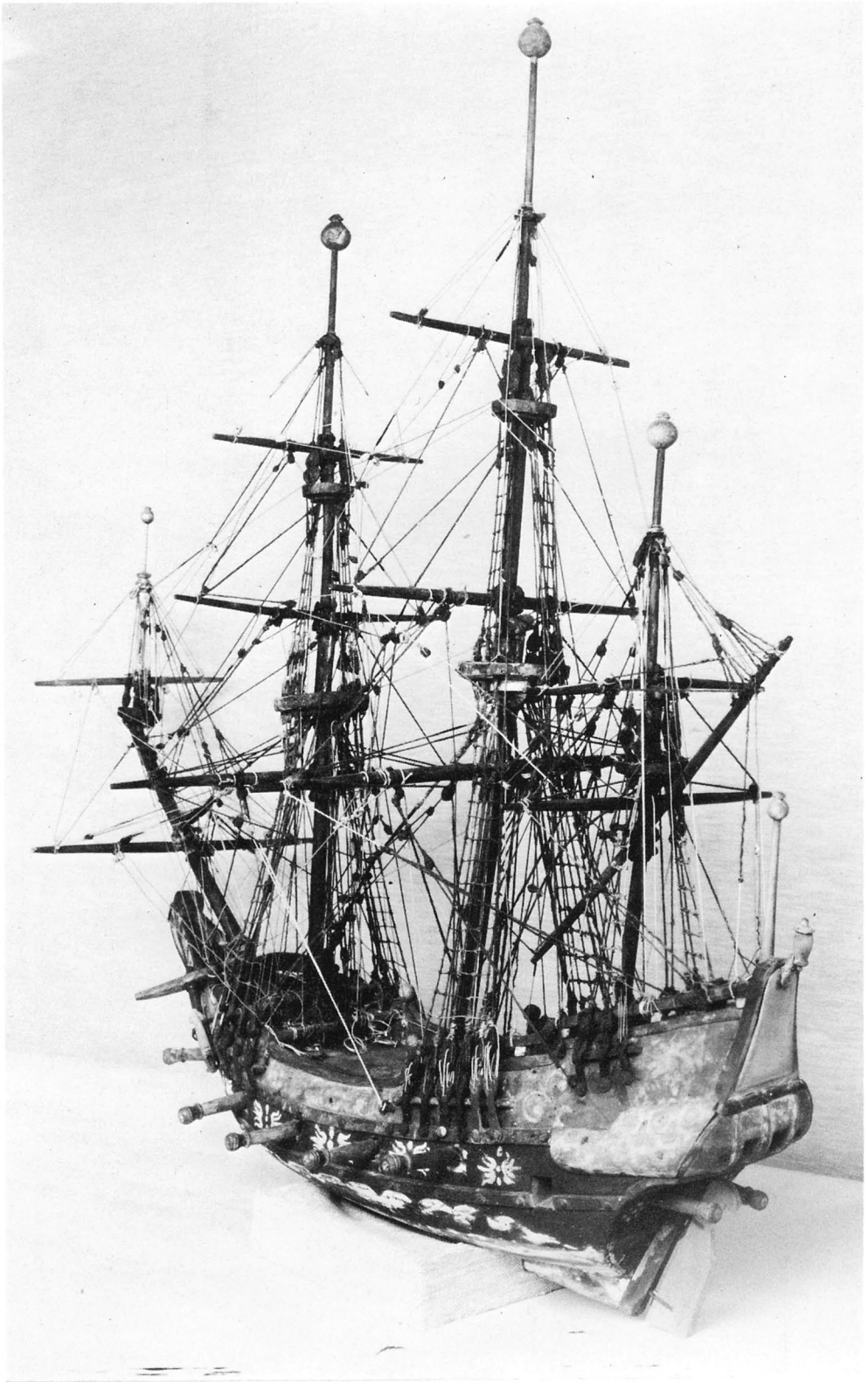
I kistan förvarades bla: – Kopparbäcken, med drivna spiralbucklor, i botten IHS. Övre diameter 26. An-

Fig 81. (t v). Psalm-
bok. Pärm av för-
gyllt silver med mön-
ster i filigran på ryg-
gen. Skänkt av riks-
rådet Carl Fredrik
Scheffer 1784. SHM
inv nr 26687. Foto
ATA.

*Hymnal. Covers of
silver-gilt with a fili-
gree pattern on the
spine. Presented by
Privy Councillor Carl
Fredrik Scheffer in
1784. Left.*

Fig 82 a. Skepp, mo-
dell, 1620–30-talet.
Foto ATA.

*Ship, model, 1620's
to 30's.*

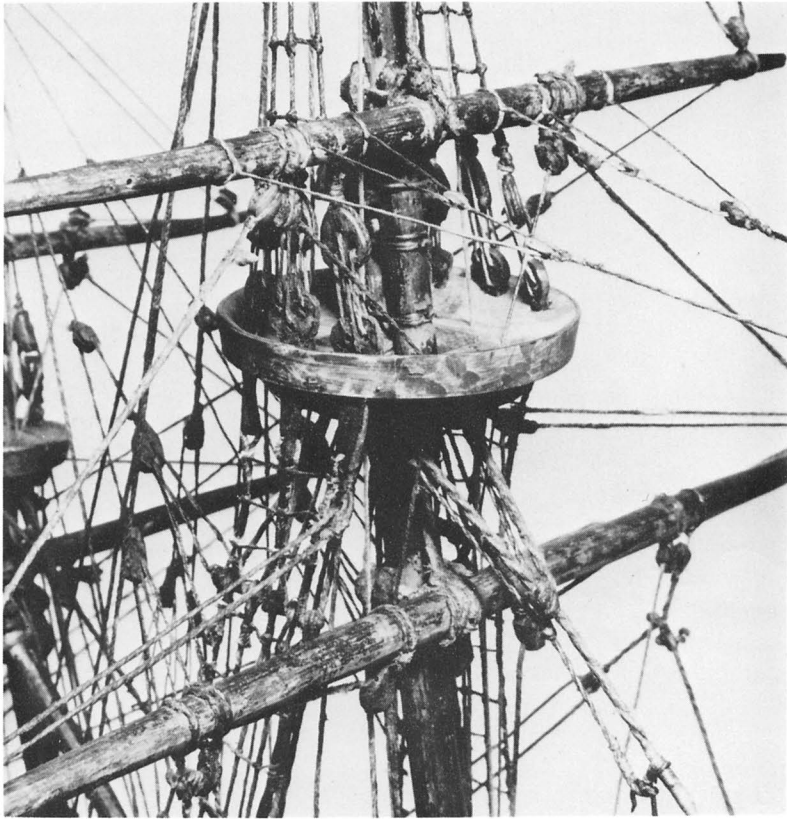

Fig 82 b–d. Detaljer av skeppet, fig 82 a.
Foto ATA.

The ship, figure 82 a. Details.

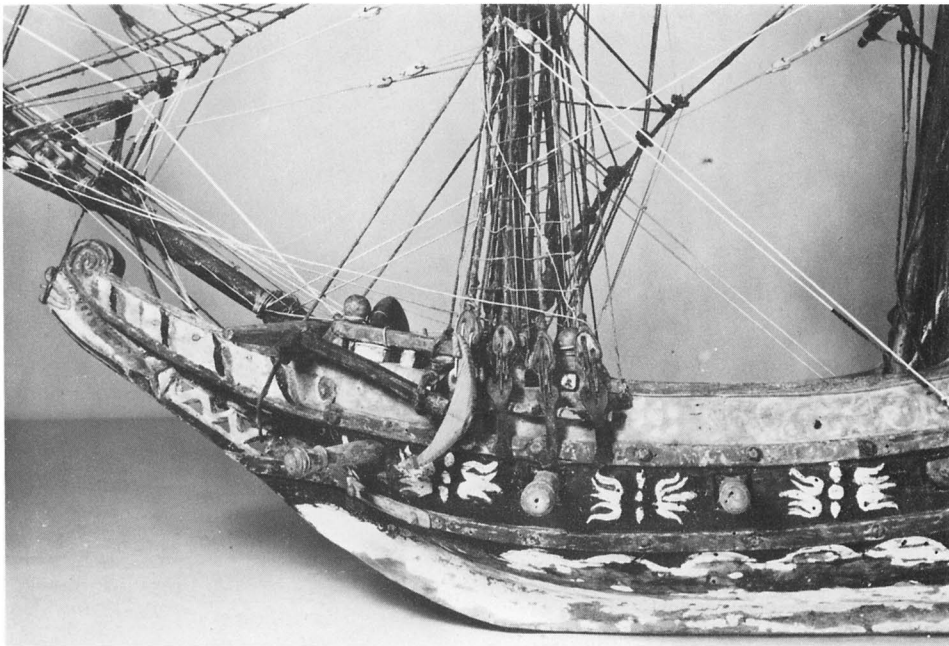

Fig 83. Kyrknycklar, järnsmede, 1640-talet. Foto 1973.

Wrought iron church keys, 1640's.

vänd som dopskål, ursprungligen tillhörande Tyresö kapell. Skänkt 1632 av Mattias Mölnare och då värderat till sex daler silvermynt (räk). – Kopparbäcken, låg cylinderform, utåtvikt kant. Driven i ett stycke. Diameter 26. Använd som kollektbössa. 1600-talet (inv 1644). – Träask, i svepteknik med karvsnitt, rödbrun. Längd 20, bredd 13, höjd 10. Samtliga föremål stulna vid inbrott i november 1976.

På tornvinden förvaras bla: – Ram i skulpterat trä. Växtmotiv och änglfigurer i hög relief, nästan friskulptur, hög kvalitet. Dageröppning: höjd 122, bredd 92. 1600-talets senare del. – Överstykke i skulpterat trä. I mitten kvinnoansikte inom mussla, omgiven av akantusblad, som övergår i voluter och andra växtmotiv. Höjd 92, bredd 150. 1600-talets senare del. – Understycke i skulpterat trä. Utdragna öronmusslor, broskverk. Höjd 28, bredd 90. 1600-talets mitt.

Klockor

Kyrkans två klockor är upphängda i klockbock i västtornet: – 1. Runt nederkanten palmettbård. Upptill två bårder med rankornament. Inskrift på ena sidan: »Åhr 1740 d. 27 juni har höga himlars eld mig ned i askan lagdt. / Åhr 1750 har höga himlars nåd i fornda form mig bragdt, af Iohan Fahlsteen». Inskrift på andra sidan: »Igenom Tyresiö församblings sockne Patron Rid-daren af Seraphims orden, och Commendören af Kongl. May:ts Swärds orden, samt Generalen för Svenska Cavalleriet, Högvälborne Herr Baron Johan Christoph: von Dürings och des högt älskade Grefvin-nas Fru Catharina Margareta Bondes trägna och högst bepriselige försorg». Diameter 110. – 2. Samma utförande som föregående. Inskrift på ena sidan: »Åhr 1740 jag ock af jungeld stjelptes, / Åhr 1750 jag med till rätta hjälptes, / af / Iohan Fahlsteen». Inskrift på andra sidan: »Hvad här vår värda fahr, / Och hulda mohr har gjordt, / Till hennes ähra wij / Och wörda som wij bordt. Gustava Sabina von Düring, Ulrika Eleonora von Düring.» Diameter 85.

Av inskrifterna framgår att klockorna är gjutna 1750 av Johan Fahlsten i Stockholm och är omgjutningar av de äldre klockorna, som förstördes i branden 1740. Den större klockan väger 5 skeppund 4 lispund 10 skålpund och den mindre 2 skeppund 19 lispund 4 skålpund. Materialet från de äldre klockorna vägde dock mera; ett överskott på 2 skeppund 14 lispund 18 3/4 skålpund ersattes därför av Fahlsten (räk 1750). De äldre klockorna var således större än de nuvarande. Räkenskaper bekräftar, att de överskjutande kostnaderna för omgjutningen bestreds av kyrkans patronus, Christopher von Düring.

I november 1640 fanns ännu inga klockor i kyrkan. Av Gabriel Gustafsson Oxenstiernas testamente framgår, att »så hafuer min brodher lofuat migh en, och i kunne nu strax skaffa en der till om 6 eller 7 skepp, hwilke när dhe tijl komma kan dhet wara nogh». Den 12 juni 1641 betalades 2½ daler silvermynt för »Dragen till Kläckorna» (räk). Båda klockorna måste då ha funnits; den ena skänkt av rikskanslern Axel Oxenstierna och den andra av kyrkans byggherre, Gabriel Gustafsson Oxenstierna.

HUVUDSKÄRS KAPELL

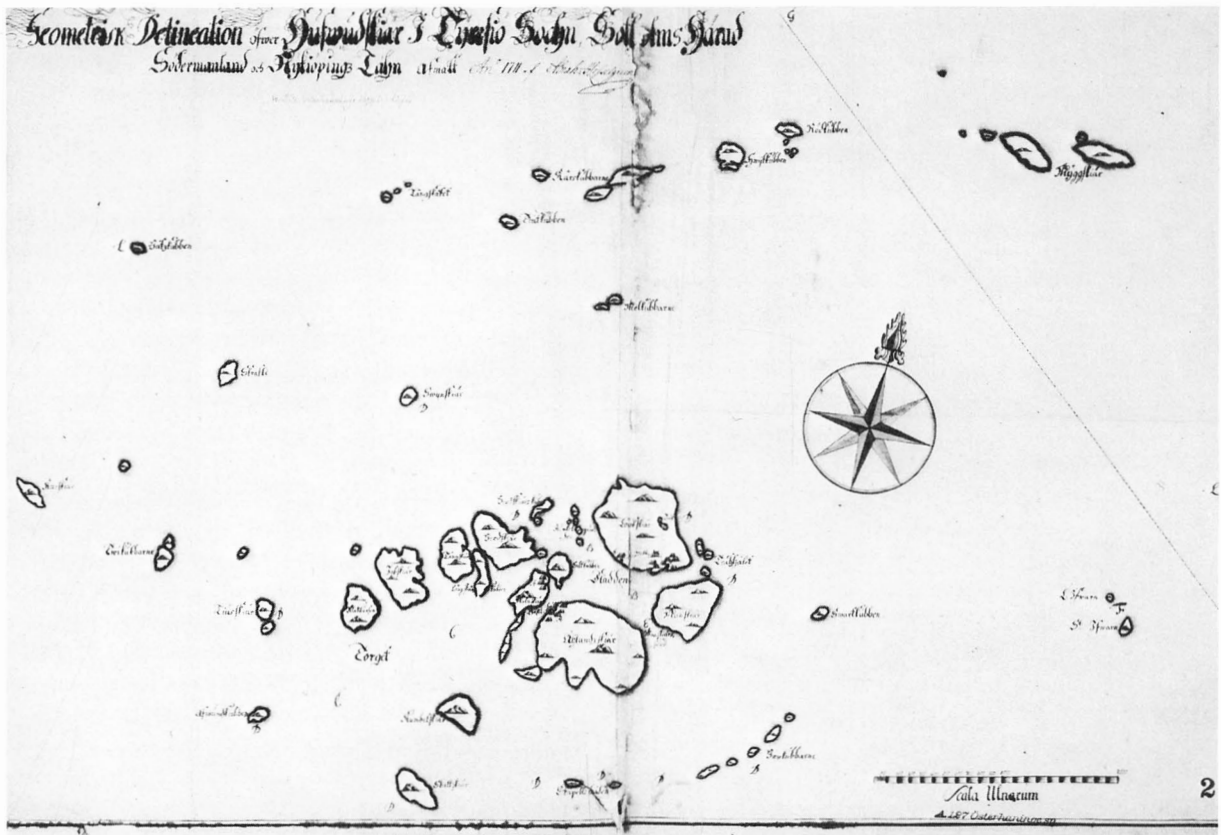

Fig 84 a. Karta över Huvudskär år 1711. LMV.

Map of Huvudskär, 1711.

Läge och historik

I Stockholms södra ytterskärgård, ca 35 km fågelvägen från Tyresö, ligger en samling mindre öar, kobbar och skär, som går under den gemensamma benämningen Huvudskär. Öarna är låga och med ringa växtlighet, träd saknas. De tre största öarna kallas Löfskär, Ålandsskär och Manskär (fig 84a). Vattnet mellan dessa erbjuder en fin hamn. 1931 uppfördes en fyr på Ålandsskär. Permanent bebyggelse finns dock ej längre på Huvudskär; de kvarvarande stugorna används endast sommartid.

I äldre tid, medeltiden och århundradena närmast därefter, var fisket i dessa trakter, främst strömmings- och torskfisket, av stor betydelse. Det förnämsta fiske-läget var Huvudskär. Från 1282 tillhörde fisket i skär-

gården kungen, och dennes fogde uppbar skatt av fiskarna. De lagar, som gällde vid fiskeskären, sammanfördes i en skråstadga. Den äldsta skråordningen för fiskarna skrevs på Huvudskär år 1450, på kung Karl Knutssons vägnar av lagmannen i Södermanland, riddaren Erenigle Nilsson, i samverkan med den församlade allmogen. Detta hamnskrå kom att med moderniseringar och tillägg gälla ända till 1852. Avskrifter från olika tider finns bevarade.¹⁶² Ytterligare en nedteckning, utförd senast 1640, då den undertecknats av Gabriel Gustafsson Oxenstierna, finns bland Tyresö kyrkoarkivalier.¹⁶³ De ursprungligen nitton punkterna har här utökats till fyrtio.

1533 kom fisket på Huvudskär i Tyresöherrens ägo genom byte med Gustaf I.¹⁶⁴ Fisket bedrevs sommar-

tid. För den tillfälliga bosättningen, fiskare samt uppköpare från Stockholm, uppfördes mindre trähus och bodar. 1711 fanns åtta bodar på Lökskär, tre på Manskär (el Malmskär) och fem på Ålandsskär.¹⁶⁵ Då fisket vid denna tid var i starkt avtagande, är det troligt att det tidigare funnits ännu fler bodar. 1719 ödelades Huvudskär av ryssarna. Så småningom återuppstod fiskeläget, men sin gamla betydelse återfick det inte.¹⁶⁶

Kapellet

År 1638 gjordes en insamling till »Hufwuudhskärs capell», som bland de fjorton givarna inbringade 8 riksdaler 24 öre. Av dessa användes 6 riksdaler 8 öre till inköp av nattvardstyg i tenn. »Anno 1641 uprätthades Hufuudhskärs capell förstufuändh.»¹⁶⁷ Det torde ha varit ett vapenhus, som då uppfördes. Till detta bidrog Lökskärsborna med transport av stockarna, som Cappelskärsborna huggit ner. Pastor Petrus Brunnius i Tyresö bidrog med bräder och Anders Pärson skänkte 100 spik. Taket lades av Malmskärsborna. Samtliga dessa uppgifter torde avse ett äldre kapell, som redan då fanns på Huvudskär. I dessa notiser samt i en uppgift från 1646 kallas Ålandsskär för Cappelskär, och detta torde indikera kapellets läge. Detta kapell, som kan ha varit senmedeltida, kom dock snart att ersättas av ett nytt.

Det nya kapellet uppfördes 1646. Det finns avbildat på en karta över Huvudskär av år 1711 (fig 84 b). Kapellet låg på Lökskär tillsammans med åtta fiskarstugor, något som också stämmer med en samtida beskrivning till kartan.¹⁶⁸ Enligt kartbilden bestod det av en rektangulär byggnad med sadeltak. Över västra gaveln en uppbyggnad, troligen för en klocka, och över den östra gaveln en vindflöjel.

Vid uppförandet av kapellet högg bönderna i Winåker och Wisswass (gårdar under Tyresö) materialet, troligen timmer, förde det dit och satte upp byggnaden, allt till en kostnad av 60 daler silvermynt. Gustaf

Oxenstierna skänkte fyra tolfte bräder, pastor Brunnius en fönsterkarm och befallningsmannen Anders Söf-ringzson två nya fönster. 53 daler silvermynt insamlades bland fiskarna och uppköparna (O I). 1653 förbättrades brädtaket på kapellet genom gemensam insats av »heela Skärelaget», som förädrades öl för 3 daler 9 öre. En klinka till »cappelsdören» skänktes samma år av Oluf Nilsson i Stockholm. Nya takförbättringar gjordes 1659, 1682 och 1691.¹⁶⁹ En klocka inköptes 1664 av befallningsman, bekostad av »skärelaget». Den 12 augusti 1707 uppfördes en ny klockstapel genom äldermannen Matz Bengtssons pådrivande och under pastor Andreas Brundelius överinseende (O I). Det måste ha varit klockställningen över västgaveln som avsågs, då någon fristående klockstapel ej finns på 1711 års karta.

Kapellet brändes av ryssarna sommaren 1719. Ett nytt uppfördes senare, men på 1800-talet, sedan fisket avtagit, flyttades detta till Dalarö, där byggnaden användes som postkontor.¹⁷⁰

Huvudskärs kapell torde ha varit mycket likt några ännu bevarade kapell i den ångermanländska skärgården, t ex Ulvö gamla kapell från 1622 och Barsta kapell från 1665, uppförda av gävlefiskarna, som dominerade fisket längs Bottenhavets kust.¹⁷¹ De består av rektangulära, timrade byggnader med lågt sadeltak och endast ett litet fönster i östväggen. Barsta saknar vapenhus och den lilla klockan sitter i en ställning på västgaveln. I Ulvö finns vapenhus och fristående klockstapel, båda dock sekundära.

I Stockholms ytterskärgård har funnits kapell för den tillfälliga fiskarbefolkningen även på Stora Högarne, Gilllöga och Härsten, samtliga troligen ungefär samtida med kapellet på Huvudskär och av likartat utförande som detta. I Humbles beskrivning från 1744 sägs om dessa kapell: »De äro alla byggda av trä och täckta med lattor, samt utrustade med altare, predikstol och bänkar, men icke därutöver försedda med prydnader». Inget av dessa kapell finns ännu i behåll.¹⁷²

Inredning och inventarier

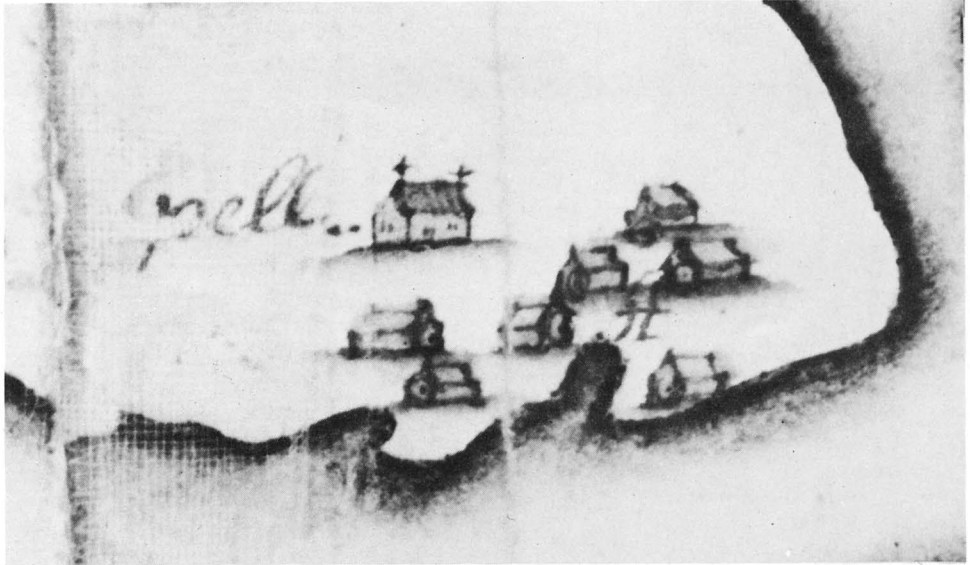
Inredning och inventarier i Huvudskärs kapell torde ha varit sparsamt förekommande och av enkel beskaffenhet. Några notiser i arkivalierna antyder vad som funnits.

Predikstol

Vid sockenstämma den 28 augusti 1682 sade sig Mons. Olof Ragualdzson nästa år »willia utzira Predikstolen». (C 4) Predikstol troligen osmyckad, fanns således.

Fig 84 b. Löpskär med kapellet. Detalj av fig 84 a. LMV.

Löpskär with the chapel.

Nattvardskärl

1638 inköptes flaska, kalk och paten av tenn för 6 riksdaler 8 öre (C I). Dessa, som var avsedda för det tidigare kapellet, torde även senare ha kommit till användning.

Textilier

Antependier: – 1. Den 8 september 1661 inköptes ett »Altarkläde». Till detta betalade varje lag på Löpskär

och Malmskär 4 öre, medan varje lag på Ålandsskär betalade 8 öre. Dessutom togs »20 Dr af innehafwande penningar» i anspråk (O I). – 2. Den 28 augusti 1682 skänkte »Mons. Olof Ragualdzson» ett »rödt Kläde på altaret i Capellet» (C 4). Givaren torde ha varit uppköpare från Stockholm. – 3. Den 26 augusti 1692 förärade Maria Sofia de la Gardie »ett lijtet blått tafts Altarkläde medh guldknüttning och ther under liggande Hwitt Taftt, som förblifwer wijd skäret». ¹⁷³

Bilaga

Ägare till Tyresö

- 1300- *Erengisle Nilsson* till Hammersta (d 1406), riddare. talet Överlåtelse till dennes första hustrus farbror, *Nils Turesson Bielke* (d 1364), riksdrots, riddare.
- 1364 Hans systerson *Erik Carlsson* (d 1390), riddare.
- 1369 Hans syskonbarn *Sten Bengtsson Bielke* (d 1408), riddare.
- 1390- *Erengisle Nilsson* till Hammersta (andra gången). talet
- 1406 Hans dotter *Catharina Erengisledotter*. Hennes dotter *Ingeborg Gregersdotter Blå* (d 1455), g m riksrådet *Matts Ödgissleson Lillie* (d 1443).
- 1455 Deras son *Greger Mattsson Lillie* (d 1493), riddare, riksråd.
- 1493 Hans son *Bengt Gregersson Lillie* (d 1501), riddare, riksråd.
- 1514 Hans dotter *Anna Bengtsdotter*, g m 1:o riksrådet *Erik Ryning* (d 1520), 2:o *Gudmund Persson* (d 1542).
- 1542 Hennes son *Nils Ryning* (d 1578), rådsherre, g m *Ingeborg Eriksdotter Trolle* (d 1590).
- 1578 Deras son *Olof Ryning* (d 1589), hovmarskalk, g m *Karin Axelsdotter Bielke* (d 1613), hovmästarinna.
- 1589 Deras son *Nils Ryning* (1588–1610).
- 1610 Hans mor *Karin Axelsdotter Bielke* (d 1613).
- 1613 Hennes syster *Barbro Axelsdotter Bielke* (1556–1624), änka efter riksrådet, friherre *Gustaf Gabrielsson Oxenstierna* (d 1597).
- 1624 Deras son *Gabriel Gustafsson Oxenstierna* (1587–1640), friherre, riksdrots, g m 1:o *Märta Bielke* (1585–1620), 2:o *Margareta Bielke* (d 1629), 3:o *Brita de la Gardie* (1581–1645).
- 1640 Hans son *Gustaf Gabrielsson Oxenstierna* (1613–1648), 1648 friherre, g m *Maria Sofia de la Gardie* (1627–1694), grevinna.
- 1694 Hennes dotterdotter *Maria Gustava Gyllenstierna* (1672–1737), grevinna, g m greve *Carl Bonde* (1648–1699).
- 1737 Deras dotter *Catharina Margareta Bonde* (1697–1755), grevinna, g m greve *Johan Christoffer von Düring* (1695–1759).
- 1755 Deras dotter *Gustava Sabina von Düring* (1721–1778), 1778 g m *Carl Fredrik Scheffer* (1715–1786), greve, riksråd.
- 1786 Hans svägerska *Ulrika Eleonora von Düring* (1728–1793).
- 1794 Flera släktingar, genom köp till en av dem, *Robert Vilhelm de Geer* (1750–1820), friherre, landshövding.
- 1800 Genom köp *Gabriel Christian Koschell* (1743–1810), kommerseråd, g m *Maria Elisabeth Conradi* (1751–1822).
- 1822 Deras barn, som sålde godset till
- 1824 *Sven Fredrik Selander*, brukspatron.
- 1826 Genom köp *Carl Adolf Ludvig Stackelberg* (1775–1859), greve, g m *Eva Sofia Adelsvärd* (1787–1855), friherrinna.
- 1838 Deras son *Fritz Adolf Göran Louis Stackelberg* (1805–1882), greve, g m *Adamina Vilhelmina Reutersköld* (1811–1880).
- 1853 Genom köp *Johan Erik Hörstadius* (1782–1859).
- 1859 Hans brorson *Johan Gustaf Ferdinand Hörstadius* (1812–1900), advokatfiskal.
- 1892 Genom köp *Claes Lagergren* (1853–1930), markis, påvlig kabinettskammarherre, g m 1:o *Caroline Russel*, 2:o *Mary Moore*.
- 1930 Genom testamente *Nordiska Museet*.

Noter

1. Uppgifter om socknen har hämtats i bl.a: *Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige; Sverige. Geografisk topografisk statistisk beskrifning; Ekonomiska kartan*.
2. *Svenskt Diplomatarium*, Vol I, s 585. Den 13 juli 1281 fick prosten Peter en jordlott i »thörh» i förlänning av konung Magnus I. Ortsnamnet återkommer ett flertal gånger i akterna under medeltiden.
3. *E Hellqvist*, Svensk etymologisk ordbok. Lund 1964.
4. *C A Klingspor*, Svenska slott och herresäten, s 2 ff.
5. *F Sällström*, Tyresö hus, s 187 ff.
6. *Ibidem*, s 206.
7. *S Karling*, Tyresö slott, s 38 ff.
8. *B Flodin*, Murmästaren Hans Ferster, s 26.
9. Gårdarna var, från Österhaninge: Tyresö gård, Vättinge bruk, Uddby kvarn, Kumla, Näsby, Vinåker, Åva, Vissvass, Uddby, Gimmersta, Strand, Rudmar, Dyvik, Brevik, Myran, Englemar, Sishammar, Elmora, Nytorp, Öringe, Dalarö, Grönö och Ragstad. Från Brännkyrka: Gäsö, Älgö och Ägnö. Senare har fördelningen och gränsförhållandena ändrats genom nya sockenbildningar följda av kommunsammanslagningar.
10. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, C 1.
11. *Ibidem*.
12. *Ibidem*, O 1, skrivelse från konsistoriet i Strängnäs den 31 mars 1636.
13. *Ibidem*, O 1, anteckningar av *Petrus Brunnius*.
14. *Ibidem*, C 1.
15. Svenska riksrådens prot 1636.
16. *B Boëthius*, Tyresöindustrierna.
17. *Sällström* a a, s 187 ff. Ytterligare bildmaterial från utgrävningarna finns i Nordiska museet, Tyresöhandl.
18. *G Boëthius och A Romdahl*, Uppsala domkyrka 1258–1435, s 151 ff; *G Boëthius*, De tegelornrade gråstenskyrkorna i norra Svealand, s 140; *M Reutersköld*, Tegelblindingar på medeltidskyrkor i Mälardalen, s 17 och 22.
19. *Sällström* a a, s 203 f.
20. *Ibidem*, s 208.
21. *Ibidem*, s 198.
22. *Ibidem*, s 196 ff.
23. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, C 1.
24. *P Tångeberg*, Madonnan från Tyresö kyrka i Södermanland, s 171 ff.
25. Skulpturen har tidigare tillskrivits Henning von der Heide, se: *Medieval wooden sculpture in Sweden*, vol IV, s 260, vol V, pl 271; *W Paatz*, Bernt Notke und sein Kreis, s 166, kat nr 93. – *Henning von der Heide (Heyde)*, skulptör, målare och grafiker från Lübeck, belagd verksamhet 1484–1519. Heide var Bernt Notkes förnämste lärjunge och medhjälpare i arbetet på St Görans och draken i Stockholm 1484–87.
26. ATA, handteckningssaml, teckning av de här tre be-handlade träskulpturena, utförd av *Karin Arosenius* (1851–1932), skulpttris, studier vid Konstakademien 1870–74. Det valhända utförandet av teckningen tyder på att den gjorts i början av hennes studietid. Innan skulpturerna överlämnades till SHM 1878 förvarades de på kyrkans vind (st prot 1878, 15 okt).
27. *Medieval wooden sculpture in Sweden*, vol IV, s 261; vol V, pl 268; *W Paatz*, Bernt Notke, s 152, kat nr 92, Texttafel Va, Abb 192; *J Roosval*. Henning von der Heyde, s 14.
28. Kalken beskrivs i inv 1773 (N 1).
29. Enl inv 1734 (L I a:2) skulle kalken vara skänkt av *Gabriel Gustafsson Oxenstierna*. Denna uppgift har upprepats i senare inv. Då andra uppgifter om donatorer i samma inv har visat sig vara felaktiga, måste även denna uppgift ställas i tvivelsmål.
30. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, L Ia:1, vis prot 1743; inv 1734, tillägg.
31. »Rijswärck» eller »Rysswärck» är en tygsort.
32. Denna och andra uppgifter om iakttagelser i samband med en ombyggnad omkr 1910 har lämnats av Tyresöbyggmästaren *Richard Jonsson*, f 1855, och återges av *H Alm* i ett manuskript om Tyresö kyrka 1935.
Två ingångar fanns i sydmuren, en i östra och en i västra delen. Fönstren var tidigare större och högre (välvda enl *O Carlén*, Tyresö gods och slott, s 19). Takstolen öppen med fasade och kälade bjälkar, nu inpassade i det platta taket. Alnstjocka ekbjälkar i mittgången och längs denna underlag och delar av stöd för takstol eller läktare.
33. Enl *G Boëthius* var det vendiska förbandet sällsynt under medeltiden, men fick på 1500-talet en mera genomgående användning. (De tegelornrade gråstenskyrkorna i norra Svealand, s 23).
34. RA, Oxenstiernas saml, E 1146. Förteckningen upptar endast textilier.
35. *H Rabén*, Mäster Melcherdt; *densamme*, Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige, s 79 f; *E A Jansson*, Dalarö, s 41 ff; *I Schnell*, Dalarö samhälle och kyrka.
36. ATA, Acta-arkivet, Dalarö kyrka, inv 1937.
37. *E A Jansson*, a a, s 66.
38. *H Rabén*, Träskulptur och snickarkonst, s 77 ff.
39. Enl inv 1830 fanns då i Dalarö en dopfunt av trä (ATA). Den nuvarande funten gjordes 1936. Någon äldre dopfunt omtalas ej i samband med restaureringen detta år, varför den troligen var försvunnen eller obrukbar redan tidigare. Enl *Qvist* skulle 1930 ett flertal inventarier från 1630 ha funnits i kyrkan. Endast predikstolen omnämns dock (*A Qvist*, Dalarö, s 14).
40. Se not 30.
41. *Strängnässtudier* II, s 157, fig 24; *Silverutställning* 1910, nr 26; *Gustav II Adolfsutställningen* 1932, nr 1408.
42. Några sammanvrigda med dessa namn har ej påträffats i

- Tyresö kyrkobok för år 1638 samt åren däromkring (C 1). Kannan finns upptagen i 1644 års inv.
43. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, O I, ant av prästerskapet om kyrkan. LUB, De la Gardieska arkivet, Oxenstiernas saml vol nr 13.
 44. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, C 2, st prot 1678 och fol 130.
 45. Ibidem, L I a: 8, ver 1851.
 46. Tyresö PÅ, O I: 1.
 47. LUB, De la Gardieska arkivet, Oxenstiernas saml vol nr 13.
 48. *C A Klingspor*, Svenska slott och herresäten, s 33 f; *J G Beskow*, Tyresö kyrka, s 8 f.
 49. »Skizzer från Tyresö», litografi av *Vilh Behm*, Ny illustrerad Tidning 1887.
 50. RA, ÖIÄ T 4².
 51. Raä, K-byrå. Tyresö PÅ, O I: 3.
 52. Tyresö PÅ, O I: 1.
 53. Ibidem, O II: 4.
 54. RA, E 1073, Gabriel Gustafsson Oxenstiernas testamente.
 55. RA, Kantzowska arkivet, Gabriel Gustafsson Oxenstiernas räk, Huvudbok 1640, E 4343, fol 423. – Margaretelund kom i Oxenstiernas ägo genom giftermål med Margareta Bielke.
 56. Ibidem, fol 72.
 57. Tyresö PÅ, O I: 1.
 58. RA, E 4344, Ver 1633–39, ver 4.
 59. *Jost Henne* (d 1644), stensbildhuggare, inkallad från Tyskland i slutet av 1620-talet. Verksam vid bla Stockholms slott, Tyska kyrkan, Riddarholmskyrkan, Jäders kyrka och ett flertal borgarhus (*G Axel-Nilsson*, Dekorativ stenhuggarkonst i yngre vasatid, s 402).
 60. *Didrik Blume* (d 1668), stensbildhuggare, från Bremen, till Sverige i början av 1630-talet. Omfattande verksamhet, bla vid Nyköpings slott, Makalös, Riddarholmskyrkan, Stockholms slott, adelspalats (*G Axel-Nilsson* aa, s 389 f).
 61. Tyresö PÅ, O I: 1.
 62. RA, E 4343, fol 133.
 63. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, L I b:1, ver 1834.
 64. *G Boëthius*, Kristine kyrka, SvK; *B Flodin*, Murmästaren Hans Ferster, s 26 ff.
 65. RA, E 4343, fol 65.
 66. Ibidem, fol 137.
 67. Ibidem, fol 135.
 68. RA, E 4343, fol 125.
 69. Ibidem, fol 65.
 70. Ibidem, fol 136.
 71. Räk 1773, O I, st prot 1763.
 72. Som grund för uppgifter rörande restaureringen 1977–78 ligger dels självsyn, dels de rapporter över restaureringens åtgärder och framåtskridande, som kontinuerligt översänts från ingenjör *Ture Jangvik*, K-Konsult i Linköping, konsult och bygglédare för restaureringen av Tyresö kyrka. För detta tillmötesgående ber förf att få framföra ett varmt tack.
 73. RA, E 4343, fol 125 och 133.
 74. Ibidem, fol 140.
 75. Valven isolerades med skumgummi i november 1975 och kan därför ej längre studeras från vinden.
 76. RA, E 4343, fol 55.
 77. Ibidem, fol 135 och 140.
 78. RA, E 4343, fol 62 och 140.
 79. Ibidem, fol 57.
 80. RA, E 1073, Gabriel Gustafsson Oxenstiernas testamente.
 81. RA, E 4343, fol 271.
 82. *G Axel-Nilsson*, Dekorativ stenhuggarkonst, s 177 ff; *M Liljegren*, Stormaktstidens gravkor, s 126 ff.
 83. *G Lindahl*, Grav och rum, s 153 ff.
 84. *A Tuulse*, Mörby, s 114 f.
 85. *Wennberg-Bohrn*, Österåkers kyrka, s 582 ff; *B Flodin*, Murmästaren Hans Ferster, s 36 ff.
 86. RA, E 4343.
 87. Ibidem, fol 140.
 88. *C Adlersparre*, Historiska samlingar I, 1793, s 186 ff; *C A Klingspor*, Svenska slott och herresäten, s 11 ff; *den samme*, Byggherrens jordafärd, s 75 ff; *G Lindahl*, Grav och rum, s 91 ff.
 89. Publ hos *Klingspor*, aa, s 13 f.
 90. RA, E 4343, fol 268 ff.
 91. Troligen huset på Västerlånggatan 68, även kallat von der Lindeska palatset. Oxenstierna köpte detta hus år 1636 av Erik Larsson von der Lindes arvingar.
 92. RA, E 4343, fol 83 och 271. *Hindrich Wulff* (Henrik Wolff), juvelerare och guldsmed, var leverantör till hovet 1627–1658 (*Svenskt silversmide* 1520–1850, guld- och silverstämplar, s 57).
 93. RA, E 1073.
 94. *N Lagerholm*, Den svenska stormaktstidens högdagliga begravningsskick 1650–1700; *G Lindahl*, aa, s 84 ff; *M Liljegren*, Stormaktstidens gravkor, s 22 ff.
 95. Förutom allmänna handböcker och topografiska verk som *Bau- und Kunstdenkmäler* se tex: *Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformation bis zur Gegenwart*; *F A J Vermeulen*, Handboek tot de Geschiedenis der nederlandsche Bouwkunst; *S Karling*, Baltikum och Sverige; *P G Hamberg*, Tempelbygge för protestanter; *N Zaske*, Gotische Backsteinkirchen Norddeutschlands.
 96. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, Heft VI, s 9 f. – Vid en studieresa sommaren 1972 kunde förf konstatera likheterna med Tyresö kyrka.
 97. *B Flodin*, Murmästaren Hans Ferster, s 58 ff.
 98. Ibidem, s 99.
 99. Vid restaureringen 1977–78 borttogs den tidigare röda sammetsklädseln från knäfall och balustrad och ersattes med brunt skinn, dock enbart på knäfallet. På dess träunderrede framkom då, skrivet i blyerts med stora bokstäver, texten: »Klätt och målat af Sadelmakaren L. P. Holmgren 1877.»
 100. Om Stanislauslegenden, se *J Roosval*, Sveriges och Danmarks östliga konstförbindelser under medeltiden.
 101. *I Wilcke-Lindqvist*, Rimbo kyrka, s 250 ff; *A Tuulse*,

- Skoklosters kyrka, s 204; *H Rabén*, Träskulptur och snickarkonst, s 215 ff. *Z Lakocinski*, Polonica svecana artistica; *A Ulbrich*, Geschichte der Bildhauerkunst in Ostpreussen, Band I.
102. *Klingspor*, Svenska slott och herresäten, s 49.
103. RA, E 4343, fol 125.
104. Tyresö PÅ, K II a: 3.
105. *H Rabén*, Mäster Melcherdt; *Densamme*, Träskulptur och snickarkonst, s 63 ff.
106. *O von Falke*, Deutsche Möbel des Mittelalters und der Renaissance, s 194 f.
107. *Pehr Ljung* (1743–1819) var son till ornamentbildhuggaren *Johan Ljung* (1717–1787), utbildad och först verksam hos denne. Omfattande verksamhet främst på 1780–90-talen, egen verkstad från omkr 1780, hovbildhuggare, inredningar och möbler vid kungliga slotten samt kyrkor, bla predikstolen i Strängnäs domkyrka 1789. Johan och Pehr Ljung har behandlats av *Hertha Boman* f *Segerdahl*, Två Stockholmskonstnärer på 1700-talet. – Predikstolen i Tyresö finns dock inte omnämnd här.
108. *S Brandel*, Lidingö kyrka, s 149.
109. *O Mannström*, Adolf Fredriks kyrka, s 80; *S Fogelmarck*, Carl Fredrik Adelcrantz, arkitekt, s 391.
110. RA, E 4343, fol 125.
111. Ibidem.
- 112 a. *Pehr Zackarias Strand* (1797–1844), orgelbyggare. Har utfört bla orgelverk för Arnö (1828) och Adelsö (1829) samt reparationer i Veckholm (1822).
- 112 b. *Oskar Fredrik Lindberg*, född 1887. Tonsättare, organist bla i Engelbrektskyrkan, lärare i harmonilära vid Musikhögskolan, professors titel 1936. Bland L:s verk kan nämnas en symfoni, flera kantater, sångspel och orgelstycken.
- 112 c. Orgelverkets urspr disposition okänd. Disposition före 1932: *Manual*. Borduna 16'B/D, Principal 8', Dubbellfjöt 8', Salicional 8', Oktava 4', Fjöt 4', Kvinta 3', Oktava 2', *Pedal*. Bihängd. – Nuvarande disposition: *Manual I*. Principal 8', Gedackt 8', Salicional 8', Oktava 4', Fjöt 4', Kvinta 3', Oktava 2'. *Manual II*. Gedackt 16' (1932), Spetsfjöt 8' (1932), Dulciana 8' (1932), Voix céleste 8' (1932), Flüte octaviant 4' (1932), Oboe 8' (1932), Ekobas 16' (1932). *Pedal*. Subbas 16', Pedalfjöt 8', Ekobas 16'. (*E Erici*, Inventarium över bevarade äldre kyrkorglar i Sverige).
113. Mäster *Mårten Bertigh* (d 1648) fick 1629 tillstånd sätta upp en kopparhammare inom Tyresödomänerna. Hans hustru *Anna von Staden* drev denna till 1659 (*B Boëthius*, Tyresöindustrierna, s 91 och 94).
114. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, L I a: 2, fol 9.
115. *Cristopher Gyllenstierna* (af *Ericberg*) (1639–1705), greve. 1669 g m *Gustaviana Oxenstierna* (1644–1675), dotter till *Gustaf Gabrielsson Oxenstierna* och *Maria Sofia de la Gardie*.
116. *Henning Petri* (Petters, Pettersson), guldsmed, verksam 1657–1703, i Nyköping 1657, förenade sig med ämbetet i Arboga 1662, bisittare 1671, ålderman 1681, avgick 1694. Mycket stor, känd produktion av främst kyrksilver (*G Upmark*, Guld- och silversmeder i Sverige 1520–1850, s 593 f).
117. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, L I a: 2, räk 1708–1805, fol 6 och 43.
118. *Stephan Westersträhle* (1764–1814), guldsmed, från Västervik, mästare i Stockholm 1789–1812, ålderman 1807–1811. Har utfört bla kalk till Huddinge kyrka (1790) och dopskål i Odensala (1793) (*Guld- och silverstämplar*, s 151).
119. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, L I a: 2, fol 3. *Märta Elisabeth Oxenstierna* (1645–1698), grevinna, dotter till *Gustaf Gabrielsson Oxenstierna* och *Maria Sofia de la Gardie*.
120. Enligt räk skulle den inköpta oblatasken väga 17½ Lodh (=223 g). Det här behandlade skrinet väger 222,3 g (ett scharmer saknas).
121. *Christopher Richter* (f 1664), guldsmed, verksam 1689–1708, son till *Friedrich Richter*, i lära hos fadern 1679, gesäll 1683, mästare i Stockholm 1689, bisittare i ämbetet 1700. Har utfört bla en dryckeskanna 1702, Nordiska Museet (*G Upmark*, Guld- och silversmeder i Stockholm 1520–1850, s 77 f).
122. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, L I a: 2, fol 6. Kannan skänktes till minne av den avlidne *Carl Bonde*. Datum för donationen var den 24 augusti, årtalet ej angivet; det måste dock röra sig om åren 1702–1704, av omgivande noteringar att döma.
123. För detta och andra silverföremål, deponerade hos SHM, har förf kunnat nyttiggöra sig beskrivningar utförda av docent *Aron Andersson*; *Strängnässtudier* II, s 162; *Silverutställning* 1910, nr 89.
- 123 b. En ny silverkanna, ersättning för den stulna kannan, är under utarbetande (hösten 1978) av silversmeden *Martin Öhman*. Modellen är avsedd att anknyta till kannorna av Ch Richter och I Waern-Bugge (fig 47, 49). M Öhman kommer även att utföra två vaser i silver för Tyresö kyrka.
124. I en förteckning över inventarierna vid Tyresö slott år 1646 upptages tre ljuskronor. Den ena beskrivs som »stoor messingslius krona hänger i stora sahlen» (förteckn publ hos *Klingspor*, Svenska slott och herresäten, s 40 ff).
125. *Strängnässtudier* II, s 175, fig 150; *Silverutställning* 1910, nr 204.
126. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, L I a: 2 fol 4.
127. *Petter Höijer* (1748–1819), tenngutare, verksam i Nyköping och Örebro. Ljusstakar var hans specialitet (*B Bruzelli*, Tenngutare i Sverige).
128. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, Inv 1773, tillägg; N 2, inv 1837, 1840; K I: 2, st prot 1837, 8 okt. – Enl st prot skulle stakarna ha en vikt av 2 lispund 5 skålpund; i detta torde även ljusplåtarna ha inbegripits. 1 lispund=20 skålpund=8,5 kilo. Den sammanlagda vikten skulle således vara 19,25 kg.
129. Som grund för beskrivningen av det textila ligger en

- beskrivning av fil dr *Agnes Geijer*, upprättad 1941 i samband med depositionen.
130. *Ibidem*.
 131. Som grund för datering och beskrivning av altarduk 1–6, altarringsduk I samt kalkduk 1–3 ligger en inventering av kyrkans äldre textilier, utförd 1972 av fil lic *Inger Estham*.
 132. Som grund för beskrivningen ligger en beskrivning av fil lic *Anne-Marie Franzén*, upprättad 1961 i samband med depositionen.
 133. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, L I a: 2, fol 3.
 134. Som grund för beskrivningen ligger en rapport från konserveringen 1976 av *Anna Borggren*, SHM.
 135. Enl *H Alm* (manuskript 1935) identisk med den duk av silverbrodad med Scheffers och Dürings vapen i broderi, som senare använts på slottet (avbildad i En bok om Tyresö, s 127).
 136. Anvapnen (representerande fjärde ledet från 1400-talets slut) är parvis följande för Gabriel Gustafsson Oxenstierna (de icke kursiverade var före restaureringen nedfallna, skadade eller förlorade): *Oxenstierna* – *Slaveka*, *Sehested* – *Pogwitsch* (en björn, bör vara en springande varg), *Trolle* – *Gedda*, *Gyllenstierna* (blank) – *Vinstorpa*, *Bielke* – *Körning* (den danska), yngre *Bese* – *Gedda*, *Posse* – *Römer*, *Vinstorpa* – *Lilliesparre*. För Märta *Bielke*: *Bielke* – *Körning* (den danska), Två sparrar (till Wik) (blank) – *Brok* av *Estrup* (bör vara med spets nedifrån), *Hogenskild* – *Schakrutor och halv örn på längden* (bör enligt Dansk Adels Aarbog vara *Tisenhuus*, en hjort), *Tott* (blank) – *Gyllenstierna*, *Natt och Dag* – *Gedda*, *Gyllenstierna* – *Banér*, *Leijonhufud* – *Natt och Dag* (blank), *Vasa* – *Vinstorpa* (enligt fil lic *H Alm* (manuskript 1935), kulturhistorisk kontrollant vid restaureringen 1933).
 137. RA, Oxenstiernska saml, E 1073.
 138. Svante Stenbocks epitafium består av ett stort väggepitafium i flera avsatser; minnestavlan flankeras av anvapnen, korintiska kolonner och allegoriska kvinnogestalter. Till monumentet hörde ursprungligen en tumba med vilande figurer, förstörd i branden 1702, av samma karaktär som tumban i Tyresö (*B Flodin*, Svante Stenbocks epitafium i Uppsala domkyrka, Antikvariskt arkiv nr 67).
 139. RA, Brev till Axel Oxenstierna från näringsidkare och hantverkare, E 766, brev från Jörgen Meintz.
 140. Den 22 december 1643 anställdes *Heinrich Wilhelm* som »baumeister» för Riddarhusbygget (*G M Silfverstolpe*, Riddarhuspalatset, s 106). Kontraktet har ej påträffats, men väl en ver, utfärdad av Clas Fleming den 6 januari 1644, där »Heinrich Wilhelm bildhauer» egenhändigt kvitterar en ersättning på 50 riksdaler för sin »bestellung» (RhA, kassaräkningar 1643, ver). Wilhelm torde därför ha vistats i Stockholm vid denna tid. När Svante Stenbocks epitafium levererades från Hamburg, medföljde Wilhelm transporten och svarade själv, med hjälp av lokala krafter, för uppsättandet av monumentet i Uppsala. Det är därför troligt att samma förhållande upprepadet i Tyresö.
 141. *Heinrich Wilhelm* (d 1652), från 1620-talet verksam i Hamburg, från 1646 bosatt i Sverige, utförde främst gravmonument och epitafier, »Baumeister» vid Riddarhusbygget 1646–52 (*G Axel-Nilsson*, Dekorativ stenhuggerkonst, s 312 ff, 427 f samt anförd litteratur).
 142. LUB, De la Gardieska arkivet, Oxenstierna, vol 17, kassaräkningar 1655, fol 106.
 143. SSA, Mantalslängd 1652. Bouppteckning 1681; 90. *G Axel-Nilsson*, a a, s 319.
 144. *Cornelius Arentz*, porträttmålare, påvisbar verksamhet 1608–55. En av de ledande vid denna tid i Sverige, son till den under Johan III:s tid inflyttade målaren *Arendt Lamprechtz*. *Arendtz* förekommer i räk för Tyresö åren 1636, 1637, 1639, 1640, 1647 och 1648 (räk endast delvis bevarade). A:s verksamhet har behandlats av *K E Steneberg*, *Kristinatidens måleri*, s 40 ff.
 145. *J Roosval*, *Storkyrkan*, s 387 ff.
 146. *A Ulbrich*, *Geschichte der Bildhauerkunst in Ostpreussen*, Band 1, s 185.
 147. *Kristoffer Gyllenstierna* (1639–1705), greve, riksråd, g m *Gustava Juliana Oxenstierna* (1644–1675), dotter till *Gustaf Oxenstierna* och *Maria Sofia de la Gardie*.
 148. RA, E 4343, fol 122 och 137.
 149. *Ibidem*, fol 32 och 122.
 150. *Johan Assman* (d trol 1667), porträttmålare hos bl a *Carl Carlsson Gyllenhielm* (*K E Steneberg*, *Kristinatidens måleri*, s 47 ff). Målade även fanorna till *Jakob de la Gardies* begravning 1652 (*N Lagerholm*, Den svenska stormaktstidens högadliga begravningsskick 1650–1700, s 108) samt målningar på drottning *Christinas* triumfbåge i Stockholm 1650 (*S Karling*, *Drottning Christinas triumfbåge i Stockholm*, s 79 f).
 151. *Strängnäsutställningen* 1910, nr 363.
 152. *Ibidem*, nr 370.
 153. Verksamheten vid Uddby kvarn har behandlats av *B Boëthius*, *Tyresöindustrierna*.
 154. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, L I a: 2, fol 14.
 155. ATA, acta-arkivet, rapport över restaureringen 1933, av dess kulturhistoriske kontrollant fil lic *Henrik Alm*. Textilierna undersöktes samtidigt av fil dr *Eva Bergman*. Denna rapport samt självsyn i samband med restaureringen 1978 ligger till grund för beskrivningen av kistorna.
 156. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, L I a: 2, fol 9. Visserligen kallas tavlan här »en skön Crucifixtafla till Körkan med förgylt Ram omkring», men det måste vara denna målning, som avses. I inv 1734 benämns den »Christi Törnkröning med förgylt Ram».
 157. *Ibidem*, fol 11.
 158. Meddelat av fil dr *Ingrid Rosell* (*I Rosell*, Järlåsa kyrka). – ATA, bildarkivet, Arvidsjaurs kyrka.
 159. Se not 157.
 160. ATA, Acta-arkivet. *Sam Svenssons* utförliga redogörelse

- se från konserveringen 1953 har legat till grund för beskrivningen av skeppet.
161. I den svenska flottan fanns ett fartyg med namnet Delfinen, byggt 1626, om 150 läster, 12 kanoner, 46 sjöfolk och 40 knecktar (*S Svensson*, konserv rapp i ATA). I en skeppslista för år 1644 upptages ett fartyg med namnet Stora Delfin (även Lilla Delfin fanns), tillkomstår 1634, med 12 kanoner, sänkt i Stockholm år 1648 (*Svenska Flottans historia*, del I, s 500). Den för sin atlantsegling kända pinassen Kalmar Nyckel, inköpt 1629 från Holland, tillhörde troligen samma fartygstyp som Tyresö-skeppet.
162. *E Alfred Jansson*, Skärgårdsliv i forna tider, del I, s 21 ff.
163. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, C 2, fol 12 ff.
164. *E A Jansson*, a a, s 33. Herre till Tyresö vid denna tid var *Gudmund Petersson Slatte*, tidigare ståthållare vid Västerås slott och en av Gustaf:s I:s närmaste män, och

- Anna Bengtsdotter Lillie*, genom arv ägarinna till Tyresö (*Klingspor*, Svenska slott och herresäten, s 7 f).
165. *E A Jansson*, a a, s 33.
166. Huvudskär, kallat »Österskär», skildras av *August Strindberg* i romanen »I havsbandet» från 1889–91.
167. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, C I.
168. Se not 165.
169. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, O I och C 4, hamnstämmoprot 1681–94.
170. *E A Jansson*, a a, s 39 f.
171. *Kjell E G Söderberg*, Ulvö gamla kapell.
172. *I Wilcke-Lindqvist*, Kyrkor i Frötuna och Länna skeppslag, s 415 ff; *S Brandel*, *E O Johansson* och *J Roosval* m fl, Kyrkor i Värmdö skeppslag, s 565; *E A Jansson*, a a, s 49 f, s 58 ff.
173. ULA, Tyresö kyrkoarkiv, L I a nr 2, fol 4.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: *Kantzowska arkivet*, Gabriel Gustafsson Oxenstiernas räk, Huvudbok 1636 (E 4342), 1640 (E 4343), Verifikationer 1633–1639 (E 4344). – *Oxenstiernska saml*, Skrivelser (E 1073–1074), Handl rörande Gustaf Gabriëlsson Oxenstierna (E 1144), Maria Sophia de la Gardies arkiv (E 1145–1146), Huvudbok 1669 (E 1156 B). – *Brev till Axel Oxenstierna* från näringsidkare och hantverkare, brev från Jörgen Meintz (E 766).

SSA: Mantalslängder 1652; Bouppteckning 1681.

RhA: Kassaräkningar 1639–1651.

Nordiska Museet: Tyresöhandl, Bildsaml; Avskrifter (utdrag) av 1636 och 1640 års huvudbok (orig i RA) samt O I och C 2 (orig i ULA).

SHM: Inventariebok och åtkomsthandl för år 1878 och 1961; Pietasrapport nr 1463–64, 1489–90, 1960–63, 5494.

VHAA: ATA, Handteckn saml, teckning av *K Arosenius*; Fotosaml; Ritningar: monter för uppställn av votivskepp av *D Blomberg* och *E Fant* 1934 (3 st), skiss av koret av *E Gustafsson* 1956, teckning av sydportalen av *G Améen*, förslag till anordning att lyfta Oxenstiernska gravhällen av *I Waern-Bugge* 1958; Acta-saml; inv 1830 och 1921, handl och förslag rör restaureringar, förändringar, anskaffningar m m 1919–1977, Tyresöskeppet rest 1934 och 1953, gamla prästgården i Alby, tidningsurklipp. Dalarö kyrka, inv 1830, 1937; K-byråns arkiv, Handl och förslag för restaureringar, förändringar, anskaffningar 1919–75; Ritningar: orgelverk 1842, vindfång av *Fr Falkenberg* 1905, centraluppvärmning 1905, läktare och ombyggn av orgel 1932, uppmätn ritn och bänkdörr förslag av *E Fant* 1932, tornluckor och tegelgolv av *E Fant* 1932, uppmätn ritn av *Ragnar Jonsson* 1950 (7 st), trappa till muren i

väster av *I Waern-Bugge* 1955 (4 st), omplacering av gravhällar av *I Waern-Bugge* 1955, uppmätn och ombyggn av orgel av *Åkerman & Lund* 1965 (3 st), förslag till inredn av skrudkammare m m av *I Waern-Bugge* 1970, förslag till ändr av belysn 1972.

Gävle

LMV: Karta över Huvudskär år 1711. – Karta över Tyresö av *G Boding* 1748–52.

Lund

LUB: De la Gardieska arkivet, Oxenstiernas saml, vol 13, 14, 15 och 17 (räk 1646–55) – Topografica, Södermanland, Tyresö, I a (räk 1646–47).

Uppsala

ULA: Tyresö kyrkoarkiv, räk 1628–70 (C I), 1670–82 (C 2), 1683–1705 (C 4), 1670–1707 (L I a: 1), 1708–1805 (L I a: 2), 1838–60, spec (L I a: 8), 1838–97 (L I a: 9), ver 1740 (L I a: 3), 1746–1860 (L I b: 1); st prot 1670–81 (C 2), 1681, 1684–1703 (C 4), 1724–34, 1737–38 (C 1), 1758–1843 (K 1: 2), 1843–62 (K I: 4); vis prot 1675, 1679 (C 2), 1721, 1733–73 (L I a: 1), 1815–56 (N 2); inv 1634, 1644, ant om inv tillökn 1637–44 (C I), inv 1651 (O I), 1670 (C 2), 1706 (O I), 1670, 1702, 1731, 1734, ant om inv tillökn 1686–94, 1702–04, 1734–73 (L I a: 2), inv 1773–1854 (N 1), 1815–56 (N 2); bänkdörrslängd 1680 (C 2), 1731 (C I), kyrkogårdsdelning 1680 (C 2), ant om kyrkan 1634–67, 1729–82 (O I); handl ang kyrkan, kyrkliga boställen 1718–1860 (O 2); Gåvor till Huvudskärs kapell 1638, 1641 (C

I), ant om Huvudskärs kapell 1646–66 (O I), hamn st prot för Huvudskär 1674–80 (C 2), 1682–94 (C 4), 1707 (O I).

Tyresö

PÄ, Tyresö kyrkoarkiv: Yngre handl; räk 1861–1910 (L I a: 1); st prot 1863–1908 (K II a: 1), 1909–1936 (K II a: 3); vis prot, ämbetsberättelser 1877– (N I); inv 1882–1967 (N 2), 1951– (N 3); handl rör kyrkans rest 1897, 1905, 1933 (O I), handl rör nya prästgården, ritn av *K M Westerberg* 1937–38 (O II: 2).

TRYCKTA KÄLLOR OCH KÄLLPUBLIKATIONER

- Dahlberg E*, Teckningarna till Suecia antiqua et hodierna, Del III. Sthlm 1968.
- Densamme*, Suecia antiqua et hodierna. Sthlm 1965.
- De la Gardieska arkivet* . . . Utg af P Wieselgren. Sthlm 1831, Lund 1832–44.
- Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling*. Avd II, b 3. Brev från Gabriel Gustafsson Oxenstierna 1611–40. Sthlm 1890.
- Svenska medeltidsregister*. Förteckning över urkunder till Sveriges historia 1434–1441. Utg av S Tunberg. Sthlm 1937.
- Svenska Riks-arkivets Pergamentsbrev* från och med år 1351. Vol I (1351–1382), vol II (1383–1400), vol III (1351–1400). Sthlm 1866–1872.
- Svenska riksrådens protokoll* 1636. Utg av Riksarkivet genom S Bergh. Sthlm 1891.
- Svenskt diplomatarium*, vol I–VI (to m år 1355), b VIII, h 1–4 (åren 1361–1365), vol I–III (ny ser) (åren 1401–1420). Sthlm 1820–1976.

LITTERATUR

- Albe G*, Om fartygsmodeller, i: Föreningen för Sveriges Sjöfartsmuseum i Stockholm. Årsbok 1941. Sthlm 1941.
- Alm H*, Tyresö kyrka. (Manuskript i SvK.) Sthlm 1935.
- Densamme*, Tyresö kyrka 300 år, i: Till Hembygden 1941.
- Almqvist J A*, Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden. I. Stockholms och Uppsala län. Sthlm 1931.
- Axel-Nilsson G*, Dekorativ stenhuggarkonst i yngre vasastil. Sthlm 1950.
- Beskow J G*, Tyresö kyrka. Dess historik och märkligare minnesmärken. Sthlm 1941.
- Boëthius B*, Tyresöindustrierna på Maria Sofia de la Gardies tid, i: En bok om Tyresö. Sthlm 1933.
- Boëthius G*, De tegelornrade gråstenskyrkorna i norra Svealand. Sthlm 1921.
- Densamma*, Kristine kyrka, i: SvK Dr II: 1. Sthlm 1941.
- Boëthius G* – *Romdahl A*, Uppsala domkyrka 1258–1435. Uppsala 1935.
- En bok om Tyresö*. Utg av Nordiska Museet. Sthlm 1933.
- Boman f Segerdahl H*, Två Stockholmskonstnärer på 1700-talet. Ornamentbildhuggarna Johan och Pehr Ljung, i: SSEÅ 1964. – Lic avh Stencil, Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.
- Brandel S*, Lidingö kyrka, i: SvK Up I: 1. Sthlm 1918.

- Brandel S, Johansson E O och Roosval J*, Kyrkor i Värmdö skeppslag, i: SvK Up I: 4, Sthlm 1950.
- Bruzelli B*, Tenngjutare i Sverige under kontrolltiden 1754–1912. Sthlm 1967.
- Börjesson Hj*, Sjökrigsmaterial och skeppsbyggnad åren 1612–1679, i: Svenska Flottans historia. I. Sthlm 1942.
- Carlén O*, Tyresö gods och slott. Sthlm 1877.
- Elgenstierna G*, Den introducerade svenska adelns ättartavlor. I–IV. Sthlm 1925–36.
- Erci E*, Inventarium över bevarade äldre kyrkorglar i Sverige. Sthlm 1967.
- von Falke O*, Deutsche Möbel des Mittelalters und der Renaissance. Stuttgart 1924.
- Flodin B*, Murmästaren Hans Ferster. Verksamheten i Sverige 1634–1653. Lidingö 1974.
- Densamma*, Svante Stenbocks epitafium i Uppsala domkyrka, Antikvariskt arkiv nr 67, Sthlm 1979.
- Fogelmarck S*, Carl Fredrik Adelcrantz. Arkitekt. Sthlm 1957.
- Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige*. Utarb av C M Rosenberg. Sthlm 1883.
- Gustav II Adolfs-utställningen 1932*. Katalog. Sthlm 1932.
- Hagström K A*, Strängnäs stifts herdaminne. 3. Strängnäs 1899.
- Hamberg P G*, Tempelbygge för protestanter. Sthlm 1955.
- Hellqvist E*, Svensk etymologisk ordbok. Lund 1964.
- Historiskt-geografiskt och statistiskt Lexikon öfver Sverige*. Sthlm 1866.
- Humbla Ph*, Votivskepp. En studie. Svenska kulturbilder 3:5. Sthlm 1933.
- Indebetou H O*, Södermanlands minnen från äldsta till närvarande tider. Sthlm 1877.
- Jansson E A*, Dalarö. Sthlm 1936 och 1966 (ny uppl).
- Densamme*, Skärgårdsliv i forna tider. I–II. Sthlm 1964–65 (ny uppl).
- Karling S*, Tyresögraven i Stockholms Storkyrka, i: Konsthistorisk Tidskrift 1934. Sthlm 1934.
- Densamme*, Tyresö slott, i: En bok om Tyresö. Sthlm 1933.
- Densamme*, Baltikum och Sverige, i: Antikvariska studier III. Sthlm 1948.
- Densamme*, Drottning Christinas triumfbåge i Stockholm, i: SSEÅ 1969.
- Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformation bis zur Gegenwart*. Herausgegeben von den Vereinigung Berliner Architekten. Berlin 1893.
- Klingspor C A*, Byggherrens jordafärd, i: En bok om Tyresö. Sthlm 1933.
- Densamme*, Tyresö, i: Svenska slott och herresäten. Sthlm 1885.
- Lagerholm N*, Den svenska stormaktstidens högadliga begravningsskick 1650–1700. Sthlm 1965.
- Lakociński Z*, Polonica svecana artistica, i: Rocznik Historii Sztuki, t III. Krakow 1962.
- Liljegren M*, Stormaktstidens gravkor. Sthlm 1947.
- Lindahl A*, Votivskepp i sörmländska kyrkor, i: Sörmländska kyrkor. B 4. Eskilstuna 1945.

- Lindahl G*, Grav och rum. Sthlm 1969.
- Lönroth C*, Grafminnen i Tyresö kyrka, i: *Till Hembygden* 1906.
- Mannström O*, Adolf Fredriks kyrka, i: *SvK Sthlm V*:1. Sthlm 1924.
- Medieval wooden sculpture in Sweden*. Vol IV. The museum collection catalogue. Sthlm 1975. Vol V. The museum collection plates. Sthlm 1964.
- Nisser W*, Brahegraven i Västerås domkyrka. Ett bidrag till kännedomen om det stora epitafiets utveckling i 1600-talets Sverige. *Tidskrift för konstvetenskap* 1939.
- Paatz W*, Bernt Notke und sein Kreis. Text und Tafeln. Berlin 1939.
- Quist A*, Dalarö. Några anteckningar ur en söderförsamlings historia. Sthlm 1930.
- Rabén H*, Mäster Melcherdt, konstsnickaren i Oxenstiernas tjänst, i: *En bok om Tyresö*. Sthlm 1933.
- Densamme*, Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige under renässans och barock intill den prechtska stilens genombrott. Sthlm 1934.
- Reuterskiöld M*, Tegelblindingar på medeltidskyrkor i Mälardalen. C 1-uppsats i konstvetenskap, Stockholms universitet. Stencil. 1974.
- Roosval J*, Henning von der Heyde, i: *Konsthistorisk tidskrift* 1936.
- Densamme*, Storkyrkan eller S Nicolai. i: *SvK Sthlm I*:2. Sthlm 1928.
- Densamme*, Sveriges och Danmarks östliga konstförbindelser under medeltiden, i: *Konsthistoriska Sällskapets publikation* 1917, Sthlm 1917.
- Rosell I*, Järlåsa kyrka. *Upplands kyrkor* 95. Uppsala 1959.
- Densamma*, Veckholms kyrka. i: *SvK Up VIII*:1. Sthlm 1974.
- Schnell I*, Dalarö samhälle och kyrka. *Sörmländska kyrkor* 64. Nyköping 1958.
- Densamme*, Kyrkorna i Södermanland. Nyköping 1965.
- Densamme*, Tyresö kyrka. *Sörmländska kyrkor* 119. 1976.
- Strindberg A*, I havsbandet. Sthlm 1945.
- Svenska Flottans historia*. I. Sthlm 1942.
- Sverige. Geografisk Topografisk statistisk beskrifning*. Utg av K Ahlenius och A Kempe. Sthlm 1909.
- Sällström F*, Tyresö hus. Grävningsundersökningarna vid Tyresö 1934, i: *Fataburen* 1935. Sthlm 1935.
- Söderberg B G*, Tyresö, i: *Slott och herresäten i Sverige*. Malmö 1968.
- Söderberg Kj E G*, Ulvö gamla kapell. Örnköldsvik 1972.
- Tuulse A*, Mörby. En adelsborg i Uppland. Sthlm 1952.
- Densamme*, Skoklosters kyrka. *Upplands kyrkor* 125. Uppsala 1967.
- Densamme*, Sollentuna kyrka, i: *SvK Up VI*:4. Sthlm 1958.
- Tångeberg P*, Madonnan från Tyresö kyrka i Södermanland – ett rhenländskt arbete? i: *Fornvännen* 1977:3-4, Sthlm 1977.
- Ulbrich A*, Geschichte der Bildhauerkunst in Ostpreussen vom Ausgang des 16. bis in die 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts. Erster Band. Königsberg in Preussen 1929.
- Utställning af äldre kyrklig konst från Strängnäs stift*. Katalog. Strängnäs 1910.
- Utställningen af äldre kyrklig konst i Strängnäs 1910*. Studier. I-II. Sthlm 1913.
- Upmark G*, Tyresö kyrka, i: *Teknisk Tidskrift. Byggnadskonsten* 1893.
- Vennberg E och Bohrn E*, Österåkers kyrka, i: *SvK Up I*:4. Sthlm 1950.
- Vermeulen F A J*, Handboek tot de Geschiedenis der nederlandsche Bouwkunst. I-III. 's-Gravenhage 1928-31.
- Wallin S*, Pintorpafruns gravsilver och silvergåvorna från hennes släkt, i: *Kyrkoinredning för herremän*. Sthlm 1948.
- Wilcke-Lindqvist I*, Rimbo kyrka, i: *SvK Up V*:3. Sthlm 1956.
- Densamma*, Kyrkor i Frötuna och Länna skeppslag, i: *SvK Up II*:3, Sthlm 1945.
- Zaske N*, Gotische Backsteinkirchen Norddeutschlands. Leipzig 1968.
- Tidningsartiklar rörande restaureringen och återinvigningen av Tyresö kyrka 1933 i *Dagens Nyheter* 1.3 och 22.7 1933, *Svenska Dagbladet* 12.8 och 24.9 1933, *Saltsjöbaden* 29.7 1933; utgrävningarna av gamla Tyresö i *Dagens Nyheter* 11.9.1934; Tyresöskeppets restaurering i *Nya Dagligt Allehanda* 21.11.1934, *Svensk sjöfartstidning* 28.11.1934, *Svensk Flagg* 29.11.1934; gamla prästgården i Alby i *Aftonbladet* 25.9 1939, *Svenska Dagbladet* 13.11.1944; Tyresö kyrkas nya antependium av E von Zweigberg i *Dagens Nyheter* 6.3.1941; Tyresö kyrka 300 år av H Alm i *Svenska Dagbladet* 9.3.1941; Kyrkans 300-årsjubileum av sign Him. i *Socialdemokraten* 10.3.1941; tornhuvens ombyggnad i *Stockholms Tidningen* 21.4.1953.
- Silverstämplar tydda enligt *Upmark G*, Guld- och silverstämplar i Sverige 1520-1850. Sthlm 1925, och *Guld- och silverstämplar*, Svenskt silversmide 1520-1850. IV. Sthlm 1963.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet i VHAA, Stockholm
Inv	Inventarieförteckning
K-byrå	Kulturhistoriska byråns arkiv, Raä, Stockholm
LMV	Lantmäteriverkets arkiv, Gävle
LUB	Lunds universitetsbibliotek
Prot	Protokoll
PÄ	Pastorsämbetet
RA	Riksarkivet, Stockholm
Raä	Riksantikvarieämbetet, Stockholm
RhA	Riddarhusets arkiv, Stockholm
Räk	Räkenskaper
SHM	Statens Historiska Museum
SSA	Stockholms stadsarkiv
SSEÅ	Samfundet Sankt Eriks årsbok
St prot	Sockenstämmoprotokoll
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium utg av Raä och VHAA, Sthlm och Uppsala 1912–.
ULA	Uppsala landsarkiv
Ver	Verifikationer
VHAA	K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm
Vis prot	Visitationsprotokoll
ÖIA	Överintendentsämbetets arkiv i RA, Stockholm

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl	Blekinge
Bo	Bohuslän
Dr	Dalarna
Ds	Dalsland
Go	Gotland
Gä	Gästrikland
Ha	Halland
Hs	Hälsingland
Hr	Härjedalen
Jä	Jämtland
La	Lappland
Me	Medelpad
Nb	Norrbottnen
Nä	Närke
Sk	Skåne
Sm	Småland
Sö	Södermanland
Up	Uppland
Vb	Västerbotten
Vg	Västergötland
Vr	Värmland
Vs	Västmanland
Ån	Ångermanland
Ög	Östergötland
Öl	Öland

Summary

Tyresö Church is on a peninsula, Södertörn, in Södermanland, about 20 km southeast of Stockholm. The parish is bounded by water on two sides, and the surrounding country is largely wooded, but there are also farm land, an archipelago and densely populated areas. Not far from the church is Tyresö Palace. The estate and its owners played a decisive part in the creation and maintenance of the church, which was a patronage living until 1923.

The church was built during the years 1638–40, on the initiative and at the expense of Lord High Steward of the Realm Gabriel Gustafsson Oxenstierna (1587–1640). It was intended as a palace chapel and burial place for the Oxenstierna family, and as a church for the newly-formed parish, created in 1634. The parish had no burial ground, so the churchyard was used for internments a few years before the church was built. The farmers and cottagers of the parish contributed to the erection and maintenance of the church with labour and materials.

The Tyresö estate remained in the Oxenstierna family until the end of the eighteenth century, and then changed ownership by inheritance and sale (see appendix). Many well-known aristocratic families have been owners of the Tyresö estate. Among those of importance in the history of the church may be mentioned Oxenstierna's daughter-in-law, Maria Sofia de la Gardie (1627–94), who also led the industrial upswing at Tyresö during the seventeenth century, her grand-daughter, the learned Maria Gustava Gyllenstierna (1672–1737), Field Marshal Johan Christoffer von Düring (1695–1759) and Privy Councillor Carl Fredrik Scheffer (1715–86).

Tyresö Church and its furnishings date from the great period of Swedish history. Since it has been altered only very little, it is uniform in character and is one of the best specimens of the church buildings of its period. Although it stands in a rural area, it is not at all provincial in character, but is related to developments in the Baltic Sea region. The church itself has Gothic features, while the original spire, the ornamentation and the furnishings are in Renaissance style.

Tyresö estate is known from the fourteenth century. Before the palace was built in the 1620's and 30's there was an older manor house there, Tyresö Manor, on an island a couple of hundred metres west of the palace. The foundations of a medieval house were found during archaeological excavations. There was a chapel attached to this house. During the 1620's the population of Tyresö increased, due to building activities and the establishment of industrial plants, such as a fulling-mill, a paper-mill and a helve-hammer works. A new chapel was then built in the vicinity of the palace, and was used until the new church was consecrated in 1641.

TWO EARLIER CHAPELS

The Middle Ages to the beginning of the seventeenth century

There are no documents telling where the chapel was situated. It seems most likely that it was a manor chapel belonging to the Tyresö estate in the medieval stone house, the foundations of which were found in 1934. On a map dating from 1648–52 the manor house is shown above the text KROG (fig 3 a–c). The foundations show that the plan of the house was of a type known from other buildings built around 1500. The surviving furnishings from the chapel also date mainly from around 1500. One particularly interesting find is a moulded brick from a trefoil arcading frieze or quatrefoil frieze, very uncommon in these regions, and found in, among other buildings, the tower of Uppsala Cathedral, dating from about 1400 (fig 4).

Furnishings

Among important surviving furnishings are mainly carved wooden figures: a standing Virgin and Child and a princess from a St George group (figs 5, 7), both carved in oak, the latter attributed to Henning von der Heide in Lübeck, c 1500. Now in the Museum of National Antiquities, Stockholm. The Mercy Seat, carved in oak, from a central Swedish workshop, c 1500 (fig 6); now in the Museum of National Antiquities.

A cast bell-metal ciborium (fig 8), late medieval, is in the Museum of National Antiquities.

A silver-gilt chalice with paten. Probably donated by Karin Axelsdotter Bielke (†1613), re-modelled in 1812, now used as viaticum vessels.

1620's to 30's

According to an old tradition, this chapel stood about 200 m northeast of the palace, in a building later used as a stable (fig 3 c). There was probably an older building there which, in 1628 and the following years, was enlarged and furnished as a chapel. Then the windows were repaired, a floor laid, galleries and pews installed and a vestry built.

Furnishings

Several valuable items have been preserved: a reredos (fig 36), probably a war trophy from Poland, presented in 1633 by Gabriel Gustafsson Oxenstierna, dated 1613 and signed PS or SP; now in the church.

The pulpit, with figures and ornament in marquetry (fig 10), was executed in 1630 by Melcherdt the Joiner; transferred in the 1650's to Dalarö Church.

Cast silver flagon, with engraved and chased decoration (fig 11). A wedding flagon, German or Netherlands work, early

seventeenth century. Presented in 1638, now in the Museum of National Antiquities.

A chasuble, red gold brocade with an embroidered cross on the back (fig 12). Late medieval Italian cloth. Donated in 1633 by Gabriel Gustafsson Oxenstierna. Now in the Museum of National Antiquities.

A model of a medium-sized warship, 1620's–30's (fig 82). Probably the oldest surviving model in the world with the original rigging. Now in the church.

THE CHURCH

Erection

The church is a hall church, comprising a west tower, nave and a chancel with a three-sided termination. In the angle between the west tower and the nave in the north is a buttress, in the south a round staircase tower. The church is built of brick in Renaissance (cross) bond. The roof is shingled. Under the chancel is the Oxenstierna burial vault, a traditional arrangement in the Oxenstierna family.

The foundations were laid in 1638 and the church was erected during the years 1639–40 under the supervision of Hans Ferster, the leading master builder in Sweden in those days. Other well-known master artisans contributed: Jost Henne built the south portal in 1639 (fig 24) and Didrik Blume the west portal in 1646 (fig 27), both of them celebrated sculptors. Much of the furnishing was executed by Melcherdt the Joiner, who was active for a long time at Tyresö. The parishioners also took part in the work and provided logs and shingles.

The church was practically finished by November 1640, the month in which the builder, Gabriel Gustafsson Oxenstierna, died. The church was consecrated in conjunction with his funeral on 9 March 1641. The burial, with about 2 000 mourners, including Queen Christina, is known through contemporary letters and a preserved order of the procession, drawn up by Axel Oxenstierna, Chancellor of the Realm.

During the 1640's the roof was covered with shingles and tarred. The west portal was made in 1646. In the same year the churchyard wall, with a carved sandstone entrance in the south, was built (figs 14, 17). On the inside the wall is divided into niches, in some of which are sandstone tablets with names of farms. The parishioners who were responsible for the maintenance of the wall were given burial places here.

Restorations

In the summer of 1740 the spire and the roof of the church were destroyed in a fire caused by lightning. Their original appearance is shown in a copperplate engraving in *Suecia antiqua et hodierna* and in the drawings made for the plate (figs 15, 16). After having been equipped with a temporary wooden roof, the church was restored in 1748. A new shingle roof was laid and the tower was crowned with a low pyramidal roof, the shape of which still survives. A black line on the east side of the tower shows that the original roof of the nave was a metre higher than the present one (fig 28). The top, damaged

parts of the long walls were removed. The interior of the church was improved and whitewashed. The vaults had not been injured in the fire. The two bells, which had been damaged, were recast in 1750 by Johan Fahlsten in Stockholm.

During the rest of the eighteenth century and the whole of the nineteenth, no great changes were made to the church, only a little maintenance work was performed, mainly on the roof, the windows and the churchyard. In 1866 the old leaded windows were replaced by new ones with wooden frames. A more comprehensive restoration was made in 1897 according to a proposal made by Isak Gustaf Clasen. The buttresses were partly reconstructed, plates, benches and roof gutters were renewed, the west portal re-aligned and cleaned and the joints were pointed, a new floor was laid in the vestry, which was also provided with a new window.

Central heating was installed in 1905, and replaced in 1977–78 with electric heating. The church was extended northwards in 1977–78 to provide space for a vestments chamber, storage rooms and lavatories. A thorough restoration of the church was made in 1933 according to proposals made by Erik Fant, with Henrik Alm as cultural and historical adviser. This restoration comprised a complete renovation of the whole building and its furnishings, without, however, altering the appearance of the church and its interior to any great extent. A new restoration was made in 1977–78 according to proposals by Ture Jangvik, engineer. The church and furnishings were thoroughly renovated and the extension mentioned above was added.

Furnishings

There are many interesting and valuable objects belonging to the church, most of them presented by the patrons during various periods. The dominating furnishing—pews, pulpits, reredos, funerary monument and memorial tablet—date from the seventeenth century, while oil-paintings and church silver date from the eighteenth.

The reredos (fig 36) was transferred from the chapel; see the section on the chapel.

The oak pulpit (fig 39). The joinery and marquetry are closely related to the marquetry style of Lübeck and south German cabinet making. Executed in 1637–40 by Melcherdt the Joiner at Tyresö. He also made the pews (figs 40, 41) and a gallery, later replaced by another one. During the years 1790–1913 the pulpit was dismantled and replaced by one presented by Carl Fredrik Scheffer, in Gustavian style and made by Pehr Ljung, wood carver (fig 35 c).

The grey sandstone baptismal font (fig 43), with its chased brass dish (fig 44), was presented by Anna von Staden in 1653.

A silver christening bowl (fig 46), now in the Museum of National Antiquities, was made around 1700 by Henning Petri.

Among the communion vessels are a silver chalice and paten, remodelled in 1812 (figs 47, 48) and a bread box (fig 48), presented in 1690. A box dating from the 1640's (fig 49) and a flagon made by Christopher Richter in 1694 (fig 50) are in the Museum of National Antiquities.

A silver bridal crown set with mountain crystals (fig 51), presented in 1759 together with other bridal ornaments (fig 52) are in the Museum of National Antiquities.

Among the candlesticks are a pair in silver (fig 55), made in Hamburg during the latter part of the seventeenth century, and given to the church in 1721 by J C von Düring and C M Bonde. A pair made of silver-plated brass (fig 57) were presented in 1691 by Maria Sofia de la Gardie, who made many donations to the church, among other things a large brass chandelier dating from 1655 (fig 54).

The church has a rich collection of old textiles, very valuable from the aspect of the history of textiles. A seventeenth century bridal canopy, red atlas silk with gold embroidery in relief (fig 66). A sixteenth century altar cloth with lace. Four cambric altar cloths with embroidery (figs 59, 60, 61), first half of the seventeenth century, donated by Maria Sofia de la Gardie and Gustaf Oxenstierna in the 1640's. A chalice veil of gold and silver lace, seventeenth century.

The Oxenstierna mausoleum is in white and greyish-black marble (fig 67), made in Hamburg in 1641-43 by Heinrich Wilhelm. It consists of a tomb-chest with two recumbent figures representing Gabriel Gustafsson Oxenstierna and his first wife, Märta Bielke, and, on the wall above, a memorial tablet flanked by two Corinthian columns and the figures of Fortitude and Justice, and above is a figure representing Fame.

Gabriel Gustafsson Oxenstierna's sepulchral tablet, of carved, painted and gilded wood, with paintings depicting the

Transfiguration of Christ (a copy of Raphael's work) and the Resurrection (figs 1, 68), has, below, a portrait of Oxenstierna, added secondarily, and painted by Cornelius Arentz in 1640 (fig 68 d). They are war trophies from Poland, perhaps from Frauenburg Cathedral.

The burial vault contains seven coffins, among them a child's. One of the larger coffins is a magnificent one in the Tessin-Precht style, and was made for the remains of Christoffer Gyllenstierna (†1705) (fig 75 a-c).

HUVUDSKÄR CHAPEL

In the southern part of the Stockholm Archipelago is a group of islands called Huvudskär, where there was once an ancient fishing community. Up to the 1530's it was the property of the Crown, but was then transferred to the Tyresö estate. A new chapel, to replace an older one, was erected here in 1646. It is shown on a map of Huvudskär made in 1711 (fig 84). The buildings on the islands were burnt down by the Russians in the summer of 1719.

The chapel was probably a timber building, simple in design and with simple furnishings, like the still existing fishermen's chapels, dating from the same period, along the coast of Norrland, at, for instance, Ulvö and Barsta. Among the known objects in the chapel were a pulpit, pewter communion vessels and several altar cloths, one of blue taffeta with gold lace, presented by Maria Sofia de la Gardie in 1692.

FÖLJANDE KYRKOR I SÖDERMANLAND HAR UTKOMMIT I SERIEN
SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

Botkyrka kyrka, Södermanland IV: 1, volym 161.

Fors kyrka, Södermanland V: 1, volym 168.

Strängnäs domkyrka I: 1, Medeltidens byggnadshistoria, Södermanland I: 1 (Text
och planscher), volym

Strängnäs domkyrka I: 2, Nyare tidens byggnadshistoria samt beskriv-
ning av kyrkogården och begravningsplatsen, Södermanland I: 2,
volym 124.

Strängnäs domkyrka II: 1, Gravminnen, Södermanland II: 1, volym 159.

Strängnäs domkyrka II: 2, Inredning, volym 176.

Sorunda kyrka, band III: 1, volym 146.

Ösmo kyrka, band III: 2, volym 152.

Tyresö kyrka, band III: 3, volym 179.

UNDER UTARBETANDE:

Strängnäs domkyrka I: 3, Kalkmålningar. Källor och använd litteratur.
Register till band I.

Sveriges Kyrkor

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 179

SÖDERMANLAND

Band III, häfte 3

Sotholms härad

